

Et tous présens et à venir, Salut.

M&L

MONUMENTEN
EN
LANDSCHAPPEN

Sur les dispositions de l'article 2, de l'arrêté du 6 août 1824, relatif aux attributions des fabriques d'Eglises;

Considérant d'autre part qu'il importe d'assurer la conservation des Monumens du pays, remarquables par leur antiquité, par les souvenirs qu'ils rappellent, ou par leur importance, sous le rapport de l'art;

Sur le rapport de Notre Ministre de l'Intérieur

Nous avons arrêté et arrêtons :

Art. 1er. Une Commission est instituée, à l'effet de donner son avis, sur la demande du Ministre de l'Intérieur,

1°, Sur les réparations qu'exigent les Monumens du pays, remarquables, par leur antiquité, par les souvenirs qu'ils rappellent et par leur importance, sous le rapport de l'art;

2° Sur les plans de constructions et réparations des Edifices mentionnés à l'article 2, de l'arrêté du 6 août 1824, et de l'arrêté du 10 mai 1825.

Art. 2. Sont nommés membres de cette Commission :

Les sieurs
Comte de ...
Comte de ...

Doe een M&L-jaarabonnement cadeau

Interieur van de O.-L.-Vrouwekerk te Mechelen (foto G. Charlier)

Bovendien houdt M&L voor de milde schenker een present in petto :

U betaalt 720 fr. en ontvangt van ons een set van 6 kleurenpostkaarten.

Naam : .....

Adres : .....

☐ wenst een abonnement te schenken aan :

Naam : .....

Adres : .....

Ik stort 720 fr. op rek. nr. 000-2001776-84 van het Fonds voor Monumenten- en Landschapszorg.

Na storting ontvang ik de kleurenpostkaarten.

Datum : ..... Handtekening : .....

Terug te sturen naar M&L-redactie, Belliardstraat 14-18, 1040 Brussel.

WACKER

WATERBESTENDIGE STEENBESCHERMING WACKER SILICONEN

Het betrouwbare middel tegen vochtschade :
„Wacker Silicon-Bautenschutzmittel”. Biedt door
zijn zeer goed penetratievermogen een langdurige
bescherming aan natuur- en gevelsteen, beton, sier-
pleisters en andere bouwmaterialen. Verhindert
zoutuitbloeiingen, uitwassen van kalk, vorstschade,
chemische korrosie, vervuiling, mos- en algengroei.
Merkbare verbetering van de warmte-isolatie, zodat
de stookkosten dalen.

Wacker Silicon-Bautenschutzmittel hebben een
breed toepassingsgebied en zijn eenvoudig te ge-
bruiken.

Voor meer gedetailleerde informatie :

N.V. WACKER-CHEMIE (BELGIEN) S.A.

Terhulpsesteenweg 177, B 7 1170 BRUSSEL
Tel. : 02/673 81 35 Telex : 21241 Wacker B

Opgelet!

Voortaan dient alle briefwisseling in
verband met M&L (redactie, abonne-
menten, enz.) uitsluitend naar het vol-
gende adres gericht te worden:

**Belliardstraat 14-18
1040 Brussel
tel. 02/513.99.20**

RIETEN DAKEN

WILLY IBENS
P.V.B.A.

Brandbeveiligde daken

Rietmatten en rietplaten

Restauraties

Nieuw en herstellingswerk

Isolatiwerken met rustieke rietplaten

Gratis dokumentatie

Leopoldslei 161 2130 Brasschaat Tel. (03) 651 53 45

Solar n.v.

Afd. Restauratietechnieken

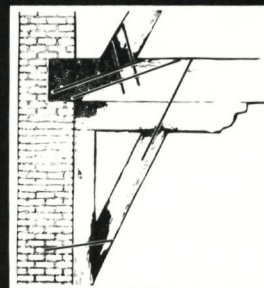
Kleine Breedstraat 51
2700 SINT-NIKLAAS
03/776.91.62-777.62.23

Officieel licentiehouder Renofors-Beta-systeem

POLYMEERCHEMISCHE HOUTRESTAURATIE

volgens het, reeds in meer dan duizend kerken,
kastelen, raadhuisen, paleizen en woonhuizen
toegepaste **renofors - beta - systeem**
(Belgisch Octrooi nr. 793.103)

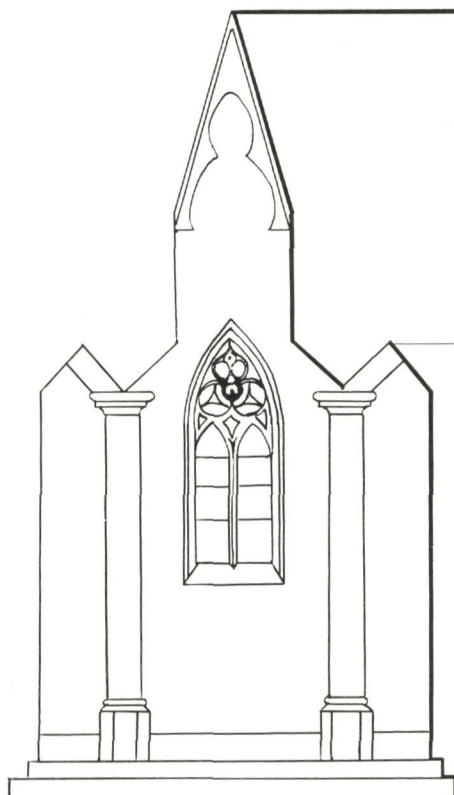
ook sterk in: gevelreiniging - steenverharding - vochtwering - drooglegging van muren met capillair
stijgend vocht - dichtingswerken - betonrestauratie - houtbehandeling - brandremming

Gratis advies & bestek

M&L

HEDENDAAGSE METHODEN BIJ DE ZACHTE RESTAURATIE VAN GEBOUWEN EN MONUMENTEN

- Constructieve scheurinjectie
- Consolidatie van hout en steen
- Restauratie van steen en beeldhouwwerk
- Behandeling tegen muurvocht
- Constructieve restauratie van houten draagbalken en balkkoppen
- Curatieve en preventieve behandeling van hout
- Antizwambehandeling

- onderzoek
- advies
- fabricatie van produkten
- uitvoering in kerken

steenrestauratie met RESILITH
muurafdichting met IMPERPLEX

N.V. RESIPLAST

Bistweg 80 - 2250 Broechem - Tel. 03/485.62.31

Beter bij de bank van hier

De KREDIETBANK.

Een bank die hier met u is gegroeid.
Een bank die de ernst en de inzet van hier in zich draagt.

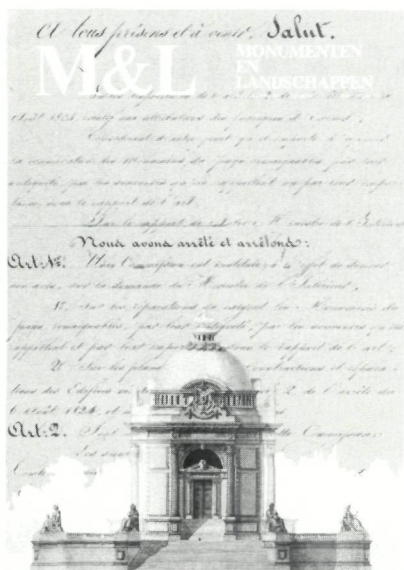
Een bank die met haar ervaring en deskundigheid borg staat voor uw toekomst.

Wij staan klaar voor morgen.

50 JAAR

„Projet d'un Monument à la Mémoire de Léopold I”
(arch. D. Dekeyzer, 11/12/1867) en oprichtingsbesluit van
de K.C.M.L. (archief K.C.M.L.-C.R.M.S.).

Redactie

Administratie voor Ruimtelijke Ordening en
Leefmilieu, Bestuur Monumenten en Land-
schappen.

Belliardstraat 14-18, 1040 Brussel.

Tel. 02/513.99.20.

Eindredactie : H. Stynen.

Redactiesecretariaat : M. Hoflack.

Administratie en promotie : L. Tack.

Zetwerk : D. Torbeyns.

Productie en vormgeving : M. Ramakers.

Redactiecomité

Voorzitter : E. Goedleven.

Leden :

H. Craeybeckx (voorzitter K.C.M.L.),

E. De Temmerman (afgevaardigde van

Gemeenschapsminister K. Poma),

F. Vanderputte (Diensten van de Secretaris-
Generaal),

A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle, M. Celis,

W. Claes, A. Demey, J. De Schepper,

M. Fierlafijn, M. Hoflack, C. Lievens,

H. Jult, M. Ramakers, H. Stynen, L. Tack,

S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche,

Herman Van den Bossche.

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels
berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of herwerken zijn
voorbehouden.

Redactioneel.

5

De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen : een terugblik over de periode van 1835 tot de jaren zestig.

6

H. Stynen

Wederopbouw of het uur van de waarheid.

37

G. Bekaert

Summary

55

M&L Binnenkrant

[1-16]

Beschermingen

[2]

Tentoonstellingen

[3]

B.M.L.-Activiteiten

[4]

Buitenkrant

[6]

Literatuur

[9]

Wetgeving

[13]

Abonnementsvoorwaarden

JAARABONNEMENT 1985 :

België : 720 fr. (losse nummers verkrijgbaar voor 150 fr.)

CJP'ers betalen : 600 fr.

Buitenland : 840 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr. 000-2001776-84 van het Fonds voor Monumenten- en Landschapszorg met vermelding „M&L-jaarabonnement 1985”. U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Advertentiewerving : De Ganzerik, J. Casier, Philipstockstraat 39, 8000 Brugge - Tel. 050/33.82.20.
Druk : die Keure, Brugge

spectron

Bouwchirurgie

Spectron n.v.

Liersesteenweg 36, B-2800 Mechelen, Telefoon (015) 21.99.02

Vul uw M&L-verzameling aan !

Alle M&L-nummers sinds 1982, met uitzondering van nummer 4, jaargang 2 zijn opnieuw verkrijgbaar.

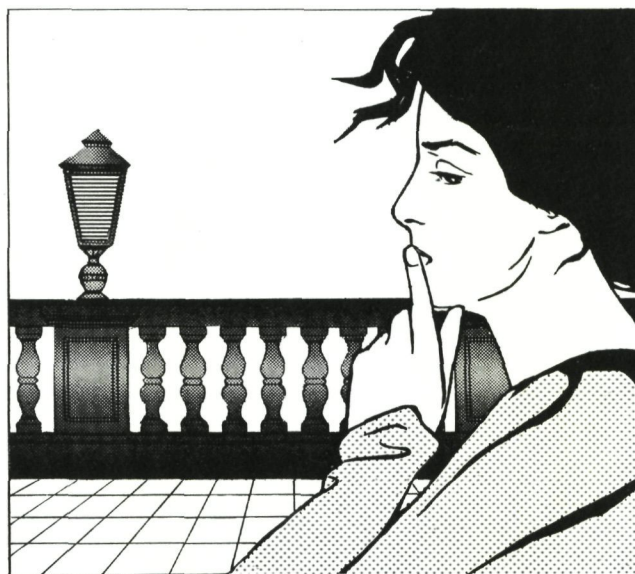
- per los nummer **150,- fr.**
- per jaargang **720,- fr.**
- jaargang 2 (5 nummers) **600,- fr.**
- volledig pakket (3 jaargangen) **1800,- fr.**

Bestelling van volledig M&L-pakket geeft recht op 6 kleurenpostkaarten.

Rekeningnummer :
000-2001776-84
Fonds Monumenten en Landschappen
Belliardstraat 14-18
1040 Brussel

M&L

DE WANDELING

R E S T A U R A N T
Lei 6 Leuven **016/23 62 21**

Visspecialiteiten Vlees- en Wildgerechten
kaart wisselend volgens seizoen en aanbod

Menu aan 900,- fr.

Open : alle dagen van 12 u. - 14.30 u. / 19 u. - 21.30 u.
Gesloten : Zaterdagmiddag
Voor reservatie : ☎ (016) 23 62 21

Op 7 januari 1835 werd in België een Koninklijke Commissie voor Monumenten opgericht. Van januari 1835 tot januari 1985 betekent 150 jaar: een eenvoudige optelsom. De niet zo eenvoudige geschiedenis van deze instelling is het onderwerp van het artikel van Herman Stynen getiteld: 'De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen. Een terugblik over de periode van 1835 tot de jaren zestig'. Hiermee opent M&L dit feestjaar van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen én... haar vierde jaargang. Door het ontbreken, vooralsnog, van een omvattende studie of van deelstudies met betrekking tot de geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België wordt in deze bijdrage een eerste, vrij intuïtieve schets gegeven van de krachtlijnen die het zorgend omgaan met het gebouwde en landschappelijke patrimonium in de beschouwde periode hebben gekenmerkt.

De tweede bijdrage in dit nummer, getiteld 'Wederopbouw of het uur van de waarheid' is van de hand van Geert Bekaert, gewoon hoogleraar architectuurgeschiedenis en -theorie aan de Technische Hogeschool te Eindhoven (Nederland). Hier is de aanleiding tweërlei. Deze tekst is enerzijds een prepublicatie — evenwel met uitgebreider illustratiemateriaal in M&L — van zijn bijdrage in de catalogus die op 26 maart eerst komend wordt uitgegeven bij de tentoonstelling 'Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914'. Deze tentoonstelling is vanaf vermelde datum en gedurende drie maanden te zien in de tentoonstellingsruimte van het Gemeentekrediet van België, Passage 44 te Brussel. De trouwe lezer zal zich wellicht het themanummer van M&L (jg. 2, nr.5, 1983) herinneren dat aan deze problematiek gewijd is...

Anderzijds is de opname ervan tevens bedoeld als aankondiging van de publicatie 'Stapstenen. 1950-1965', het eerste deel van de door de v.z.w. Stichting Monumenten- en Landschapszorg geplande uitgave van een selectie van teksten van Geert Bekaert onder de titel 'Verzamelde Opstellen'. De in dit nummer ingesloten folder bevat nadere informatie over vorm en inhoud van deze uitgave, waarvan het eerste deel eind april van de pers komt.

Naast deze twee aanleidingen is het uiteraard vooral de kwaliteit en de inhoud van de hier opgenomen tekst die de redactie tot publicatie heeft doen besluiten. Bekaert situeert het 'incident' van de Belgische wederopbouw in een ruime doorsnede in de tijd. Vertrekkend van een geschiedenis van rampen wordt de wederopbouw zelf, en de reflectie waartoe hij vandaag aanleiding geeft, geplaatst binnen een post-moderne instelling ten opzichte van architectuur en geschiedenis.

Tenslotte willen we onze lezers een greep uit de inhoud van deze vierde jaargang niet onthouden. We hebben bijdragen in petto over de Hortus en het Schoolmuseum Michel Thiery in Gent, het landschap Ertbrugge-Zwarte Arend in Deurne en Wijnegem, over stabiliteitsherstel en Monumentenzorg, het Martelaarsplein in Brussel, motes in Vlaanderen, de restauratie van de Begijnhofkerk in Leuven, Antwerpse buitenplaatsen, ... kortom te veel om exhaustief op te sommen...

De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen: een terugblik over de periode van 1835 tot de jaren zestig. (*)

Herman Styren
B.M.L.

Vanuit het gegeven dat tot nog toe geen enkele omvattende poging werd ondernomen om de geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België te schrijven, laat staan te interpreteren, en er evenmin fundamentele deelstudies voorhanden zijn, nemen wij ons voor in de hiernavolgende bijdrage een eerste, vrij intuïtieve schets te geven van de krachtlijnen die het zorgend omgaan met het gebouwde en landschappelijk patrimonium in ons land hebben gekenmerkt.

Hiertoe is een instelling zoals de Koninklijke Commissie voor Monumenten — vanaf 1835 het centrale, officiële adviesorgaan van de regering — de ingang bij uitstek. Wij gaan er inderdaad van uit dat de initiatieven, ideeën en acties van individuen en van de talrijke organisaties en verenigingen zoals de regionale en stedelijke verenigingen voor archeologie en oudheidkunde, aardrijkskundige en geografische genootschappen, van de Touring Club de Belgique, de Vlaamse Toeristenbond, de Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon, architectengroeperingen, van de lokale adviescommissies..., vroeg of laat noodzakelijk een kristallisatie of gevolg hebben gekend in de schoot van de Commissie. Zij was immers het voornaamste kanaal waarlangs een beleidsgerichte actie mogelijk was.

In een eerste deel geven we een chronologisch overzicht, ingedeeld in periodes die min of meer samenvallen met belangrijke verschuivingen in het wettelijk instrumentarium dat de Koninklijke Commissie voor Monumenten — vanaf 1912 Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen — ter beschikking stond.

In een tweede deel trachten we tot een evaluatie te komen van de aanwending van dit instrumentarium. Via thematische ingangen als inventarisatie, bescherming, restauratie, stadsaanleg..., pogen we de impact en de betekenis te meten van de institutionele monumenten- en landschapszorg in de evolutie van de gebouwde en landschappelijke omgeving en de krachten die haar vormgeving bepalen.

1835-1860

Bij Koninklijk Besluit van 7 januari 1835 werd de Koninklijke Commissie voor Monumenten opgericht. Zij kreeg als taak de Minister van Binnenlandse Zaken, op diens verzoek, te adviseren over nieuwbouw of verbouwing van gebouwen bestemd voor de eredienst — verwijzend naar het Besluit van 16 augustus 1824, daterend uit de Hollandse periode — en van andere openbare gebouwen. Voorts kon de Minister de Commissie vragen advies uit te brengen over de herstellingen aan monumenten die, omwille van hun ouderdom of kunstbelang, of door de herinneringen die zij oproepen, bewaard dienen te worden. Met de oprichting van dit beleidsorgaan verzekerde de Belgische Staat zich van een primeur op het vlak van de monumentenzorg in Europa.

De zinsnede „door de herinneringen die zij oproepen” levert ons inziens de sleutel tot een juist begrip van de

onderliggende politieke, ideologische en strategische motieven die bij het vroege institutionaliseren van de monumentenzorg hebben meegespeeld. Dat monumenten als dragers van een culturele en nationale identiteit kunnen fungeren, was reeds in de 18de eeuw als idee in het romantisme aanwezig. Het is geen toeval dat de nieuwe bewindvoerders via deze monumenten het bestaansrecht van het nieuwe koninkrijk wensten te legitimeren. Het roemrijke verleden, dat geacht werd zich in kerktorens en belforten te veruitwendigen, diende gerecupeerd en actief ingeschakeld te worden om de geloofwaardigheid van de nieuwe natie mede te ondersteunen. Een goed deel van de 19de-eeuwse geschiedschrijving vertoont eveneens dit karakter. Wij vinden hiervan nog bevestiging in 1913 middels de toespraak van de toenmalige Minister van Kunsten en Wetenschappen, P. Poulet, uitgesproken bij de plechtige viering van het 75-jarige bestaan van de Koninklijke Commissie voor Monumenten, waar hij stelde dat zowel de Koninklijke Commissie voor Monumenten als de Koninklijke Commissie

'La Commission a fait connaître à M. le Ministre de l'Instruction publique qu'elle se rallie complètement à la proposition de classement introduite par la ville de Bruxelles, du site constitué par la Place des Martyrs et ses abords. La Commission estime avec l'Administration communale qu'il y a lieu de prévoir, lors du classement, la disparition indispensable des enseignes et réclames qui déparent ce bel ensemble architectural.

La Place des Martyrs est l'une des plus caractéristiques de la capitale au point de vue architectural et une des plus importantes au point de vue de l'histoire nationale.

Le classement aura pour objet de conserver à cette place l'unité et la dignité qui s'y imposent.

Dans l'état actuel on déplore le manque d'unité dans la peinture des façades, la variété des lettres des enseignes, les toitures en 'Eternit', l'utilisation de la place comme parc de garage pour automobiles, les plaques émaillées sur certaines façades etc.

La Commission a prié M. le Ministre précité de vouloir bien prescrire l'ouverture de l'enquête prescrite par la loi du 7 août 1931 en vue du classement.

Le classement sera d'autant plus aisé que des servitudes grèvent déjà ces immeubles.'

(BCRAA, 1938, p. 130-131).

Het Martelaarsplein te Brussel, gebouwd omstreeks 1775 n.o.v. architect C. Fisco. Beschermd bij K.B. van 10 juni 1963. Algemeen zicht en detail van het monument.

(foto's ACL-Brussel)

voor Geschiedenis „werden opgericht (...), vanuit een gemeenschappelijke inspiratie, namelijk de versterking, door de voorbeelden van het verleden, van de herstelde Belgische nationaliteit” (BCRAA, 1913, p. 144). Beide instellingen werden hierbij als elkaar aanvullend beschouwd.

De monumenten die zich in de eerste plaats voor een dergelijke inschakeling leenden, waren uiteraard de openbare gebouwen met een gemeenschapsfunctie: stadhuisen, hallen enz. Voor de religieuze gebouwen — kerken, pastorieën, kloosters... — speelde dit gemeenschapsschragend element uiteraard ook mee, maar de zaak ligt toch iets complexer. Door ze op te nemen in dit wetgevend kader, werd tevens de macht van de religieuze instelling of kerkfabriek ondergeschikt gemaakt aan het nieuwe burgerlijke gezag. De belangrijkste onderliggende reden is gelegen in de nasleep van enkele decennia confiscatie, roof, vernieling, afbraak, verkoop van de onroerende, inzonderheid roerende, bezittingen van deze instellingen. Waar geen sprake van is zijn de monumenten in privé-bezit: de woonhuizen, kastelen... Aan de vrije beschikking over de particuliere eigendom — één van de hoekstenen van de progressief-liberale grondwet — werd in dit opzicht niet geraakt.

Wij zijn bij deze elementen blijven stilstaan, omdat zij ons inziens in belangrijke mate het kader hebben bepaald waarbinnen de monumentenzorg zich in de daaropvolgende decennia, en zelfs deels tot op de dag van vandaag, heeft bewogen: het zoeken naar een 'nationaal' verleden dat roemrijk en eigen genoeg diende te zijn enerzijds, en het 'absolute' eigendomsrecht anderzijds. Het bredere stedelijk en landschappelijk kader viel aanvankelijk formeel en volledig buiten de actieradius van de Commissie. Het is pas in 1912 dat ze hiertoe werd uitgebreid met een afdeling landschappen en van toen af de huidige benaming Koninklijke Commissie voor Monumenten en **Landschappen** begon te dragen. Dat de instelling vanuit dit oogpunt vrij laat kwam, beseffen we des te meer als we weten dat in 1835, op hetzelfde ogenblik dat de Commissie werd opgericht, eveneens de eerste spoorlijn in België werd ingereden: een symbool van de dynamische industrialisatie die de nieuwe natie wist te realiseren met in haar spoor een tot dan toe ongekend snelle transformatie van de 'traditionele' stedelijke en landschappelijke ruimte en samenlevingsverbanden. Het aangereikte instrumentarium en de beschikbare mankracht — in deze periode telde de Commissie 9 leden — zijn eerder gering. Er kon niet verwacht worden dat de Commissie van bij de aanvang efficiënt, snel en krachtig zou kunnen optreden. Zij had louter adviesrecht en zij kon — strikt juridisch gezien — geen andere zaken behandelen dan degene die haar door regering of minister werden voorgelegd. Bovendien had zij — in tegenstelling met het in 1839 in Frankrijk opgerichte adviesorgaan — géén zeggingskracht over de financiële middelen die aan het herstel en de restauratie van de monumenten waarover zij advies uitbracht, werden besteed. Het ontbrak haar dus aan dit evidente wapen om

de adviezen kracht bij te zetten, terwijl zij evenmin uitgerust was om deze werken op te volgen.

De indruk overheerst nochtans dat met de adviezen van de Commissie wel degelijk rekening werd gehouden en dat zij kon bogen op een groot moreel gezag. Bovendien blijkt dat zij meermaals opdrachten kreeg toegewezen die, strikt genomen, niet in het oprichtingsbesluit vervat lagen. In 1849 bijvoorbeeld vroeg de Minister van Binnenlandse Zaken de Commissie om een wedstrijdreglement op te maken voor de ontwikkeling van exemplarisch te stellen inplanting en typewoningen in het kader van de volkshuisvesting: één van de eerste overheidsinitiatieven op dit vlak. Voor de beoordeling werd zij bijgestaan door een drietal buitenstaanders-deskundigen. Gelijkaardige voorbeelden zijn nog aan te geven.

Samenvattend kan gesteld worden dat in deze eerste periode de Koninklijke Commissie voor Monumenten weliswaar reëel werd ingeschakeld en erkend, maar dat het nodige potentieel en de financiële middelen ontbraken om tot een effectieve en omvattende aanpak te komen.

1860-1912

Het Koninklijk Besluit van 31 mei 1860 tot benoeming van briefwisselende leden in elke provincie, is een kort maar belangrijk besluit dat de marges van optreden voor monumentenzorg in het algemeen en van de Commissie in het bijzonder, de volgende decennia een aanzienlijke uitbreiding heeft gegeven.

De Koninklijke Commissie voor Monumenten, tot dan toe met een beperkt aantal leden, kreeg hierdoor een netwerk van 'correspondenten' ter beschikking: zij konden prospectie verrichten en tevens de adviezen van de Centrale Commissie in Brussel voorbereiden, opvolgen en controleren. Het blijft nog steeds adviserend werk, maar er is ook een bepaling in dit besluit 'gesloten' die een belangrijke verschuiving betekent, met name dat de briefwisselende leden, en dus ipso facto ook de leden van de Centrale Commissie, het initiatiefrecht krijgen — niet de plicht! — om zelf de aandacht van de regering te vestigen op bepaalde problemen en om de maatregelen voor te stellen voor de conservatie van de monumenten en kunstvoorwerpen.

In het verlengde hiervan volgen dan kort na elkaar het Koninklijk Besluit van 23 februari 1861, dat de Commissie opdracht geeft inventarissen op te maken van kunst- en oudheidkundige voorwerpen, eigendom van openbare besturen, en het Koninklijk Besluit van 30 juni 1862, dat het reglement van inwendige orde bekrachtigt. Dit laatste is een merkwaardig document dat expliciet de formele kant van de werking van de Commissie bepaalt — de jaarlijkse algemene vergadering, de taak van de briefwisselende leden enz. — maar dat tevens tussen de lijnen heel wat reveleert van de dagelijkse problemen waarvoor de Commissie, bestaande uit onbezoldigde vrijwilligers met louter adviesrecht, gesteld was.

Eveneens in 1862 startte de publikatie van het Bulletin — voluit „*Bulletin des Commissions Royales d'Art et d'Archéologie*” — dat onafgebroken verschenen is tot in

St.-Jozefskerk te Antwerpen gebouwd van 1862 tot 1867 n.o.v. architect E.L. Gife. Beschermd bij K.B. van 18.12.1979. (Foto G. Charlier).

'La construction de l'église en style ogival, à ériger sous le vocable de saint Joseph, au boulevard Léopold, à Anvers, soulevant des difficultés financières, la Commission avait cru devoir conseiller pour ce monument l'emploi du style roman.

Outre la raison d'économie, elle avait fait valoir cette considération, que la ville d'Anvers possède plusieurs édifices religieux qui sont cités comme des spécimens remarquables du style ogival, et dont le voisinage ne serait pas sans nuire à l'effet que l'église projetée est appelée à produire. M. l'architecte provincial, auteur du plan proposé, ayant développé une opinion contradictoire dans un mémoire adressé à la Commission, celle-ci, après avoir entendu, au sujet de cette affaire, un rapport motivé du à l'un de ses membres, persiste dans sa manière de voir, tout en déclarant que, si elle recommande l'emploi du style roman, elle n'entend nullement l'imposer'.

(BCRAA, 1862, p. 140-141).

1942 en waarin, naast substantiële historische en archeologische bijdragen, tevens het verslag werd gegeven van de jaarlijkse algemene vergadering, met de rapporten uit de diverse provincies, en verder met een verkorte weergave van de behandelde dossiers en de uitgebrachte adviezen. Hierbij werd eveneens de belangrijke briefwisseling met nationale, provinciale en gemeentelijke overheden afgedrukt en dit met een — naar huidige normen — verbazende openheid.

Hoe gering deze maatregelen ook mogen schijnen, het is een feit dat het beleid — vanuit een reële bekommernis of vanuit een tolerantie, dat laten wij in het midden — de monumentenzorg hiermee meer armslag en samenhang heeft willen geven.

Wanneer De Steurs in Nederland in zijn geruchtmakend pamflet „Holland op zijn smalst” (1873) de monumentenzorg in Nederland op gang tracht te trekken, haalt hij de Belgische situatie als exemplarisch naar voren (p. 383-390).

Het is allicht geen toeval dat op hetzelfde ogenblik het overheidsingrijpen op het ruimtegebruik in algemene be-

sluiten uitbreiding en gestalte kreeg — we denken hierbij onder meer aan de onteigeningswetgeving — en dat de interventie van de besturen op het vlak van de huisvesting, weliswaar schoorvoetend, in overweging werd genomen. Dat deze initiatieven grotendeels hun oorsprong vonden in een duidelijk en onverbloemd eigenbelang en/of zelfbescherming, doet niets af aan het feit dat een actieve inmenging van de overheid in de ruimtelijke organisatie, stilaan werd geaccepteerd en zelfs noodzakelijk bevonden.

Op welke manier werd nu gebruik gemaakt van de nieuwe middelen en mogelijkheden, en van dit netwerk van briefwisselende leden, een kleine zestig in getal.

Een opmerkelijk feit is dat in de periode van 1868 tot 1898 geen enkele algemene vergadering werd gehouden en dat ook de bijeenkomsten in de provinciale hoofdplaatsen, onder voorzitterschap van de gouverneur, een weinig regelmatig karakter hadden.

Het profiel en vooral de aanpak van de Voorzitter is hiervan ons inziens een belangrijke oorzaak geweest. Wanneer we de draad opnieuw opnemen in 1835 zien we

dat, na een adellijke start — Graaf François de Robiano (1778-1836) was voorzitter van 1835 tot 1836, en werd opgevolgd door Graaf Amadée de Beauafort (1804-?1858)) in de jaren 1836 tot 1858 — een periode volgde van waarnemend voorzitterschap, eerst van architect Tilman François Suys (1783-1861) van 1858 tot 1861, waarna baron Ferdinand de Roisin (?-1876) in de jaren 1861 tot 1865 het voorzitterschap waarnam.

In 1865 dan was het de eerste maal dat een ambtenaar deze functie bekleedde. Het gaat hier om inspecteur-generaal van Bruggen en Wegen, ingenieur F. Wellens (1812-1897). Hij was voorzitter tot aan zijn dood in 1897, zodat zijn ambtstermijn — niet minder dan 32 jaar — grotendeels samenvalt met de periode waarin **geen** algemene vergaderingen werden gehouden. Het belang hiervan is niet te onderschatten, vermits op die manier weinig of geen dialoog of discussie over gemeenschappelijke inzichten en uitgangspunten kon worden opgebouwd; in de actuele terminologie zouden wij spreken van het ontbreken van elk toetsingsplatform. Bovendien bestond, afgezien van het „*Bulletin*”, geen kanaal waarlangs de verschillende leden van de Provinciale Comités onderling, al was het maar aan louter informatie-uitwisseling konden doen.

De Centrale Commissie en haar Voorzitter en secretaris waren dan ook de enigen die enig overzicht konden opbouwen over de verschillende activiteiten in de provincies. De benaming 'briefwisselende leden' werd door een centralistisch ingestelde Voorzitter vrij letterlijk geïnterpreteerd. Hierdoor werd onder meer een systematische en eenvormige inventarisatieaanpak sterk gehypothekeerd en werden uiteraard de geest en de letter van het reglement van inwendige orde op de helling gezet.

Zijn opvolger, Lagasse de Locht, liet niet na op het gevaar te wijzen van deze toestand die, indien hij langer had geduurd, volgens hem de 'doodsteek' voor de commissie zou hebben betekend... Langzaam maar zeker zou zij immers elke voeling hebben verloren met de steeds actievare verenigingen die met gelijkaardige doelstellingen werden opgericht. Zij zou "geïsoleerd geraakt zijn van een intellectuele beweging die aanzienlijk bijdraagt tot de eer en de voorspoed van het vaderland, tenminste indien zij de eenheid van de ideeën en van de sociale en politieke instellingen respecteert en versterkt... (BCRAA, 1913, p. 137). Wel werden gedurende de ambtstermijn van Wellens vorderingen gemaakt in verband met de zogenaamde 'classeringen' van religieuze en burgerlijke monumenten. Vanaf 1872 werden deze adviserende beslissingen gekenmerkt door een systeem van categorieën: eerste, tweede of derde klasse, naargelang van de toegekende monumentale 'waarde'. Vanaf 1889 werd op de begroting van het departement Schone Kunsten van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, een bedrag ingeschreven exclusief bestemd voor de bijdragen van de nationale overheid in de restauratiekosten van de door de Commissie 'geclasserde' monumenten. Administratief werd hierbij de waardering in klassen aangegrepen om de percentages van deze tussenkomst hoger of lager te bepalen, wat geenszins in de bedoeling van de Commissie lag toen zij het systeem introduceerde.

Bij Koninklijk Besluit van 30 april 1897 werd ingenieur van Bruggen en Wegen, Charles Lagasse de Locht (1845-1937) benoemd tot voorzitter. Hij bleef deze functie waarnemen tot aan zijn dood, wat jaar op jaar een ambtstermijn van veertig jaar betekent.

Omwille van de evenementen in deze periode — uitbreiding van de Commissie in 1912, de oorlogsverwoestingen van 1914-1918 en de aansluitende wederopbouw, en de goedkeuring van de eerste wet op de bescherming van monumenten en landschappen in 1931 — en mede door het feit dat de persoonlijkheid van de Voorzitter klaarblijkelijk een belangrijke stempel op de vernieuwde activiteit van de Commissie heeft gedrukt, leek het ons nuttig zijn profiel te schetsen.

Na een ingenieursopleiding aan de Gentse Universiteit kwam hij in 1868, het jaar van zijn afstuderen, in dienst van de administratie van Bruggen en Wegen van het Ministerie van Openbare Werken, waar hij een briljante carrière opbouwde. Als directeur van de directie Wegen en Burgerlijke Gebouwen, genoot hij het vertrouwen van Koning Leopold II en kreeg hij onder meer de restauratie toevertrouwd van het kasteel van Laken. Tevens was hij actief betrokken als initiatiefnemer, voorzitter of lid, van diverse nationale en internationale commissies met betrekking tot wegenbouw, havenuitbreiding, volkshuisvesting, drinkwatervoorziening... Hiërarchisch bekleedde hij de functie van secretaris-generaal van het Ministerie van Openbare Werken van 1910 tot 1913, het jaar dat hij op pensioen werd gesteld. Het is duidelijk dat een man met een dergelijke achtergrond, administratieve kennis, en met dergelijke introducties, die bovendien vanaf 1913 tot in 1937 in de gelegenheid was — en die ook te baat nam — om voltijds en dagelijks de leiding en het beheer van de Commissie op zich te nemen, een eigen stempel op het commissiewerk heeft gedrukt. Gelet op hogeraangehaalde kritiek op zijn voorganger, was logischerwijze zijn eerste initiatief het opnieuw invoeren van de jaarlijkse algemene vergaderingen. Ook gaf hij nieuwe impulsen aan de inventarisatie en 'classeringen', en werd er van toen af systematisch werk gemaakt van de redactie en het op-punt-stellen van wetsvoorstellen die zouden leiden tot de wet van 7 augustus 1931 op het behoud van monumenten en landschappen.

Het belangrijkste feit uit de vooroorlogse periode is echter de toevoeging geweest van een afdeling landschappen aan de bestaande Koninklijke Commissie voor Monumenten, en in het verlengde hiervan, een uitbreiding van de bevoegdheden.

Doordat de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen met deze uitbreiding in principe en virtueel het hele territorium van België en de ordening ervan in haar blikveld kon nemen, is het aangewezen hier nader op in te gaan. Ons inziens hebben we hier te maken met een schoolvoorbeeld van de kristallisatie binnen de Commissie van diverse krachten en initiatieven vanuit personen en instellingen, waarvan sprake bij het begin van deze bijdrage. De componenten van het ver-

haal dat de bredere maatschappelijke achtergrond schetst, zijn algemeen bekend en wij willen ze slechts schematisch aangeven.

Tegen het laatste decennium van de 19de eeuw brak — na een periode van economische depressie en verhevigde sociale onlusten — een tijd aan van relatieve rust en van vernieuwde economische bedrijvigheid die ditmaal, in tegenstelling met de eerste industrialisatiegolf, welvaart en rijkdom met zich bracht voor bredere lagen van de bevolking. Burgerij en middenstand gaven uitbreiding en gestalte aan een nieuwe middenklasse. In het verlengde hiervan — zij het als oorzaak, zij het als gevolg — deden zich een aantal fenomenen voor die alle het 'traditionele' stedelijke en landschappelijke milieu op een tot dan toe ongekende wijze aan ingrijpende veranderingen onderhevig maakten. Ze zijn gekend en we geven ze louter opsommend: een al of niet speculatieve aanzwelling van de steden met als gevolg een steeds verder gaande grens-

vervaging tussen stad en platteland; toenemende behoeften aan (openbaar) vervoer, energie, drinkwatervoorziening en hieraan aangepaste infrastructuur; de invasie op het platteland van stedelijke bewoners met hun stedelijke 'bewoningsmodellen'... Het toenemende kusttoerisme en de ontdekking van en eerste ontginningen in het Kempische steenkoolbekken, willen wij als kenschetsend voor deze ontwikkelingen naar voren halen. Een en ander had tot gevolg dat een steeds groeiend aantal individuen — aanvankelijk voornamelijk schrijvers, kunstenaars, intellectuelen en ook enkele politici — gingen reageren tegen deze wildgroei en zich in toenemende mate organiseerden in groeperingen en verenigingen met als doel, indien niet deze ontwikkelingen te keren, dan toch ze te corrigeren en in betere banen te brengen. Aan de basis lag een rotsvast geloof in de verzoenbaarheid van expansie en economische vooruitgang met de bewaring van het "geliefde aangezicht van het vaderland,, om de

Portret van ir. Charles Lagasse de Locht (1845-1937), voorzitter van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen van 1897 tot 1937.

Volgende pagina :

Frontispice van het huldeboek aangeboden aan Ch. Lagasse de Locht n.a.v. de 25ste verjaardag van zijn voorzitterschap in 1922. Tekening van R. De Cramer.

'La Commission Centrale, pour employer un qualificatif qui, sans être officiel, répond adéquatement à une organisation éprouvée, se compose de trente membres, quinze pour les monuments et quinze pour les sites; ils se réunissent ensemble ou partiellement chaque semaine. Parmi eux, seize résident dans la capitale, quatorze dans les provinces; des architectes, des peintres, des sculpteurs, des critiques d'art, des esthètes, des archéologues, des savants versés dans l'une ou l'autre branche des sciences naturelles ou techniques se rattachant aux beaux-arts, forment ce Collège de spécialistes. Les diverses écoles y sont représentées; elles ne s'y font point la guerre, tant le but poursuivi, d'un ordre supérieur, y unit tous les efforts. (...)

La Commission royale, telle qu'elle fonctionne depuis 1835, avec l'aide des membres correspondants, créés en 1860 dans les neuf provinces et que l'auteur de ces lignes a remis en activité régulière dès qu'il fut appelé, en 1897, au siège de la Présidence, constitue une oeuvre de centralisation décentralisatrice si l'on peut dire ainsi. Complétée depuis 1912 par la section des Sites, elle comprend cent soixante-quatre correspondants, non compris les neuf Gouverneurs, présidant de droit chacun le Comité des Correspondants de sa province, au chef-lieu de celle-ci. Comment un pareil organe, opérant d'après des règles vieilles de cinquante-deux années, toujours jeunes par l'élasticité de l'adaptation aux circonstances les plus diverses, pourrait-il ne pas jouir d'une autorité incontestée?

(C. Lagasse de Locht, in BCRAA, 1914, p. 310-311).

R. DE CRAMER

toen veel geciteerde bewoordingen van de Zwitserse publicist, Georges de Montenach, te gebruiken. Dit geloof is een rode draad die doorheen de hele geschiedenis van de institutionele Monumenten- en Landschapszorg loopt.

Een van de eerste omvattende initiatieven in die richting in België was de oprichting in 1892 van de "*Société Nationale pour la protection des Sites et des Monuments en Belgique*...", voorafgegaan en gevolgd door talloze regionale en lokale groeperingen, al of niet toegespitst op bepaalde problemen of 'sites' zoals het Zoniënwoud, de vallei van de Ourthe, de Hoge Venen, het 'stadshart' van Brussel.

Vergelijkbaar qua opzet, maar met een duidelijk Vlaamsgezinde achtergrond, is de in 1910 in Antwerpen opgerichte Vereniging tot behoud — vanaf 1927 'tot bevordering' — van Natuur- en Stedenschoon.

Opvallend is dat in de titulatuur van beide verenigingen de landschappelijke component, al of niet bewust, eerst wordt vermeld. Deze verenigingen startten met een publieksgerichte publikatie- en actiepolitiek, die relatief omvangrijk was en die vooral door zijn combattiviteit niet naliet een bredere publieke opinie te beroeren.

De omvang en de vorm van de actie contrasteren sterk met de voorheen eerder sporadische interventies en voorstellen vanuit de diverse lokale en regionale verenigingen voor Oudheidkunde en Schone Kunsten. Zijdelings willen wij nog vermelden dat er een zeer grote interferentie bestond — ook internationaal — tussen deze verschillende groepen, in die mate dat van een netwerk kan worden gesproken dat zich meestal opbouwde via personen die bij deze initiatieven betrokken waren. De voornamelijk esthetische bekommernis om de vrijwaring van het pittoreske karakter van de stedelijke en natuurlijke landschappen, werd bovendien gaandeweg verbreed door de groeiende actieve belangstelling vanuit de wetenschappelijke wereld, inzonderheid van biologen, geologen en hygiënist. Het ging om een pleidooi enerzijds voor de bewaring van voldoende open ruimte, meer bepaald in de buurt van grote steden, door de creatie van parken en de inperking van de stedelijke groei, en anderzijds voor de bewaring van nog ongerepte natuurlijke landschappen als terrein voor biologisch en geologisch onderzoek en voor de wetenschappelijke observatie van flora en fauna.

Dé pleitbezorger op dit laatste terrein was Jean Massart (1865-1925), secretaris-generaal van de "*Ligue pour la Protection de la Nature en Belgique*...", professor aan de Universiteit van Brussel en auteur van het nog steeds lezenswaardige manifest "*Pour la Protection de la Nature en Belgique*...", (1912).

Naast deze specifiek naar bescherming en bewaring strevende organisaties, zijn er nog een aantal bewegingen aan te geven die min of meer aansluiten bij deze tendens, zoals het toenemend aantal al of niet internationale bijeenkomsten met een stedenbouwkundige thematiek. Verder de opkomst — ook internationaal — vanaf de eeuwwisseling van een op de lokale bouwkenmerken

geïnspireerde regionalistische architectuurbeweging, weg van de art nouveau en het eclecticisme. Charles Buls' "*Esthétique des villes*...", (1893) en E. Vanderveldes "*Exode rural et le retour aux champs*...", (1903), E. Verhaerens "*Villes tentaculaires*...", (1895) en C. Sittes "*Der Städte-Bau nach seinem künstlerischen Grundsätzen*...", (1889), vormden de 'literaire' achtergrond van deze bewegingen.

Van overheidswege is het enige vermeldenswaardige initiatief in die periode de uitvaardiging geweest van de wet op de bescherming van het 'landschapsschoon' op 12 augustus 1911. Die kwam tot stand, voornamelijk naar aanleiding van de op dat ogenblik op gang komende ontginning van het Limburgse steenkoolbekken.

Elke "uitbater van mijnen of groeven, elke concessionaris van openbare werken...", werd verplicht "in de mate van het mogelijke, het aspect van de bodem te herstellen door bebossing en aanplanting. Er werd voorzien in dwang- en strafmaatregelen, uitvoerbaar door het Ministerie van Landbouw en Openbare Werken, en toepasbaar op de nationale, provinciale en gemeentelijke overheden, "alsook op de private ondernemingen... Wellicht mede door de vaagheid van de algemene voorschriften, door de fundamentele miskennis van de met deze activiteiten samengaande landschapsdynamiek en vooral door een gebrek aan politieke moed, kende de wet weinig of geen toepassing.

1912-1914

Een tweede overheidsinitiatief was de reeds vermelde toevoeging van een afdeling landschappen aan de Koninklijke Commissie voor Monumenten. Als we het Verslag aan de Koning en de bijhorende Koninklijke Besluiten van 29 mei en 15 juni 1912 nader bekijken, merken wij dat de meeste hogervermelde tendenzen hierin impliciet en expliciet samenvloeien. De verschillende stukjes van de puzzel passen in elkaar. De korte en heldere toelichtende tekst — wij veronderstellen dat voorzitter Lagasse de Locht de hand heeft gehad in de redactie ervan — opent met te stellen dat "sedert een aantal jaren de onherstelbare schade die werd aangericht aan talrijke pittoreske landschappen en hun natuurlijke schoonheden de publieke opinie meer en meer is gaan beroeren... De wenselijkheid wordt geuit een tegengewicht te vormen voor de bedreiging die de voortschrijdende industrialisatie en verstedelijking vormen voor de tot dan toe ongerepte gebieden. In de argumentatie wordt verwezen naar buitenlandse voorbeelden, onder meer naar Duitsland en Zwitserland, waar administratieve en wettelijke maatregelen met dit doel werden uitgewerkt en ingeschakeld. De noodzaak, zeker ook in België, beschermende maatregelen te voorzien, wordt aangetoond verwijzend naar de hoge bevolkingsdichtheid, de voortdurende expansie van de industriële en stedelijke vestigingen en de densiteit van de vervoers- en andere infrastructuur. Hierbij worden de te voorziene conflicten tussen esthetische en

hygiënische desiderata enerzijds en de economische en andere belangen anderzijds, als verzoenbaar beschouwd. Aansluitend wordt terloops het economisch belang van het groeiende toerisme, gericht op natuur- en stedschoon, als enig hard te maken argument naar voren geschoven om het pleidooi voor de bescherming van natuurgebieden kracht bij te zetten. Met name wordt gepleit voor de duinengordel van het kustgebied, de moeras- en heidegebieden van de Kempen, de rotsmassieven van de Maasvallei en haar vertakkingen, en de Hoge Venen, en dit op basis van zowel pittoreske en wetenschappelijke als hygiënische criteria.

In afwachting van meer doeltreffende maatregelen met aangepaste wetgeving, wordt geopteerd voor de oprichting van een adviesorgaan dat enerzijds de lokale besturen kan voorlichten en anderzijds een begin kan maken met het duidelijker omschrijven van de problemen, en aansluitend aanzetten kan geven tot het formuleren van oplossingen. "Concreet zou kunnen gestart worden,, wordt in het Verslag gesteld, "met het voorleggen aan dit adviesorgaan, van alle projecten die zouden kunnen leiden tot de vernieling van merkwaaide en interessante landschappen. Het lijkt verstandig,, vervolgt het Verslag "dit nieuwe organisme te verenigen met een bestaande, reeds oude instelling, met een sterke traditie, die reeds haar sporen heeft verdiend en die aan het land voor het behoud en de ontwikkeling van haar artistiek patrimonium algemeen erkende diensten heeft bewezen: de Koninklijke Commissie voor Monumenten,,.

Verder wordt verwezen naar de Algemene Vergadering van 30 oktober 1911, waar de Koninklijke Commissie voor Monumenten unaniem de wens formuleerde dat de "voorwerpen en ontwerpen van wegeniswerken die, in de steden of elders, direct of indirect esthetische vraagstukken raken, aan haar advies zouden kunnen onderworpen worden,,. Deze aanhechting wordt des te wenselijker geacht omdat tussen de stedelijke en landschappelijke sites evidente en fysische raakpunten bestaan, al was het maar doordat de stedelijke uitbreidingen zich al te dikwijls realiseren zonder dat de betrokken besturen voldoende aandacht hebben voor de eigenheden van bodem en reliëf, noch voor de karakteristieke monumenten van de lokaliteit of de regio. Hogervermelde wens van de Commissie werd letterlijk overgenomen in het Koninklijk Besluit tot oprichting van de afdeling Landschappen, gehecht aan de Koninklijke Commissie voor Monumenten. De recuperatie en integratie van hogervermelde maatschappelijke beweging is hiermee rond, zeker als we er de samenstelling van deze afdeling naast leggen: ze bestond uit vijftien leden, waaronder de professoren Kaisin en Massart, de politici Buls en Orban de Xivry, de literatoren Georges Virrés en Jean d'Ardenne, en J. Carlier en architect P. Saintenoy, respectievelijk voorzitter en ondervoorzitter van de "*Société Nationale pour la protection des Sites et Monuments en Belgique*,,.

De stemming was feestelijk bij de officiële installatie van deze afdeling, een installatie die overigens samenviel met de plechtige viering van het 75-jarige bestaan van de Koninklijke Commissie voor Monumenten, en die

plaatsgreep in aanwezigheid van Koning Albert en verscheidene Ministers en hoogwaardigheidsbekleders. De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen had een ambitieus en omvangrijk programma uitgestippeld en de eerste stap gezet naar de uitbouw van een instrumentarium dat een omvattend ingrijpen op de ruimtelijke ontwikkelingen mogelijk zou moeten maken. Terloops willen we nog vermelden dat in het werkingsjaar 1911-1912 — dus vóór de inwerkingtreding van de landschapsafdeling — alleen al door de centrale commissie 51 bijeenkomsten werden gehouden waarbij zij 1557 agendapunten behandelde. Bovendien werden 71 inspecties ter plaatse uitgevoerd.

Deze indrukwekkende activiteit, gekoppeld aan de uitbreiding qua logistiek en bevoegdheden, mag echter niet doen vergeten dat de aanhef van betreffend Koninklijk Besluit van 29 mei 1912 nog steeds luidde: "een commissie wordt opgericht om advies te geven op vraag van de bevoegde minister,,.

Bij de wet van 26 maart 1914 werd het slagveld van Waterloo als historisch landschap beschermd, een bescherming die wezenlijk bestond in het formuleren van erfgoedwaardigheden, en die als een prototype kan gelden van de in de wet van 7 augustus 1931 opgenomen beschermingswijze van monumenten en landschappen. Deze bescherming van het slagveld waar, ruim geïnterpreteerd, de wieg gestaan had van het toekomstig Koninkrijk, is wel bijzonder ironisch in het licht van de nieuwe slagvelden die in de loop van hetzelfde jaar de aandacht gingen opeisen.

Het is in de loop van deze Eerste Wereldoorlog en de ermee gepaard gaande verwoestingen van steden, dorpen en landschappen dat de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, voor de taak stond haar kort tevoren geformuleerde en wettelijk bekrachtigde aspiraties waar te maken.

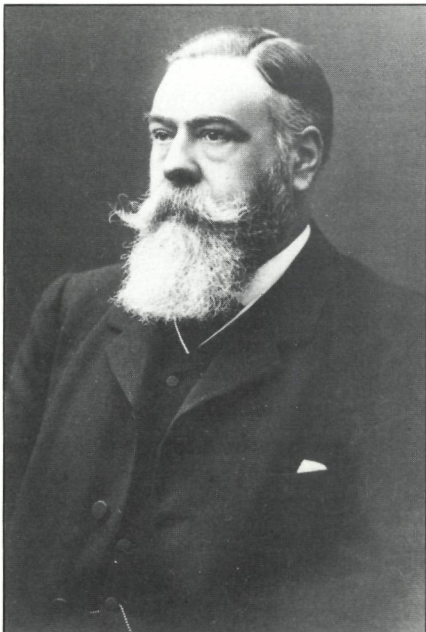

1914-1918

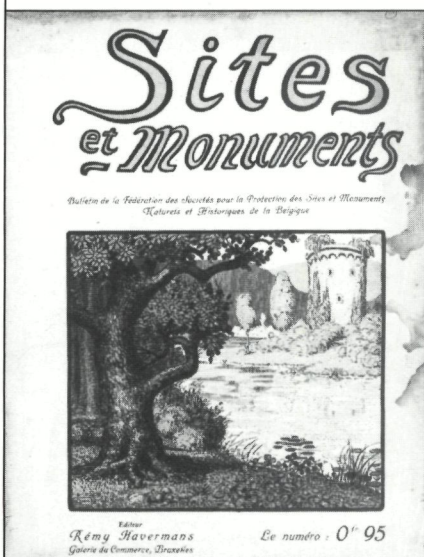

Vanaf de eerste weken van de oorlog was het duidelijk dat ingrijpende verwoestingen gepaard zouden gaan met de krijgsverrichtingen. Aangezien op dat ogenblik — augustus 1914 — de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen met 'vakantie' was, nam voorzitter Lagasse de Locht persoonlijk het initiatief een lijst op te maken van zoveel mogelijk voor 'classering' in aanmerking komende religieuze en burgerlijke gebouwen — al of niet in privé-bezit — alsook van de stedelijke en natuurlijke landschappen. De reeds door de Commissie 'geclasserde' monumenten werden uiteraard eveneens opgenomen. Deze lijst, bevattende 1771 nummers, — 436 religieuze, 368 burgerlijke openbare en 946 private gebouwen en 21 stedelijke of natuurlijke 'landschappen' — werd aan de binnen- en buitenlandse burgerlijke en militaire overheden overgemaakt met de vraag, in de mate van het mogelijke, beschadiging of vernieling van de vermelde gebouwen en landschappen te voorkomen.

Portret van J. Carlier lid van de Afdeling Landschappen van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (1912); Voorzitter van de 'Fédération des Sociétés pour la protection des Sites et des Monuments de la Belgique' (1914) en van de V.Z.W. 'Les Amis de la Commission Royale des Monuments et des Sites' (1924).

Kaft van het eerste en enige nummer van het tijdschrift *Sites et Monuments*, uitgegeven door de 'Fédération des Sociétés pour la Protection des Sites et Monuments de la Belgique'.

Opname van 1911 van de vallei van de Stiemerbeek tussen Kuilen en Winterslag door J. Massart.

Les délégués de la Commission royale n'ayant reçu communication, ni des plans et des projets du gouvernement, ni de ceux des industriels, ni de ceux résultant du concours d'habitations ouvrières, n'étant par conséquent pas renseignés ni documentés, ont conclu au classement de la Grande-Bruyère de Genck vers Zonhoven, déjà acquise et occupée pour et par les sociétés charbonnières. Et cependant ces délégués s'étaient rendus sur place, avaient annoncé leur visite. Personne de ceux qui eussent pu les avertir et les édifier n'avait jugé utile de les guider comme il aurait fallu dans leur visite, et leurs décisions constitueront autant de coups d'épée

dans l'eau. Qu'advient-il dans ces conditions et des étangs typiques de Staelen et des réserves préconisées dans la région des grands marais? Il existe pourtant, on vient de le voir, des Commissions provinciales dont les membres, plus près des sites menacés, mieux à même de connaître les dangers auxquels ils sont exposés, pourraient coopérer fructueusement à l'œuvre entreprise. Mais quoi! Les attributions des ces Commissions n'ont pas été définies avec assez de précision; ou elles ont été des périodes de lourd sommeil ou elle commettent des excès de zèle également regrettables, causes de conflits dont rien de bon ne peut sortir.

Qu'en conclure, sinon que l'action des sociétés protectrices n'a jamais été plus nécessaire?

(J. Carlier, in *Sites et Monuments*, 1, 1-2, 1914, p. 6).

Dit gebeurde in september 1914. Inmiddels had het front zich echter gestabiliseerd in West-Vlaanderen, zodat voor het bezette België enkel de aangerichte schade kon worden bestatigd.

Bepaalde steden, stadsgedeelten en monumenten werden zwaar beschadigd of vernield. Wij vermelden slechts Dinant, Visé, Leuven, Dendermonde, Lier, Aarschot...

Onmiddellijk stelde zich het probleem van de wederopbouw in de geteisterde lokaliteiten.

In een bijdrage getiteld "*La reconstruction des villes et villages détruits par la guerre de 1914. Rapport sur les devoirs administratifs incombant aux Pouvoirs Publics*.", (BCRAA, 1914, p. 253-264), geven voorzitter Lagasse de Locht en architect P. Saintenoy (1862-1952) de gedachtenlijnen aan waardoor de Koninklijke Commissie

voor Monumenten en Landschappen zich in de daaropvolgende clandestiene oorlogsjaren heeft laten leiden bij de voorbereiding van de wederopbouw.

De werking van de Commissie diende inderdaad clandestien te gebeuren, in de mate dat zij geen regering of minister meer had waaraan zij haar adviezen kon uitbrengen, maar vooral door de houding van de bezettende overheid die, na een mislukte poging om ze onder haar 'hoede' te laten werken, haar bestaan verder gedoogde maar elke officiële stellingname onmogelijk maakte. Zo werd ook de publikatie van het Bulletin verboden vanaf december 1914.

Het rapport van Lagasse de Locht en Saintenoy — nog net vóór de instelling van deze censuur gepubliceerd — beoogde in hoofdzaak de lokale besturen te sensibiliseren voor de mogelijkheden die de situatie bood en tevens te waarschuwen voor een overhaaste aanpak.

Het doel dat hen voor ogen stond was een artistieke wederopbouw, niet enkel van de vernielde of beschadigde monumenten maar ook en vooral van de omgeving ervan, de ensembles. Hierbij werd van meet af aan regionale inspiratie als wenselijk naar voren geschoven. Hun overzicht van de middelen waarover de lokale besturen beschikten om dit doel te bereiken, staat vooral stil bij de mogelijkheden die een gemeentelijk bouwreglement zou kunnen bieden en verder bij de op 28 mei 1914 gestemde aanpassing van de onteigeningswetgeving die voor het eerst de mogelijkheid bood ook expliciet esthetische criteria en voorschriften te laten gelden bij het verlenen van bouwtoelatingen langsheen de openbare weg.

Aangezien de verwoestingen allicht zouden worden aangegrepen om wegen en rooilijnen aan te passen, was vooral dit laatste middel volgens de auteurs niet onbelangrijk. Het is echter in de eerste plaats de overheid zelf die, bij de wederopbouw van haar eigen patrimonium, het goede voorbeeld zou kunnen en moeten geven aangezien zij, via financiering of subsidiëring, een rechtstreekse greep zou hebben op het uitzicht van deze gebouwen. Voor de inhoudelijke criteria bij de stedenbouwkundige aanpassingen in bestaande wijken, wordt laconiek gesteld dat de "algemene regels van de esthetiek der steden en dorpen,, dienen in acht genomen, hierbij verwijzend naar de in bijlage opgenomen tekst van Charles Buls' *"Esthétique des Villes,,* (BCRAA, 1914, p. 266-291). Het betreft hier dus meer een programmaschets en een intentieverklaring dan een doorwerkt inhoudelijk document.

De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen was echter niet de enige instelling die zich met het probleem van de wederopbouw inliet. Zo ontstonden talrijke studiegroepen — in binnen- en buitenland — binnen architectuurscholen en -verenigingen, binnen al of niet voordien reeds bestaande organisaties die zich specifiek op het wederopbouwprobleem gingen toelegen. Zo bijvoorbeeld de *"Commission pour l'Embellissement de la Vie Rurale,,* e(1913). Andere organisaties zoals het *"Œuvre de L'Art Public,,* (°1893), waren niet langer actief en zouden na de oorlog verdwijnen.

Het was echter vooral de in 1913 opgerichte "Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten,, die, onder impuls van haar directeur, senator Emile Vinck (1870-1950) een belangrijke activiteit aan de dag heeft geleegd.

Deze feitelijke vereniging van lokale besturen was opgericht in het verlengde van het *"Premier Congrès International et Exposition comparée des Villes,,* in Gent in 1913 naar aanleiding van de Wereldtentoonstelling gehouden. De initiële doelstelling was de taak van de gemeenten inzake ruimtelijke ordening te verlichten aan de hand van documentatie, studies en raadgevingen.

Over één ding waren alle groepen het roerend eens: de enig toelaatbare en mogelijke activiteit was het **voorbe-reiden** van de wederopbouw; elke samenwerking met de bezettende overheid in functie van een materiële, daadwerkelijke wederopbouw, werd resoluut van de hand gewezen. Zo stimuleerde de Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten het inrichten van wedstrijden, het oprichten van plaatselijke raadgevende commissies in functie van de opmaak van aanlegplannen enz... Hiermee kwam zij echter in conflict met de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen die in dat soort initiatieven een aantasting zag van haar recent verworven bevoegdheden.

Ondanks de verwevenheid van beide instellingen via personen, en ondanks hun potentiële inhoudelijke complementariteit, leidde een en ander tot een open conflict en breuk in de samenwerking in juli 1916, naar aanleiding van de discussies over de wederopbouw van de Leuvense binnenstad. Dit ging gepaard met een vrij onfrisse briefwisseling met wederzijdse verdachtmakingen. Dit conflict heeft verregaande gevolgen gehad tot en met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog (Stynen, 1985).

Het 'Palais Stoclet' te Brussel. Gebouwd tussen 1906-1911 onder leiding van de Oostenrijkse architect J. Hoffmann. Beschermd bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1976. (foto G. Charlier)

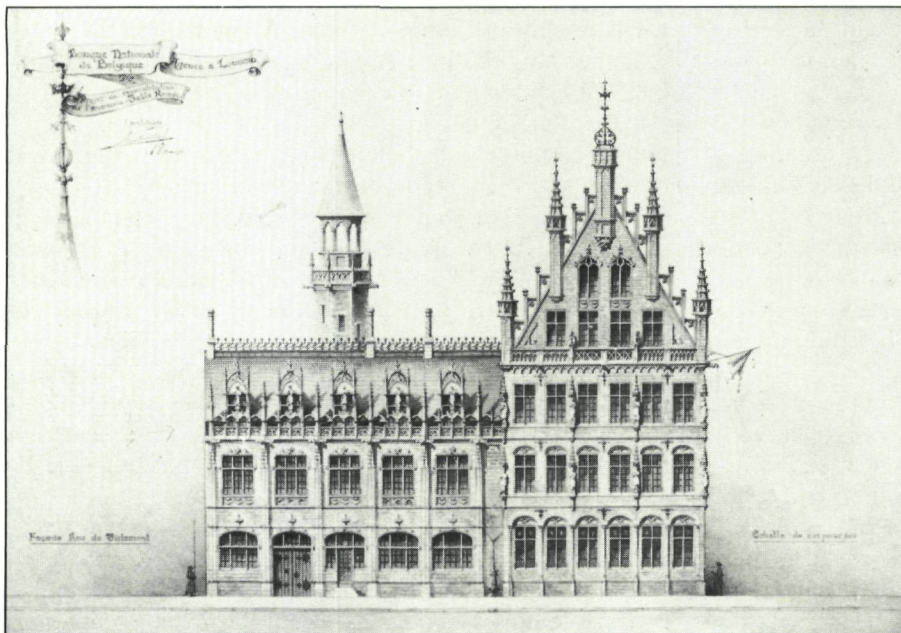
Monsieur le Kreischef, (...) nous avons eu l'honneur de solliciter votre bienveillante attention en faveur de la non réquisition des bronzes et cuivres ornant l'hotel de M. Stoclet, avenue de Tervueren, 303 à Woluwe-

Saint-Pierre, dû au talent original de l'architecte Hoffmann de Vienne. Nous avons l'honneur de vous faire connaître que nous avons, le 2 mai courant, soumis cet immeuble de marque à un examen nouveau et très détaillé. Le Commission royale des Monuments et des Sites, soucieuse de toutes les formes d'art, à quelque école qu'elles appartiennent, a délibéré (...) sur les moyens de conserver à cette conception monumentale le cachet très personnel qui la met, ici, hors de pair.

Nous estimons unanimement qu'aucune pièce de cuivre ou de bronze ne peut être enlevée à l'ensemble de cette construction sans que l'aspect général n'en souffre. (...) Nous osons espérer, Monsieur le Kreischef, que notre avis conforme d'ailleurs à celui d'hommes de l'art appartenant à l'administration allemande, sera pris en sérieuse considération".

(Brief van de K.C.M.L. aan de bezettende Duitse overheid dd. 16 mei 1918, in BCRAA, 1918, p. 60).

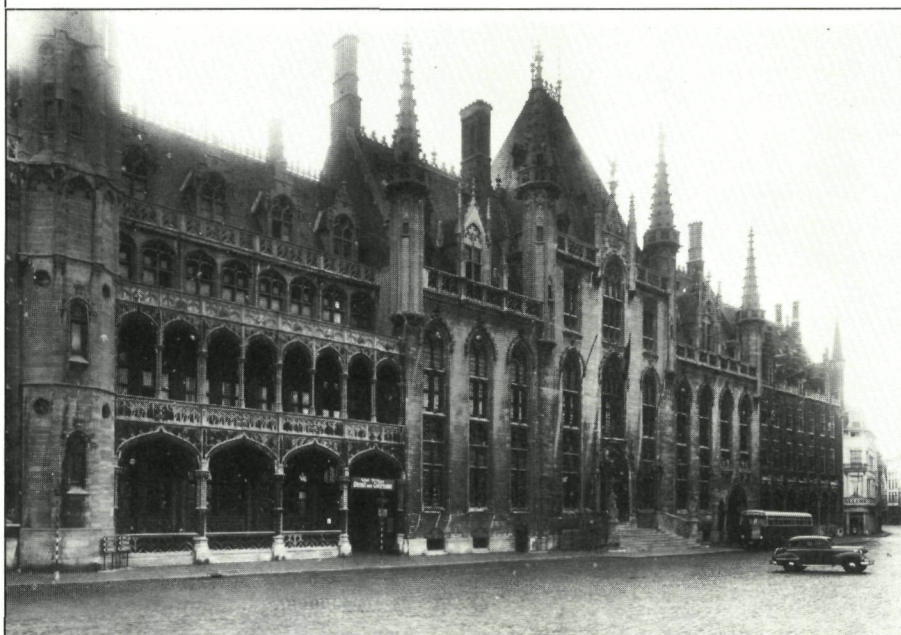

Leuven, 'Het Tafelrond'. Zetel van de Nationale Bank van België. Reconstructieplan van 1916 door architect Max Winders. (Plan: A.A.M. - Brussel).

'Combien la démolition effectuée en 1817 de la 'Table ronde', construite par Mathieu de Layens, reste regrettable! Le bâtiment de style Empire, qui a remplacé l'œuvre du XVe siècle, est maintenant brûlé, mais la très mauvaise façade reste intacte. Voilà une occasion unique de restituer à Louvain ce que cette belle ville a perdu il y a un siècle.(...) Rien n'empêchera de restituer la 'Table ronde' et les maisons de cette place d'après les données architecturales locales. Rien ne peut infirmer ce principe, généralement admis, que les villes d'art doivent religieusement conserver tous leurs souvenirs monumentaux et se voir restituer ceux qu'elles ont perdus'.

(C. Lagasse de Locht & P. Saintenoy in BCRAA, 1914, p. 264).

Gevelwand van de Brugse Grote Markt. Centraal het gebouw voor het Provinciaal Bestuur n.o.v. de architecten De La Censerie en Buyck.

(Foto: ACL-Brussel).

'La Commission a approuvé le projet modifié relatif à la reconstruction de l'hôtel du Gouvernement provincial, à Bruges.

Le collège a néanmoins cru devoir présenter des observations sur le style adopté pour cet édifice. Il pense qu'il est au moins inutile dans Bruges où les monuments remarquables des XVe et XVIe siècles sont nombreux, d'élever des pastiches de ces monuments en face des monuments mêmes. Il ne paraît pas non plus logique d'appliquer ce type architectural à un édifice destiné à satisfaire à certaines exigences modernes, dont l'équivalent n'existait pas au XVe et au XVIe siècles'.

(BCRAA, 1886, p. 263).

1918-1931

Vrij snel na het beëindigen van de oorlog zag de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen een deel van haar armslag en bevoegdheden aangetast. Op 8 april 1919 werd de zogenaamde Adoptiewet goedgekeurd, die voorzag in de aanneming door de staat van die gemeenten die in de onmogelijkheid verkeerden, door hun graad van vernieling en gemeentelijke desorganisatie, de wederopbouw op een snelle en efficiënte manier zelf aan te pakken. Een quasi absolute centralisering van macht werd in handen van zogenaamde Hoog Koninklijke Commissarissen gelegd. Voor het herstel van het openbaar domein, van de infrastructuur en voor de wederopbouw van openbare en privé-gebouwen, traden

zij in de plaats van de lokale, provinciale en centrale besturen en commissies en zij konden ad-hoc beslissingen nemen.

Zo werd onder meer de hele frontstreek 'geadopteerd' en in sectoren verdeeld.

De wet bepaalde wel de oprichting van regionale interministeriële commissies waarin een afgevaardigde van de verschillende bestuursniveaus en adviesraden diende opgenomen. Zo werd ook telkens een vertegenwoordiger van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen aangesteld, met raadgevende stem... In principe konden zij dus niet terugvallen op een plenaire adviesverlening zoals gebruikelijk en wettelijk voorzien was. Tegen deze gang van zaken protesteerde ze met klem. Wat de Commissie misschien nog meer tegenzat, was het feit dat haar vertegenwoordiger op gelijke hoogte werd behandeld als de afgevaardigde van de "Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten,": "dit politiek

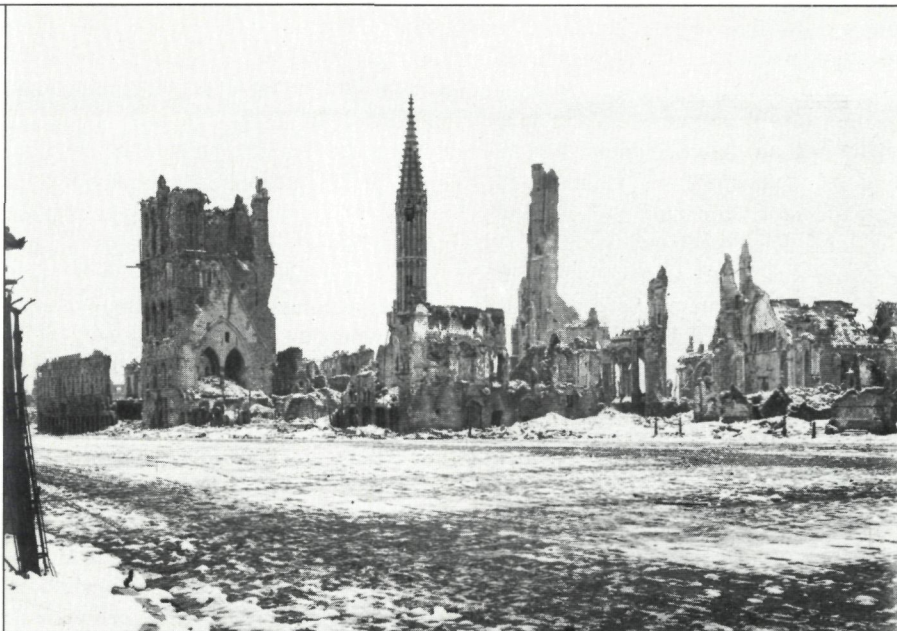
Toestand van de hal en het Belfort van Ieper op 29 januari 1917 (foto E. Dhucque)

Pourrait-on concevoir qu'après la destruction de nos édifices communaux on nous propose, pour consolation, la conservation des ruines accumulées? Ceux qui préconisent cette solution se rendent-ils bien compte qu'ils semblent aimer le malheur dans lequel la guerre nous a plongés, et n'avoir aucune pitié de nos maux: que ces malheurs sont tournés pour eux en plaisirs, sous le prétexte de leur procurer des émotions artistiques, dont ils veulent jouir à l'aise (...)
Repoussons l'idée des ruines, qui passeront comme des ombres sans laisser de traces.

Que toutes nos énergies tendent au relèvement de l'oeuvre tout entière, avec sa grandeur et ses beautés incomparables. A la vue de sa silhouette reconstituée, ou tout est ordonné, simple, majestueux, nous serons trop attentifs pour penser que certaines parties ne constituent qu'une fidèle réplique de l'original. Le travail de restauration disparaîtra pour ne laisser voir que ce qu'il faut voir: la beauté de ses formes qui plaisent à tous les yeux et le génie d'une époque à laquelle tout nous retient.

(J. Coomans, *Les Halles et le Belfroi d'Ypres*, (1917), p. 4, 6).

De wederopgebouwde hal en het belfort.
 Beschermd bij K.B. van 10 februari 1940.
 (Foto ACL-Brussel, ± 1960).

werk zonder officieel karakter., (BCRAA, 1919, p. 45-47).

De verbetering waarmee de Commissie voor haar prerogatieven opkwam, bewijst haar combattiviteit, vooral dan van haar Voorzitter. Maar het onvermijdelijk gevolg was dat zij de aansluiting miste met de versnelde ontwikkelingen die zich op alle gebieden van het maatschappelijk leven begonnen af te tekenen, met name algemeen een socialisering van het maatschappelijk en politiek leven — instelling van de acht uren werkdag, het algemeen stemrecht enz... — en specifiek de overgang van de 'esthetische' georiënteerde stadsbouwkunst naar een meer omvattende stedenbouw. Het opstarten, direct na de oorlog, van een 'progressieve' sociale woningbouwpolitiek door de in 1919 opgerichte "Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Woonvertrekken", is er een belangrijke exponent van.

De 'recuperatie' van de dynamiek die zij rond de eeuwwisseling nog wist te bewerkstelligen, leek nu niet meer mogelijk. Het ambitieuze programma, in 1912 aangezet, verdween op de achtergrond.

Met vernieuwde ijver streefde de Commissie in deze periode naar een specifieke wetgeving op de bescherming van monumenten en landschappen. Een eerste tekst was in 1889 in de schoot van de Commissie opgesteld en werd gedurende de oorlogsjaren verder uitgewerkt. Het voorstel werd in 1919 bij de regering ingediend en onmiddellijk verwezen naar het "*Comité permanent du Conseil de Législation*", dat in januari 1926 een "geamendeerde", versie opstelde.

Aanvankelijk waren bepalingen voorzien met betrekking tot monumenten, roerend kunstbezit, landschappen en archeologische sites. Het archeologische luik werd echter geschrapt onder druk van een aantal archeologische verenigingen. Ook een artikel met betrekking tot belas-

tingsvoordelen voor eigenaars van beschermde monumenten, werd niet weerhouden om budgettaire redenen. Als dusdanig bleef het wetsontwerp dan — nogmaals om budgettaire redenen — enkele jaren 'sluimeren'. In 1929 werd het uiteindelijk ingediend bij het Parlement, wat leidde tot de wet van 7 augustus 1931 op de bescherming van Monumenten en Landschappen.

Anderzijds zijn in deze periode ook initiatieven te vermelden voor een vernieuwde aanpak van een centraal geleide, systematische inventarisatie, niet verwonderlijk na de aanzienlijke verliezen naar aanleiding van de oorlogsverwoestingen. Ook werd in 1924 overgegaan tot de oprichting van een vereniging, de v.z.w. "*Les Amis de La Commission Royale des Monuments et des Sites*...".

Alle toenmalige effectieve leden van de Commissie waren stichtend lid, alsook enkele gerenommeerde buitenstaanders. J. Carlier (?-1930) stichter van de vermelde "*Fédération des Sociétés pour la Protection des Sites et des Monuments en Belgique*...", werd de eerste voorzitter. Door een vereniging met rechtspersoonlijkheid op te richten, wilde de Commissie een opvangstructuur creëren voor bedreigde monumenten in privé-bezit, en dit op een ogenblik dat de overheid, ten aanzien van de omvang van het te beschermen patrimonium, financieel onvoldoende opbracht.

Het expliciete doel was "het behoud te verzekeren, al of niet door verwerving, van de monumenten, gebouwen en landschappen door de Koninklijke Commissie geklasseerd: deze verworven goederen te beheren en te onderhouden (...) Tenslotte kan ze de bewaking en het onderhoud van gekochte, gehuurde of anderzijds ter hare beschikking staande goederen verzekeren en de toeristen en het publiek in het algemeen ervan laten genieten..." (Quilliot, 1934, p. 58-59).

De Franse "*Caisse Nationale des Monuments Historiques*...", stond hier duidelijk model. Tot een omvattend functioneren is het echter nooit gekomen....

1931 tot de 'Golden Sixties'

In 1931 kwam de eerste omvattende wetgeving voor het behoud van het monumentaal en landschappelijk patrimonium tot stand. Luidens art. 1 "worden de monumenten en gebouwen waarvan het behoud, in historisch, artistiek of wetenschappelijk opzicht van nationaal belang is, in hun geheel of gedeeltelijk gerangschikt bij Koninklijk Besluit en onder bescherming van den Staat gesteld...". Art. 6 bepaalt dat "de landschappen waarvan het behoud in historisch, esthetisch of wetenschappelijk opzicht van nationaal belang is, kunnen gerangschikt worden...". Het initiatief tot deze rangschikking berust bij de Koninklijke Commissie en bij het College van Burgemeester en Schepenen van de betreffende lokaliteit. De inhoud van de gebruikte terminologie wordt echter noch in de tekst zelf, noch in de memorie van toelichting, nader gespecificeerd; zelfs het onderscheid tussen monumenten en gebouwen wordt nergens duidelijk gemaakt.

De inhoudelijke criteria zitten vervat in de termen historisch, artistiek of wetenschappelijk; het nationaal belang is de ultieme scheidsrechter.

De wet regelt verder de procedure: een tweetrapsprocedure met openbaar onderzoek en een Koninklijk Besluit als wettige bekroning van de bescherming die feitelijk de rechten en plichten van de betrokken eigenaar omschrijft.

De rechten van de eigenaars situeerden zich voornamelijk in een recht op subsidiëring — vrij genereus toegepast in vergelijking met het buitenland — bij het uitvoeren van noodzakelijke restauratiewerken aan 'monumenten of gebouwen' (art. 2). Voor de landschappen werd geen enkele financiële tussenkomst voorzien. De plichten zijn, naast de onderhoudsplicht, voornamelijk te interpreteren als verbodsbepalingen: verbod tot wijziging en uitvoeren van werken zonder voorafgaande machtiging en verder de specifieke erfdienstbaarheden, in principe afhankelijk van geval tot geval. Ook werd — in het geval van moedwillige verwaarlozing of beschadiging — de mogelijkheid van onteigening door de staat ingeschreven.

Voor de landschappen kon door de eigenaar — bij aantoonbare benadeling voortvloeiend uit de rangschikking — schadevergoeding of zelfs onteigening door de staat afgedwongen worden.

Bij de monumenten kunnen we dus spreken van een 'positieve' subsidiëring; bij de landschappen van een negatieve.

Bij de algemene bepalingen vermelden we nog art. 16, dat het mogelijke 'reclameverbod' vermeldt op alle gerangschikte objecten, zonder recht op schadevergoeding. De regelingen en bepalingen met betrekking tot het roerend patrimonium laten we hier buiten beschouwing.

Ook in deze wet had de Commissie enkel een adviserende bevoegdheid. Nochtans dient benadrukt te worden dat hier voor de eerste maal een instrumentarium ter beschikking stond dat de plichten en rechten wettelijk 'sanctioneerde'. Het tijdperk dat de Commissie uitsluitend via overreding en moreel gezag, via omzendbrieven en intentieverklaringen haar beleid kon laten gelden, was hiermee afgesloten. Het 'sacro-sante' eigendomsrecht was tevens — in theorie althans — teruggeschroefd.

Uit de verslagen van de parlementaire debatten rond deze wet blijkt dat de interventies gericht waren op het probleem van de landschapsrangschikkingen. Rond monumenten was er — allicht mede door de voorziene subsidiëring — weinig discussie. In de toch nog sterk liberaal-conservatieve constellatie van die tijd wekte de idee dat men voortaan — middels een zij het dan vrij moeizame procedure — het beschikkingsrecht van grondeigenaars op nogal drastische wijze kon beperken, hardnekkige tegenstand. "Deze tegenstand kwam (...) hoofdzakelijk uit de kringen van de Waalse grootgrondbezitters en beseigenaars die vreesden dat in bepaalde gevallen de productiefunctie van sommige terreinen zou ondergeschikt gemaakt worden aan andere doelstellingen..." (H. Bats, R. Deneef e.a. 1978, p. 31).

De zogenaamde 'Boerentoren' te Antwerpen, gebouwd van 1929 tot 1932 n.o.v. architect J. Van Hoenacker m.m.v. J. Smolderen en E. Van Averbeke. Beschermd als monument (gevels en bedaking) bij K.B. van 17 juli 1981.

(foto : ACL-Brussel, ± 1935).

'Né en Amérique, vers 1890, le gratte-ciel y a reçu son nom plaisant qui lui est resté probablement parce qu'aucun terme d'aucune langue ne pouvait lui être appliqué. Ce nom est devenu d'une acception universelle. On dit à Paris qu'un gratte-ciel dépare la rue de Rivoli, à Bruxelles, on ne louange pas une édifice que vous connaissez; on déplore qu'à Anvers, on en construise un qui va obstruer la perspective de la place de Meir vers la cathédrale et on gémit sur le paysage urbain de Rotterdam enlaidi par la Wittehuis. L'ennemi est plus qu'à nos portes, il est chez nous.

Les administrations publiques, Etat, provinces, villes, justement alertées, demandent à la Commission royale des Monuments et des Sites, des directives (...)

Chez nous, créé par des siècles d'efforts, par de lentes et continues conquêtes, le monde social comporte une série de dominantes. C'est le pouvoir de l'Etat! C'est le pouvoir législatif! C'est la pensée religieuse! C'est la municipalité, le pouvoir judiciaire. Leurs édifices: le palais, la Chambre, le Sénat, l'église, l'hôtel de ville, le palais de justice, doivent avoir un rôle majeur et dominer les maisons des administrés, des citoyens, des hommes (...)

En Amérique, règnent le capitalisme, le syndicalisme, les concentrations d'intérêts, les trusts, les holdings, les syndicats ouvriers.

La personnalité du citoyen a disparu. Le syndicalisme a voulu sa disparition. Le ci-

toyen doit forcément s'y faire inscrire, y abandonner sa personnalité, faire partie d'un tout, se conformer à ses règlements, à ses statuts, n'être qu'un élément d'une masse en collectivité, agissante en vertu de la majorité, et de n'être qu'un homme standard, un numéro dans un gratte-ciel, propriété d'un trust ou d'un syndicat.

Ma voix n'a pas besoin de s'élever à un diapason supérieur pour défendre devant vous, haut et ferme, notre patrimoine d'art, notre héritage de gloire qui nous est précieux et doit nous être cher, car c'est l'avenir de notre race, c'est pour le transmettre à nos enfants que nous luttons et que nous triompherons de cette importation d'outre-mer qui n'est pas faite pour notre sol. (Applaudissements)'

(P. Saintenoy, in BCRAA, 1929, p. 218, 220, 222).

Tongeren, romeinse muur. Beschermd bij K.B. als Monument dd. 21.9.1962.
(Foto : ACL-Brussel).

"De heropbouw van de tengevolge van oorlogsfeiten vernielde huizen, brengt er ons toe uw gans bijzondere aandacht te vestigen op de noodzakelijkheid dringende en geschikte maatregelen te nemen om het behoud van de overblijfselen van de omheiningsmuren van Tongeren te verzekeren.

Door aan de eigenaars van de goederen gelegen langsheen deze oude vestingen, de rooi-lijn te geven met het oog op de heropbouw hunner geteisterde huizen, zonder hen evenwel bijzondere voorwaarden op te leggen, is het te vrezen dat stilaan de bomen zullen verdwijnen en dat de stad later genoodzaakt zal worden de wallen te nivelleren om er een banale en karakterloze straat van te maken. Wij dringen zeer sterk aan opdat uw gemeentebestuur nu het nog tijd is, al zijn krachten zou inspannen om voor nu en voor de toekomst het volledig behoud van deze oude vestingen te verzekeren welke moeten aanzien worden als privaat domein van de gemeente met servitude van doorgang voor de voetgangers, en niet als openbare wegenis.

(Brief van de K.C.M.L. aan het stadsbestuur van Tongeren dd. 21 november 1940, in BCRAA, 1940, p. 85).

De 'harde' toepassing van de wet bleef echter, zowel vanuit de Staat als vanuit de privé-eigenaars, ondermaats in verhouding tot de overtredingen; zo werd de onteigening van een monument wegens verwaarlozing pas voor de eerste maal in 1975 toegepast (D. Ostyn, 1977, p. 11). Van een nieuw elan, nu de langverwachte wet er was, kan in deze periode niet gesproken worden. Daartoe waren de middelen en de mankracht in verhouding tot de opgave te gering. Het 100-jarige bestaan van de Commissie ging stilzwijgend voorbij. In 1937 overleed Voorzitter Lagasse de Locht na een 40-jarige ambtstermijn. Hij werd opgevolgd door Graaf Edmond Carton de Wiart (1876-1959), die deze functie waarnam tot 1958.

De Tweede oorlogsperiode verliep voor de Commissie in een andere sfeer dan in 1914-1918. Wel werden onder het — uitsluitend — burgerlijk-administratieve gezag een groot aantal beschermingen doorgevoerd, wellicht mede dank zij het ontbreken van de politieke tussenkomen die voorheen de rangschikkingsvoorstellen 'gestoord' hadden. Voor de eerste maal werden ook op grotere schaal grote landschappen, molens en private woonhuizen in bescherming genomen.

De Commissie als instelling kwam bij de voorbereiding van de wederopbouw en de globale stedenbouwkundige en planologische aanpak die toen aangezet werd, nauwelijks te pas. De besluitwet op de stedenbouw van 12 september 1940 voorzag geen fundamentele inbreng van de Commissie. Binnen het Commissariaat-Generaal voor de Wederopbouw werden de bouwaanvragen esthetisch gecorrigeerd door de nestor van de Belgische modernistische architectuurwereld, architect Henry Van de Velde (1863-1957) en werd voor de monumenten, inzonderheid

de restauraties, een beroep gedaan op een administratieve cel onder leiding van ir. Stan Leurs (1883-1973). In deze ontwikkeling zat de Commissie — op enkele van haar leden na — als instelling op de reservebank. Evenmin vermocht zij in de stijgende euforie van de wederopbouw en het economisch herstel, een tegengewicht te vormen; in het verlengde van de grootschalige saneringen en nieuwe infrastructuurwerken werden echter zo mogelijk nog meer dan voorheen, waardevolle landschappen, stads gedeelten en monumenten 'geofferd'.

In het instrumentarium van de Commissie is in deze naoorlogse periode geen wijziging te vermelden; dit is op zich reeds veelzeggend. We willen dit chronologisch overzicht dan ook afsluiten op andere 'mijlpalen'.

Het aanbrengen van een cesuur, het compartimenteren van de geschiedenis in omliggende periodes, is steeds problematisch en tot op zekere hoogte arbitrair. Er zij echter drie data binnen de jaren zestig die als een eindpunt — **en keerpunt** — van de historische ontwikkeling van de monumenten- en landschapszorg kunnen worden beschouwd. De 'langverwachte' wet op de stedenbouw van 21 maart 1962 is alleszins zo een evidente mijlpaal.

Verder werd in 1964 op een internationale bijeenkomst in Venetië, onder de auspiciën van Unesco, het zogenaamde "Charter van Venetië", goedgekeurd dat de monumentenzorg- en restauratiedoctrine in de volgende decennia en tot op de dag van vandaag heeft bepaald en geïnspireerd. Dit was het — voorlopig — eindpunt van een ontwikkeling van toenemende internationalisering die sedert de eeuwwisseling onder meer in internationale architectuurcongressen en in de bijeenkomsten van het "Oeuvre International de l'Art Public", was aangezet, en

Leuven, Mechelsestraat nr. 66. Voorgevel beschermd als monument bij K.B. van 4.4.1944 (foto ACL-Brussel).

'De Koninklijke Commissie heeft volgende brief aan de Heer Hoofdingenieur-Directeur der Regie van Telegrafie en Telefonie te Mechelen, doen geworden.

Wij hebben de eer U ontvangst te melden van uw schrijven van 1 Juli j.l., betreffende het huis gelegen, 66, Mechelschestraat, te Leuven.

Dit gebouw is niet geklasseerd en het complex der gevels van de Mechelschestraat is het evenmin. Het heeft nochtans sedert lang de aandacht van de K.C.M.L. getrokken, die waarde hecht aan zijn behoud omdat het een zeer zeldzaam exemplaar is te Leuven van een gebouw in Empire-stijl, opgericht door een talentvol architect.

Indien uw bestuur door aankoop er eigenaar moest van worden zouden wij bij U zeer sterk aandringen opdat in geval er binnen veranderingen uitgevoerd worden, ten minste de voorgevel zou gespaard blijven. In menige omstandigheden heeft uw bestuur blijk gegeven van smaak en van begrip inzake de verplichtingen der openbare besturen ten opzichte van het behoud van onze kunstgebouwen. Wij zijn overtuigd dat een behendig architect gemakkelijk voldoening zou kunnen geven aan de vereisten van het bestuur en tevens het buitenaanzicht van het gebouw eerbiedigen door de binnenschikking aan het uitwendige aan te passen'.

(BCRAA, 1942, p. 162).

in de conferentie van Athene in 1931 een eerste — nog onduidelijke — synthese had gekend. Toen was de organiserende instantie het *"Institut de Coopération Intellectuelle"*.

Essentieel in dit Charter is de verruiming van het begrip 'historisch monument' dat niet enkel meer de geïsoleerde architectonische schepping omvat, maar ook de stedelijke of rurale landschappen die getuigenis afleggen van een speciale beschavingsperiode, van een betekenisvolle evolutie of van een historische gebeurtenis. Dit geldt zowel voor de grote artistieke concepties als voor de meer bescheiden werken, die in de loop der tijden een culturele betekenis hebben verkregen.

Ook wordt hierin voor het eerst internationaal een consensus bereikt over de restauratiedocctrine; een vorm van 'deontologische' norm voor de ontwerper-restaurateur.

Tenslotte dient vermeld dat, voor wat de Commissie betreft, het Koninklijk Besluit van 13 december 1968 het eindpunt betekende van de unitaire, 'Belgische' Commissie voor Monumenten en Landschappen. In het ver-

lengde van de splitsing in een Nederlandstalige en Franstalige sectie, kwam een eigen Vlaamse ontwikkeling op gang die we hier als chronologisch eindpunt aanhouden.

Krachtlijnen in de zorg voor monumenten en landschappen...

In dit deel brengen we meer hypothesen — een impliciet pleidooi voor verder doorgedreven onderzoek — dan wel een afgewogen synthese. Bij het begin van deze bijdrage hebben we de oorzaken hiervan aangegeven.

Wanneer we op een logische wijze de mogelijke werking van Monumenten- en Landschapszorg onder ogen nemen, komt uiteraard en prioritair het probleem van de inventarisatie aan bod. Slechts in de mate dat de geïnteresseerde personen en instanties kennis hebben van en over de objecten waarnaar hun aandacht en zorg dient uit te gaan, kunnen zij efficiënt optreden. Dit werd door de betrokken instanties uiteraard als dusdanig ingezien.

Postgebouw te Gent, gebouwd in 1903 n.o.v. de architecten L. Cloquet en S. Mortier. (foto: ACL-Brussel).

'La mission de la Commission royale des Monuments et des Sites, quant au jugement des motifs invoqués ou à faire valoir en faveur de classement, est complexe.

Doit-on classer d'admirables monuments contemporains? tels, à Bruxelles, la Colonne du Congrès et le Palais de Justice de Poelaert; (...) la place du petit-Sablon de Beyaert; l'église de Sainte-Julienne de G. Helleputte; (...) à Schaerbeek, l'église Sainte-Marie de Van Overstraeten (...) à Anvers, la Banque nationale de Beyaert; à Tournai, l'Entrepôt, la meilleure œuvre de ce grand artiste; à Gand, l'Hôtel des Postes de Mortier et Cloquet (...) à Ostende, la collégiale de SS. Pierre et Paul de De la Censerie, sans doute la plus belle église gothique érigée depuis trois siècles; à Bruges, l'Hôtel du Gouvernement provincial du même Maître, (...) et bien d'autres édifices de premier ordre aussi, qui, honorant l'humanité cultivée, méritent d'être conservés? La Commission royale, après plusieurs débats sur le principe d'un tel classement, a décidé, à l'unanimité, qu'il convient de laisser au temps le soin de consacrer définitivement des appréciations cependant déjà bien établies. A juste titre, elle se défie d'elle-même, précisément parce qu'elle est composée d'hommes compétents, rompus au métier, dont les œuvres datent d'hier. Les acclamations ou la réprobation des contemporains, à quoi, à qui tiennent-elles? Quelles intentions cachent-elles? Quels intérêts s'y dissimulent? Et les coteries d'écoles ou d'académies? Et la courte échelle d'amis qui se croient adroits? Les crocs-en-jambe d'adversaires s'illusionnant sur leur force terminale? Toute question de personne mise à part, il semble difficile de formuler, hic et nunc, des jugements sans appel ni cassation'.

(C. Lagasse de Locht, in BCRAA, 1914, p. 314-315).

P. 26 :

Justitiepaleis te Brussel, gebouwd van 1866 tot 1883 n.o.v. architect J. Poelaert (foto : G. Charlier).

De Koninklijke St.-Mariakerk te Schaerbeek naar ontwerp van H.D.L. Van Overstraeten, gebouwd vanaf 1844. Beschermd bij K.B. van 9 november 1976 (foto : verzameling G. Abeels).

De St.-Pieters- en Pauluskerk te Oostende gebouwd n.o.v. architect L. De la Censerie. Beschermd bij K.B. van 30.12.1960 (toren K.B. 6.11.1946) (foto : ACL-Brussel).

Inventarisatie en bescherming

Zonder inventaris zijn zij gedoemd tot een fragmentarische en improvisatorische aanpak.

Gebrek aan mankracht, middelen en consensus over de aanpak, hebben meegebracht dat in de beschouwde periode geen omvattende inventaris, noch van de monumenten, nog van het roerend kunstbezit, noch van de landschappen tot stand is gekomen. Enkel voor de landschappen kunnen de publikaties van J. Massart als nog bruikbare instrumenten beschouwd worden.

Wel zijn er vanuit voornamelijk provinciaal en stedelijk initiatief deelpublicaties tot stand gekomen die in be-

paalde gevallen op zich zeer waardevol zijn, maar door hun beperkingen en methodologische verschillen in aanpak slechts beperkt bruikbaar waren, zeker voor een centraal beleid. Het meest recente bibliografisch overzicht hiervan is te vinden bij L. Devliegheer (1982).

Diverse pogingen vanuit de centrale overheid, onder meer na de Eerste Wereldoorlog, hadden als resultaat de oprichting van een „Comité Mixte des Inventaires” met een „Section Permanente”. Het belangrijkste uitvloeisel was de publikatie van een „Reglement voor het opmaken der definitieve inventarissen van de Belgische Monumenten en Landschappen” (1924), dat verscheidene herdrukken en aanpassingen beleefde maar verder zonder tastbaar gevolg bleef.

Uit de verschillende, voornamelijk 19de-eeuwse documenten met ongelijke juridische draagkracht — ministeriële en andere omzendbrieven, en provinciaal of stedelijk uitgevaardigde teksten — blijkt dat het onderscheid tussen opsommende lijsten en beschrijvende inventarissen niet duidelijk werd gemaakt. De ministeriële omzendbrief van 31 december 1864 bijvoorbeeld, nodigt de gouverneur uit „door de briefwisselende leden, voldoende gedetailleerde lijsten te laten opmaken van de behoudenswaardige burgerlijke gebouwen in privé-bezit”, hierbij de hoop uitdrukkelijk „dat deze monumenten in hun bestaan en in de integraliteit van hun stijl geëerbiedigd zouden worden”.

Het enige Koninklijk Besluit in dit verband is van 23 februari 1861, dat dan weer enkel betrekking had op de inventaris van kunst- en oudheidkundige voorwerpen, toebehorend aan openbare instellingen.

Ook is er een constante verwevenheid tussen het opmaken van lijsten van monumenten enerzijds — wat als een programma voor inventarisatie kan worden beschouwd — en de toekenning van bijzondere subsidies anderzijds. Vanaf 1845 is er sprake van dit laatste (Possoz, 1926), wat leidde in 1889 tot een regeling van het reeds aangehaalde systeem van 'classering' in drie categorieën. De opportuniteit van het categorieënsysteem werd op bepaalde ogenblikken, onder meer in de jaren twintig, intern ter discussie gesteld om evidente redenen: naast de subjectiviteit van de beoordeling werd vooral het strategische nadeel van dergelijke indelingen als reden tot afschaffing ervan naar voren geschoven. In praktijk bleek dit inderdaad nefast te werken, in de mate dat de betrokken personen en instanties een dalende aandacht en zorgvuldigheid aan de dag legden naarmate het betrokken monument in een lagere categorie werd 'geclasserd'. Deze interpretatie trachtte de Commissie vergeefs recht te zetten door er op te wijzen dat voorafgaand reeds een strenge selectie werd doorgevoerd. Impliciet werd dit systeem stilzwijgend afgevoerd vanaf het van kracht worden van de wet van 7 augustus 1931.

Hier komen we vanzelf op het element bescherming.

De 'classeringen' vóór de wet van 1931 zijn te beschouwen als primitieve vormen van bescherming zonder de juridische draagkracht. Als we dan de toepassing van deze wet in grote lijnen evalueren moeten we toch, naast de evidente formele voordelen waarvan we de belangrijkste reeds aangegeven hebben enkele ons inziens fundamentele bedenkingen maken. Wanneer we vaststellen dat de gecentraliseerde aanzetten tot inventarisering impliciet en het 'classeringssysteem' expliciet te maken hebben met een subsidiëringsaspect, wordt dit in de wet nog versterkt en geïnstitutionaliseerd. Dit wordt bevestigd in de vergelijkende juridische studie van M. Quilliot (1934). De aanleiding tot de 'classeringsaanvragen' en vanaf 1931 tot het treffen van rangschikkingsbesluiten, is veelal te situeren in de nood aan restauratiewerken en dus financiering. Het betrokken bestuur, dat in dit geval vragende partij was, kon in het vroegere systeem rekenen op een vrij snelle beslissing — enkel de Commissie diende hier uitspraak te doen — terwijl in de wet toch een vrij zware administratieve procedure diende te wor-

Brussel, Adolf Maxlaan: 'Hier ist in de Kater en de Kat', gebouwd in 1874-1875 n.o.v. architect Henri Beyaert.
(foto : ACL-Brussel).

'La Commission a fait connaître à l'Administration communale de Bruxelles que son attention est appelée sur la transformation qu'a subie la façade portant l'enseigne 'Hier ist in den Kater en de Kat', sise boulevard Adolphe Max, à Bruxelles. Cette façade, conçue par maître Beyaert, avait remporté la première prime lors du concours ouvert en 1873 par la ville de Bruxelles. La Commission regrette que celle-ci n'ait pas trouvé le moyen de protéger cette oeuvre remarquable'.

(BCRAA, 1933, p. 48-49).

den gevolgd en... zonder rangschikking geen subsidies. Een ander en ingrijpender gevolg van de wet was dat, waar voordien het voordeel van twijfel de commissie toeliet overal waar monumenten of landschappen in het gedrang waren haar stem te laten horen, zich nu een reactie aftekende die de tussenkomsten van de Commissie wenste terug te brengen en te beperken tot die elementen die een wettelijke bescherming genoten. Door deze wetgeving werd een administratieve compartimentering in de hand gewerkt alsook een fysische begrenzing met een strikte afbakening van de bevoegdheden. Wat niet binnen een welomlijnde en bekrachtigde bescherming viel was vogelvrij. Deze bedenking dient gezien te worden in het licht van het feit dat de beschermingen krachtens de wet van 1931 — zeker de eerste jaren — slechts langzaam

van de grond kwamen. Het 'logische' voorstel van de Commissie om in één Koninklijk Besluit alle voorheen 'geclasserde' monumenten de wettelijke bescherming te geven, stuitte onder meer op onoverkomelijke juridische problemen en bleef zonder gevolg (BCRAA, 1931, p. 189-190).

In deze periode werd dan in grote mate gerangschikt wat vóór 1931 reeds 'geclasserd' was: een soort inhaalmaneuver dat veel tijd en energie opslopte. Een gedetailleerde vergelijking van de in 1914 opgestelde lijst en de tot 1971 bekrachtigde rangschikkingen, kan deze stelling ondersteunen (A. Demey en E. Goedleven, 1983). De oorzaken hiervan liggen voor de hand: de samenstelling, voorbereiding en stoffering van de dossiers diende in hoofdzaak door onbezoldigde vrijwilligers te gebeuren,

i.c. de leden van de Commissie zelf, waarbij het ontbreken van een degelijke en systematische inventaris remmend werkte.

Ook de trage gang van de administratie en zeker het gebrek aan politieke wil om besluiten te treffen — in geval van tegenkanting of mogelijke financiële gevolgen — speelden hierin mee. De vermelde ervaring van het aantal beschermingen tijdens de Tweede Wereldoorlog is hiervan een treffend bewijs. Ook dient vermeld dat de wet evenmin voorzag in de reeds vroeger geformuleerde behoefte om, in geval van urgentie, manifeste onwil of moedwillige vernieling, op een directe manier op te treden.

Tenslotte stippen wij aan dat bij de beschermingen — zoals bij de 'classeringen' — in veel gevallen slechts delen van monumenten werden opgenomen. Klassieke voorbeelden hiervan zijn de bescherming van enkel de gevel van een woonhuis of enkel de romaanse toren met uitsluiting van het classiciserend schip van deze of gene kerk. Ook hier speelde het subsidiëringsaspect soms impliciet een rol bij de afbakening. Een versplinterde, fragmentarische en soms aan de schizofrenie grenzende aanpak was hier bij gelegenheid van restauratie- of afbraakplannen dikwijls het gevolg van, zowel op inhoudelijk als op bestuurlijk-administratief vlak. Een globale benadering, zowel van het object zelf als van de betekenis ervan in de ruimere omgeving, werd en wordt er sterk door gehypothekeerd.

Zo komen wij op de begeleiding en advisering van de restauraties van monumenten en de restauratie en nieuwbouw van kerken: de meest materieel tastbare uiting van het monumentenbeleid. Wij zullen hier enkel in grote lijnen het denken en de theoretische aanpak weergeven: de doorwerking van de opvattingen in de praktijk kan enkel via voldoende en uitgewerkte case-studies getoetst worden. Deze zijn vooralsnog in onvoldoende mate voorhanden. Als wij echter weten dat bijvoorbeeld een architect als August Van Assche (1826-1907) in het hele land in een periode van - 50 jaar om en bij 200 monumenten heeft gerestaureerd, lijkt het belang van dergelijk onderzoek voor de hand liggend. Deze Van Assche is echter nauwelijks aanwezig in de congresberichten en -discussies, de pamfletten en publikaties, waarlangs we een beeld kunnen krijgen van de opvattingen en van de evolutie van de ideeën over restauratietheorie en -filosofie.

Restauratie, stadsaanleg, -verfraaiing en -uitbreiding

Restauratie is hét punt binnen de monumentenzorg waar de spanning tussen doel, middelen en mogelijkheden én de spanning met de eigentijdse behoeften en architectuurschepping, op een bijzonder sterke manier gesteld wordt.

Voor een goed begrip van het hiernavolgende dienen vooraf enkele feiten aangehaald te worden die de hele beschouwde periode lang onveranderlijk zijn gebleven.

In tegenstelling met bijvoorbeeld Frankrijk heeft de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen in ons land nooit beschikt over een corps van architecten dat exclusief bevoegd was om restauraties aan 'geclasserde', later beschermde monumenten, uit te voeren. De opdrachtgever had — en heeft — hierin de vrije keuze.

Evenmin bestond er een specifieke opleiding van architect-restaurateur aan een architectuurschool in België. Het is wel zo dat de St.-Lukasscholen — waarvan de eerste werd opgericht in 1862 in Gent — voor wat romaanse en gotische gebouwen betreft, aanvankelijk via haar propagering van de neogotiek, een vrij doorgedreven — ook praktische en op het ambacht gerichte — opleiding gaven; een opleiding die ook dienstbaar was of kon zijn voor het restaureren.

In de schoot van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen is doorheen haar hele bestaan geen enkele kristallisatie van standpunten opgetreden in de richting van een duidelijke opvatting en duidelijke criteria — noem het een doctrine — ,die bij het al of niet goedkeuren van de haar voorgelegde restauratiedossiers gehanteerd werden. Hiertoe zijn weliswaar verschillende pogingen ondernomen die echter nooit tot een duidelijk omschreven resultaat hebben geleid. Vooral vanaf de decentralisering door de instelling van briefwisselende leden in de provincies, ontstond hierdoor menige aanleiding tot misverstanden en tegenstrijdigheden.

Het begrip restauratie in historisch perspectief bekijkend, merken we dat we moeiteloos de meest uiteenlopende definities en omschrijvingen van wat eronder verstaan werd, kunnen verzamelen. De meest bekende definities — en die tot op de dag van vandaag onder één of andere vorm blijven doorwerken — zijn enerzijds die van de Franse architect en theoreticus Viollet-le-Duc (1814-1879) die stelt dat een gebouw restaureren niet is "het onderhouden, herstellen of hermaken maar het volledig herscheppen in een toestand die misschien nooit bestaan heeft" (Viollet-le-Duc, VII, 1866, p. 14) en anderzijds van de Engelse cultuurfilosoof Ruskin (1819-1900) die er eenzelfde betekenis aan toekent, maar zich precies daarom radicaal afwijzend opstelt: "restauratie betekent de meest totale vernieling die een gebouw kan ondergaan: een verwoesting die gepaard gaat met een valse beschrijving van het vernielde" (Ruskin, 1880, p. 353).

Het is ons hier niet om de verdere uitdieping van beide figuren of citaten te doen, maar we willen ze wel aangrijpen om er de twee extreme polen mee aan te duiden waartussen het restauratiedebat zich heeft afgespeeld. Het 'geïsoleerde' citaat van Viollet-le-Duc heeft vanzelfsprekend steeds meer de architect-restaurateur aangesproken die „vanuit zijn min of meer artistieke instelling en vanuit zijn opleiding dikwijls de neiging heeft om een gebouw niet alleen als een historisch gegeven te behandelen, maar als materiaal dat moet worden vormgegeven" (Van der Ploeg, 1980, p. 50).

Een belangrijke vaststelling is inderdaad de verwevenheid en affiniteit van het eigentijdse architectuurdenken met de toegepaste wijze van restaureren en vice-versa. Een uitzondering op deze regel is de periode van het neoclassicisme bij het begin van de 19de eeuw, en het begin van de moderne architectuurbeweging in de jaren twintig van deze eeuw.

De zogenaamde 'volksvreemde' neoclassicistische pleisterarchitectuur en de modernistische experimenten, werden binnen monumentenzorgkringen uitgesproken vijandig ervaren ten opzichte van de vooropgestelde zin voor het nationale verleden en de aandacht voor de eigen volksaard die er werden aangekleefd en die hun uitdrukking dienden te vinden in restauratie en nieuwbouw.

Hierbij is wel te noteren dat de restaurateurs van gotische kerken en stadhuisen in de eerste decennia van de 19de eeuw veelal in hun 'nieuwe architectuur' aansloten bij de neoclassicistische richting.

Een zekere dematerialisering, internationalisering en uniformisering die eerstgenoemd 'architectuursysteem' kenmerken, hebben ongetwijfeld in deze afwijzing meegespeeld. Gemeenschappelijk is echter de als vanzelfsprekend geponeerde geldigheid van het eigen systeem dat — desnoods autoritair — elke invraagstelling uitsloot.

Hoezeer het architectuursysteem tevens drager was van ideologische denkbeelden, blijkt bijvoorbeeld expliciet

uit volgend citaat van Kanunnik Duclos (1841-1925) die in het Bulletin van de „Gilde de Saint-Thomas et de Saint-Luc” vooropstelt dat degene die „geroepen is een kerkgebouw te herstellen of aan te vullen ook een mens moet zijn die de kostbare gave van het geloof bezit. ”Op die manier — en mits de nodige vakbekwaamheid aanwezig is — zal de ingreep ”een graad van superioriteit vertonen die nooit kan bereikt worden door een eclectisch of ongelovig kunstenaar., (1876, p. 36).

Het eclecticisme is op deze dogma's in zekere zin een verfrissende vorm van antwoord geweest.

P. Puttemans stelt terecht dat "wil men de eclectische stroming goed begrijpen men grote aandacht moet besteden aan het werk van de 19de-eeuwse restaurateur,, (1975, p. 39).

Een poging om beide zaken uit elkaar te halen is impliciet vervat in het geruchtmakend pamflet uit 1862 van de Engelse criticus James Weale (1832-1917). Als briefwisselend lid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten, zorgde hij voor de nodige opschudding door te stellen dat de restauraties die in de eerste decennia van het bestaan van de Commissie waren gerealiseerd, meer monumenten vernietigd dan wel gered hadden. Hij is de eerste die expliciet opkomt voor het monument als historisch document en die pleit voor het behoud en de consolidatie van de bestaande authentieke materialen. In de Belgische context werpt hij zich, wat de restauratie betreft, op als de Belgische Ruskin.

Architect V. Bourgeois: La Cité Moderne (1922-1925) te St.-Agatha-Berchem. (foto : AAM-Brussel).

'Préférera-t-on dans nos plaines flamandes un campanile italien à un clocher d'allure traditionnelle? Désire-t-on y reconstruire des groupes de maisons qui font songer à la banlieue de Marakech ou à quelque village marocain? Trouve-t-on tant de jouissance à de maladroits essais en béton armé, à des formes d'inspiration germanique? Nos architectes ne sont pas tous métamorphosés en génies. Faut-il leur demander des oeuvres, inspirées, non pas de ce qu'ils ont sous les

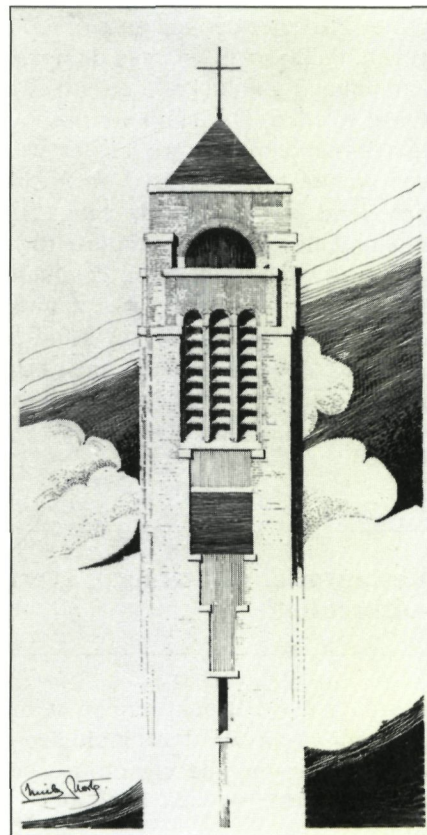
yeux, de ce qu'ils ont appris, mais d'un style qui, de l'avis de tous n'a pas encore dépassé la période du début, mais qui est tout au plus en formation et que l'on cherche encore?

D'ailleurs observons ce qui existe et trêve de théories! Est-il donc si agréable de rencontrer dans les campagnes et les petites villes de l'Yser des bâtisses, toutes pareilles à celles qui se voient ailleurs, tant dans le pays qu'à l'étranger, et n'y a-t-il pas plus grand charme à retrouver une discrète note locale, dont la variété, adaptée aux besoins, échappe il est vrai à l'observateur superficiel?'

(R. Maere, in BCRAA, 1923, p. 310-311).

Architect H. Hoste: tekening van de toren van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Zonnebeke, gebouwd van 1921 tot 1924. (foto : Archief K.U.Leuven).

M&L

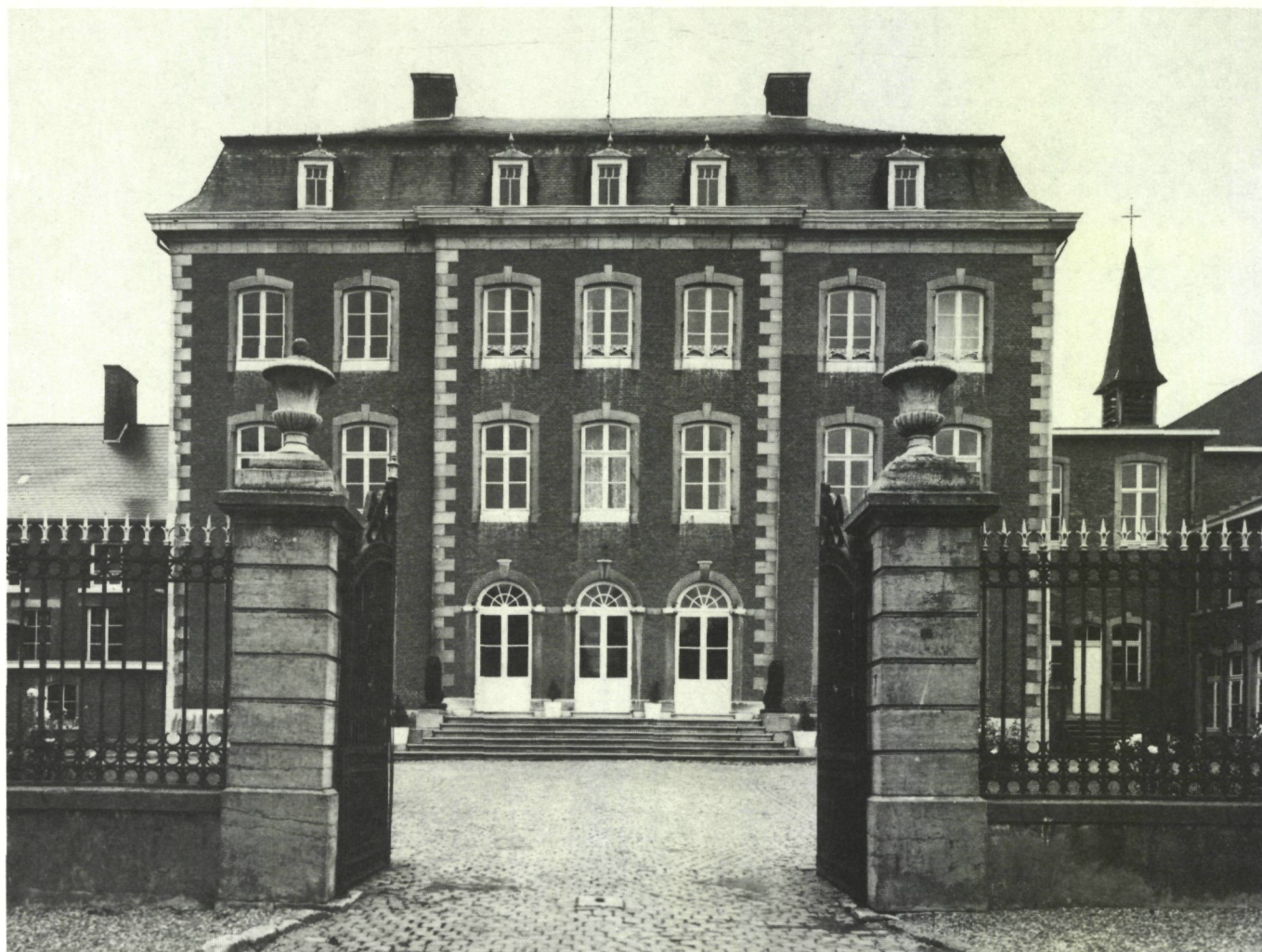
BINNENKRANT

EEN JOURNAAL MET RECENTE INFORMATIE OVER
DE MONUMENTEN- EN LANDSCHAPSZORG

BESCHERMINGEN

Voormalig klooster der jozefieten, Halleweg nr. 32 en bijhorende hoeve, Halleweg nr. 30 te St.-Truiden (Velm).

Het U-vormige, classicistische kasteel groepeerd zijn gebouwen rondom een gedeeltelijk geplaveide binnenplaats, afgesloten door een laag muurtje met een gesmeed ijzeren hek tussen gecementeerde pijlers met siervaasbekroning. Achter het kasteel strekt zich een park uit. Het gebouw werd bij E.B. van 20.6.1984 als monument beschermd omwille van de historische in casu architectuurhistorische waarde: het gebouw is een fraai voorbeeld van een landhuis in classicistische stijl uit de 2de helft van de 18de eeuw. Het hoofdgebouw met bakstenen lijstgevel telt drie bouwlagen en zeven traveeën onder mansardedak (leien), en is voorzien van kalkstenen elementen: plint, hoekbanden en vensteromlijstingen; de vensters zijn getoogd, voorheen beluikt, en de vlakke

omlijstingen zijn voorzien van trapezoidale sluitstenen. De drie deuren zijn rondboogvormig in een vlakke, kalkstenen omlijsting met neuten, imposten en sluitsteen, laatstgenoemde voorzien van een korte druiplijst. Het brede bordes wordt geflankeerd door zittende leeuwen. De gevel wordt afgelijnd door een gekorniste kalkstenen kroonlijst. De materiaalkeuze — baksteen en kalksteen — en de afwerking — omlijstingen van vensters en deuren — zijn typisch voor de periode van het ontstaan, namelijk de laatste periode van het classicisme, en voor de Maaslandse regio.

Belangrijk is ook het merkwaardige, classicistische interieur met stucwerk. De hoeve werd om dezelfde redenen beschermd. Het is een goed voorbeeld van een Haspengouwse vierkanthoeve uit de 2de helft 18de en begin 19de eeuw. De gebouwen zijn gegroepeerd rondom een gedeeltelijk geplaveid erf. De oostelijk-gelegen rondboogvormige inrijpoort dateert uit de 2de helft 18de

eeuw; ze is van kalksteen, met een verankerde sluitsteen, en ingeschreven in bakstenen muur, bekroond met een driehoekig fronton met geprofileerde, hardstenen lijsten. Het oorspronkelijk woongedeelte, uit dezelfde periode, ligt naast de inrijpoort en telt een travee en twee bouwlagen onder afgewolfd zadeldak. De witgekalkte gevels zijn voorzien van kalkstenen hoekbanden en oorspronkelijk beluikte steekboogvensters in een vlakke kalkstenen omlijsting met sluitsteen. Aan de achtergevel bevindt zich een torenachtig uitbouwsel onder afgewolfd zadeldak. Beide gedeelten vertonen de hoger vermelde kenmerken van het Maaslandse classicisme.

In het verlengde van dit gebouw werd het 19de-woonhuis aangebouwd dat zeven traveeën en twee bouwlagen telt, en onder een ten opzichte van het vorige gebouw lager, gebogen zadeldak werd geplaatst. De rechthoekige muuropeningen in de vlakke, kalkstenen omlijstingen zijn typische regionale uitdruk-

kingswijzen van het laat-classicisme, dat voorts door een sobere baksteenarchitectuur wordt gekenmerkt. De stallingen, onder afgewolfd zadeldak, hebben gelijkaardige muuropeningen, de straatgevel is geritmeerd door een blinde steekboogarcade. De dubbele dwars-

schuur onder afgewolfd zadeldak is voorzien van twee gedrukte rondboogpoorten in een verankerde kalkstenen omlijsting, en van recente vensters. Ten westen van het erf bevindt zich een sterk aangepast stallingengedeelte. De onmiddellijke omgeving werd omwille

van zijn sociaal-culturele waarde als dorpsgezicht beschermd: het is een gaaf bewaard landbouwgebied, waar de hoeve en het kasteel zowel historisch als visueel een integrerend deel van uitmaken.
F.S.

TENTOONSTELLINGEN

Ken jij AROL?

Van 4 maart tot 31 mei 1985 loopt in de Provinciale Directie Oost-Vlaanderen van A.R.O.L. (Gebr. Van Eyckstraat 4-6 te 9000 Gent) een informatieve tentoonstelling over de organisatiestructuur en de bevoegdheden van de Administratie voor Ruimtelijke Ordening en Leefmilieu, en dit onder het motto 'Ken jij AROL?'.

De bezoeken werden vastgesteld van 9 u tot 11 u 30 en van 14 u tot 16 u. De toegang is vrij.

'Oude architectuurtekeningen uit historische steden van België'

Deze beperkte tentoonstelling die wordt ingericht door de Vereniging van Historische Steden van België, in samenwerking met de stadsbesturen van Antwerpen, Brugge, Brussel, Bergen en Nijvel, toont een aantal waardevolle maar enigszins vergeten exemplaren van een nog weinig gewaardeerde kunstvorm: 'de architectuurtekening als kunstwerk op zich'.

Voor deze tentoonstelling werd uitsluitend beroep gedaan op nooit eerder getoonde oude tekeningen, afkomstig uit gemeentelijke archieven.

De weliswaar bewust beperkt gehouden tentoonstelling is als begeleiding bedoeld voor een interessant rapport over hetzelfde thema, dat door de Vereniging van Historische Steden van België bij deze gelegenheid, in een zeer verzorgde boekvorm wordt uitgebracht.

Dit boek is dus tegelijk ook als catalogus bedoeld, hoewel de gebundelde artikels een iets ruimer veld bestrijken.

Kostprijs aan de balie van de tentoonstelling: 350,-Bfr. of ook door overschrijving van 450,-Bfr. op rekeningnummer: 091-0016051-75 van de V.H.S.B. zolang de beperkte voorraad strekt.

De tentoonstelling gaat door te Antwerpen in het Jordaenshuis, Reyndersstraat 6.

Open voor het publiek: van zaterdag 30 maart tot zondag 21 april 1985.

Verder zal er gedurende 14 dagen nog een tentoonstelling zijn in de maand mei te Brussel, in de maand juni te Nijvel, in de maand september te Brugge en te Bergen van 4 tot 18 oktober.

Uit de sacristie

Van 30 maart tot 18 augustus 1985 loopt in het Provinciaal Museum voor Kunstambachten, Sterckshof de tentoonstelling 'Uit de sacristie, textiel en juwelen uit kerken in de provincie Antwerpen'. Naar aanleiding van het bezoek van Paus Johannes Paulus II aan ons land vestigt het provinciebestuur van Antwerpen met deze manifestatie de aandacht op twee aspecten van het rijke kunstpatrimonium dat in alle parochiekerken een min of meer verborgen bestaan leidt.

Als voorbereiding op de tentoonstelling werden een hondertal kerken bezocht, wat resulteerde in de selectie van circa vierhonderd voorwerpen uit zowat zestig kerken.

Textiel speelt in de eredienst een belangrijke rol en omvat behalve misgewaden, voorwerpen voor de eredienst, kledij voor heiligenbeelden ook processievaandels, textiel voor het kerkinterieur, en bijzondere kledij voor kerkmeester e.d. Misgewaden in schitterende zijdeweefsels en borduurwerk behoren vaak tot de beste produkten die de kunstnijverheid in de loop der tijden voortbracht. De gewaden in de tentoonstelling omvatten een periode van ongeveer vierhonderd jaar; vanaf laat middeleeuwse voorbeelden van Zuid-Nederlands borduurwerk tot de zo karakteristieke gouden paramenten uit de tweede helft van de vorige eeuw. De zeventiende eeuw is vertegenwoordigd met enkele prachtige voorbeelden van reliëfborduurwerk, terwijl voor de achttiende vooral schitterende zijdeweefsels de aandacht trekken. Kant heeft voor de

versiering van priesterkledij en liturgische voorwerpen steeds een belangrijke rol gespeeld. Op enkele uitzonderingen na is er in de meeste kerken echter weinig kant bewaard.

Opvallend is dat vele voorwerpen in oorsprong burgerlijk zijn. Het schenken van kostbare dameskledij was vroeger een zeer verspreide gewoonte. Zo is de mantel van een madonnabeeld uit de Sint-Andrieskerk te Antwerpen uit een damesjapon van ca. 1760-1770 gemaakt. De parochiaan schenkt zijn kerk echter niet alleen textiel. Devotie uitte zich vaak in het schenken van burgerlijke juwelen. Soms werden ze door de kerkfabriek verkocht maar heel vaak zijn ze in de kerk bewaard gebleven als versiering van monstransen of madonnabeelden.

Voor de studie van het juweel in de 19de eeuw zijn vele Antwerpse parochiekerken een rijke bron. Het aandeel van de vorige eeuw is in de tentoonstelling dan ook groot en omvat naast de typische zeer lichte gouden juwelen een aantal Vlaamse harten, uitgevoerd in zilver en diamant. Juwelen van voor 1800 zijn zeldzaam, ook in kerken, maar in de tentoonstelling zijn er toch enkele topstukken uit de 17de en 18de eeuw te zien.

Met de medewerking van het Gemeentekrediet wordt een rijk geïllustreerde catalogus uitgegeven met behalve de beschrijvingen, ook de afbeelding van alle tentoongestelde voorwerpen, inleidende artikelen over de rol van textiel en juwelen in de eredienst, met bijzondere aandacht voor de invloed die de burger als schenker op het uitzicht van vele liturgische voorwerpen had. Over Vlaamse harten, een typisch juweel uit de 19de eeuw, waarvan vele voorbeelden in kerken bewaard zijn, is er een aparte bijdrage.

De tentoonstelling loopt van 30 maart tot 18 augustus in het Sterckshof, Hooftvunderlei 160, 2100 Deurne en is dagelijks geopend van 10 tot 17 uur, behalve maandag en vrijdag. Voor nadere inlichtingen en geleide bezoeken (600 fr., 300 fr. voor scholen) kan U terecht op tel. 03/324.02.07 en 324.7176, vragen naar de Educatieve Dienst.

B.M.L.-ACTIVITEITEN

Raad van Europa

Van 5 tot 8 februari 1985 vond de jaarlijkse vergadering plaats van het CDUP (Bestuurscomité voor het beleid inzake de stedenbouw en het bouwkundig erfgoed).

Namens de Vlaamse Gemeenschap werden voor de sector Bouwkundig Erfgoed de vergaderingen bijgewoond door de heer E. Goedleven, Adviseur-Hoofd van Dienst A.R.O.L. (Bestuur voor Monumenten en Landchappen). Tijdens de vergadering werd de Europese Conventie voor de bescherming van het bouwkundig erfgoed voorbereid. Deze conventie zal in oktober van dit jaar in Granada aan het Ministercomité voor goedkeuring worden voorgelegd.

Naast aanbevelingen voor de bescherming, de instandhouding en valorisering van de monumenten — die reeds in Vlaanderen van toepassing zijn — is in de conventie voorzien dat de onderkende lidstaten er zich toe verbinden om 'fiscale maatregelen te treffen die van aard zijn het behoud van het bouwkundig erfgoed te bevorderen'.

Het comité bepaalde tevens zijn programma voor de werking 1985-'86. Als belangrijkste punten zijn te vermelden:

— colloquium te York (9-12 september 1986). Dit colloquium zal handelen over de financiering van de monumentenzorg;

— 2 colloquia over industrieel erfgoed te Lion en Madrid (respectievelijk '85 en '86);

— er werden werkgroepen opgericht in verband met ruraal bouwkundig erfgoed, ambachtelijke vakmanschap, renovatie- restauratie, luchtverontreiniging en bouwkundig erfgoed, archeologie en ruimtelijke ordening.

E.G.

VIIe Algemene vergadering en internationaal symposium van I.C.O.M.O.S.

Rostock en Dresden (D.D.R.) 11-18 mei 1984.

De 'Internationaal Council on Monuments and Sites' (ICOMOS) is een niet-gouvernementele organisatie die gepatroneerd wordt door de Organisatie der Verenigde Naties voor Onderwijs, Wetenschap en Cultuur (UNESCO) en als zodanig mag worden beschouwd als de belangrijkste internationale organisatie op het gebied van de monumenten- en landschapszorg. Om de drie jaar houdt ICOMOS — telkens in een ander land — haar Algemene Vergadering en daarbij aansluitend organiseert zij een interna-

tionaal symposium over een actueel onderwerp met betrekking tot de problematiek — op wereldniveau — van de monumentenzorg.

De VIIe Algemene Vergadering en het Internationaal Symposium van ICOMOS werd georganiseerd door het Nationaal ICOMOS-comité van de Duitse Democratische Republiek te Rostock en te Dresden van 9 tot 18 mei 1984.

Het algemeen thema van het congres luidde: monumenten en landschappen en culturele identiteit.

Dit thema werd behandeld in drie werkgroepen:

1. de invloed van monumenten en landschappen op de stedelijke en rurale omgeving;

2. monumenten en landschappen in het hedendaagse leven;

3. de invloed van monumenten en landschappen op de culturele identiteit.

Het gebeuren als zodanig kan op organisatorisch vlak over het algemeen genomen positief worden beoordeeld.

De organisatorische voorbereiding door het Nationaal ICOMOS-Comité van de D.D.R. was, wat ondergetekenden betreft, behoorlijk verzorgd: de formaliteiten werden tot een minimum beperkt en met de nodige soepelheid toegepast.

Ter plaatse bleek de enorme omvang van de hele organisatie. Er waren ongeveer 600 deelnemers van een veertigtal verschillende nationaliteiten opgekomen. Het succes van deze opkomst moge voor de D.D.R.-overheid in de eerste plaats een prestige-aangelegenheid zijn geweest, voor de plaatselijke deskundigen - monumentenzorgers was de aanwezigheid van zoveel buitenlandse deelnemers — ook uit het Westen — een belangrijke steun voor het werk dat op dit gebied in de D.D.R. gepresteerd wordt.

Er werd dan ook een indrukwekkende infrastructuur beschikbaar gesteld. Zowel in materieel en technisch opzicht als wat de inzet van deskundig personeel betreft, werd alles in het werk gesteld om het welslagen van het gebeuren mogelijk te maken. Hierbij dient men te bedenken dat wanneer een land als de D.D.R. misschien niet steeds over alle middelen kan beschikken die tot de Westerse 'luxe' worden gerekend, het anderzijds nauwelijks beperkingen kent waar het gaat om de inzet van een overheidsapparaat dat praktisch alle maatschappelijke geledingen beheerst.

De beschikbare middelen werden echter niet bijzonder doelmatig aangewend. Dit is voornamelijk te wijten aan het organisatorisch opzet zelf.

Eenzijds bleek het programma een te groot aantal verplaatsingen en excursies

te omvatten, zodat niet steeds voldoende tijd kon worden besteed aan de besprekingen, die bovendien meestal op een minder gunstig tijdstip in namiddagvergaderingen moesten plaatsvinden. Anderzijds is het praktisch onmogelijk om in zeer grote vergaderingen — één werkgroep bestaat dan toch uit een tweehonderd deelnemers — tot werkelijke gedachtenwisselingen en discussies te komen.

Daaruit volgt dat de belangrijkste en meest interessante besprekingen en contacten in feite plaatsvonden in de marge van het eigenlijke programma en tijdens de excursies.

Op zichzelf boden de excursies aan de deelnemers de gelegenheid om kennis te maken met belangrijke realisaties op het gebied van conservatie en restauratie van monumenten in de D.D.R. Zij werden voor plaatselijke monumentenzorgers deskundig begeleid en gaven aanleiding tot een interessante vaktechnische uitwisseling van ideeën en ervaringen onder de deelnemers.

Verklaring van Rostock - Dresden

Vooraf

De ontwerp tekst en de definitieve versie worden verspreid in het Frans en in het Engels.

Met ICOMOS-Nederland en in het bijzonder met de secretaris van het Nationaal comité werd informeel overgeko- men hiervoor een eensluidende Nederlandse vertaling op te stellen voor verdere verspreiding.

Als gebruikelijk bestaat hiernavolgende officiële tekst uit:

— Algemene principes en aanbevelingen omtrent het gestelde algemene thema 'Monumenten en culturele identiteit'.

— Aansluitend bij de drie werkhema's wordt de tekst dan verder als volgt gestructureerd:

a. cultureel erfgoed en milieu;

b. cultureel erfgoed en moderne samenleving;

c. waarderen van monumenten- en landschappen.

— Algemeen besluit en aanbevelingen.

Monumenten en culturele identiteit.

A. Cultureel erfgoed en milieu

1. Monumenten en historische structuren geven als getuigen van de menselijke beschaving een bijdrage aan de versterking van het historische bewustzijn en de culturele identiteit van individuen en gemeenschappen. Monumenten zijn lokaal, nationaal en internationaal van belang als een uitdrukking van cultuur en levenswijze en als een onderdeel van het werelderfgoed.

Daarom is het de verantwoordelijkheid van iedereen, op alle niveaus en in alle tijden, het behoud en de bescherming van monumenten te verzekeren.

2. Het beheer, de bescherming en de exploitatie van monumenten wordt beperkt door economische, sociale en culturele ontwikkelingen. Overal zal met grote inzet moeten worden gewerkt aan een afstemming van de eisen van de moderne tijd op het culturele erfgoed. Monumenten moeten worden beschermd tegen de gevolgen van ongebreidelde verstedelijking en industrialisatie, milieuvervuiling en de risico's van natuurrampen.

De oorspronkelijkheid van materiaal, constructie en ontwerp is in dit opzicht een belangrijk onderdeel van de bescherming; het is daarom van belang dat zowel de sociale- als de natuurwetenschappen hierbij worden betrokken.

3. Gezien het belang, de strekking, de verscheidenheid en complexiteit van monumenten en historische structuren, vraagt bescherming een lange-termijn benadering. Monumentenzorgers moeten de wettelijke en materiele middelen hebben voor een effectieve samenwerking met autoriteiten, in het bijzonder stedenbouwkundigen en degenen die belast zijn met milieubescherming.

B. Cultureel erfgoed en moderne samenleving

1. Het nationale en internationale beleid zou niet alleen gericht moeten zijn op de materiële kanten van het welzijn. Dit beleid zou ook betrekking moeten hebben op het behoud en de bescherming van monumenten en een belangrijke bijdrage leveren aan de kwaliteit van het leven.

2. Om hun sociale rol goed te kunnen vervullen moeten monumenten, conform het Handvest van Venetië, een passende functie kunnen vervullen in de moderne samenleving.

3. De culturele en historische informatie van monumenten houden de waarden van karakteristieke tradities in stand. Daarvoor is het nodig dat het publiek, binnen de voorwaarden voor bescherming en behoud, toegang heeft tot deze monumenten.

C. De waardering van monumenten

1. Deelname aan het culturele leven behoort tot de rechten van de mens. Dit houdt ook in dat men gebruik moet kunnen maken van de recreatieve en educatieve mogelijkheden van monumenten.

Met dit doel moeten overheden, betrokken organisaties en burgers samenwerken om de publieke waarde voor monumenten te vergroten, alsmede de noodzaak van behoud en gebruik voor nu en in de toekomst aan te tonen.

2. Een essentiële voorwaarde voor het behoud en het gebruik van monumenten is een passende wetgeving. Dit biedt het kader voor documentatie, onderzoek, inventarisatie en publikatie welke een basis vormen voor het begrip van monumenten in al hun aspecten.

3. De bij historische, kunsthistorische en technische studie verkregen kennis is onmisbaar voor de bescherming van elk monument. Kennis maakt het mogelijk beschermingsmethoden en technieken te verbeteren en het begrip voor de geschiedenis van de mensheid te bevorderen. Het is van fundamenteel belang dat de huidige post-academische opleidingen van architecten en monumentzorgers worden verbeterd en dat alle creatieve ontwikkelingen op het gebied van de stedenbouw en architectuur worden geïnspireerd door de traditionele cultuur.

4. Krachtige bescherming van monumenten houdt traditionele technieken en het ambacht levend. Het gebruik en de ontwikkeling ervan in de monumentenzorg is een vooruitstrevende zaak welke inhoud geeft aan de menselijke arbeid en vakmanschap.

Conclusie

De zevende Algemene vergadering van ICOMOS, bijeen in Rostock en Dresden in de Duitse Democratische Republiek, roept alle landen op politieke, morele en financiële steun te geven aan het intensiveren en uitbreiden van hun activiteiten ter bescherming van cultuurmonumenten.

Internationale samenwerking moet worden versterkt ten einde de criteria en de methoden voor monumentenbescherming uit te voeren. Activiteiten tot behoud van monumenten bieden de verschillende landen een mogelijkheid door gezamenlijke inspanning hun respectievelijke culturen te ontwikkelen en dragen daardoor bij tot internationale vriendschap en vrede.

Tijdens de zitting van 15 mei werden een aantal wijzigingen en aanvullingen voorgesteld.

— Bij monde van Prof. D. Saunders werd het voorstel van Finse, Vlaamse en Australische leden geformuleerd het paragraaf 4 van de inleiding te verruimen om aldus de noodzakelijke aandacht te besteden aan de culturele identiteiten van volkeren en eventuele minderheidsgroepen binnen de huidige naties.

Andere opmerkingen kwamen o.m. van ir. Ar. J. Barthelemy (ICOMOS-Wallonië) i.v.m. de aanvullende rol van de hedendaagse architectuur in de creatieve evolutie van het bouwkundig erfgoed. Prof. M. Horler (Hongarije) wees op de noodzakelijke referentie naar het Charter van het Cultureel Toerisme voor wat 'waardering' en 'gebruik' van het erfgoed in deze sector betreft.

Voorts werd gewezen op de diep menselijke, 'Humanistische' waarde van het patrimonium door B. Weicherding (Luxemburg) en zijn rol als 'drager' en vertolker van de gegroeide culturele tendenzen.

Hierbij aanknappend werd nog gewezen op sommige gevaren van heden ontlukkende culturele bewustwording en groeiende identiteit die wel eens geneigd zouden zijn vroegere stadia — als bv. colonisatie — of bevolkingsgroepen uit te schakelen omwille van enig nationalisme.

Hierbij kwam nogmaals de 'Historische waarde' van het bouwkundig erfgoed en ruimer gesteld het cultuurbezit ter sprake met randbemerkingen i.v.m. het mogelijk overstijgen van geografische grenzen of culturele gemeenschappen en aldus te gaan behoren tot het wereldpatrimonium.

Evident is dat de verklaring van Rostock-Dresden uiteindelijk het midden vond tussen aanvaarde principes en nieuwere visies om aldus te worden goedgekeurd en als ruggeleuning gehanteerd voor de meest diverse toepassingsgebieden.

Opmerkelijk is wel dat in het deel C de in de ontwerp tekst opgenomen referentie naar de mensenrechten van Helsinki Art. 27 in de definitieve versie verdween en dit zonder nadere verklaring.

Kanttekeningen

Belangrijk in de verklaring Rostock-Dresden zijn de graduele aanbevelingen gaande van het algemene naar het wetenschappelijke, met vermeldenswaardige opmerkingen omtrent:

— een noodzakelijk monumentenbeleid met inzichten en planning op lange termijn

— de noodzakelijke coördinatie van monumenten- en landschapszorg met ruimtelijke ordening en leefmilieu wat binnen de Vlaamse Gemeenschap feitelijk

werd tot stand gebracht met de oprichting van A.R.O.L. en in de praktijk nog in sommige opzichten aan een voorzichtige maar constructieve proefperiode toe is — de noodzakelijke inventarisatie en documentatie gevolgd door publikatie van het verzamelde materiaal ter informatie van overheden en een ruimer publiek.

De reeks 'Bouwen door de eeuwen heen' vervult in feite deze rol en zou alleszins moeten worden doorgetrokken voor het hele Vlaamse land.

Andere uitgaven als het tijdschrift M&L, de dossiers landschapszorg, de geplande cahiers, vouwbladen en de overzicht-en thematentoestellingen georganiseerd n.a.v. inventarispublicaties, beschermingsvoorstellen en voltooiingen van restauraties illustreren de zorg om informatie & sensibilisatie van een ruimer publiek.

Het probleem van de ontsluiting van de monumenten en hun openstelling voor het publiek wordt voorzichtig aangehaald met ingebouwde aandacht voor het behoorlijk voortbestaan van het monument met zijn betekenis, eigen sfeer en omgeving.

Hierbij kan worden aangestipt dat het besluit van 1 juli 1982 nopens de subsidiëring van monumentenherstel factoren als openstelling voor het publiek — onder zekere voorwaarden — laat meespelen in het toekennen van mogelijk ruimere gelden wat aantoonde dat aan dit probleem ten volle aandacht wordt besteed in het Vlaamse land.

— noodzakelijk wetenschappelijk onderzoek van monumenten, ensembles en landschappen;

Hierbij horen de meer uitgediepte studies n.a.v. restauraties etc. en het aanmoedigen van meer gedetailleerd bouw- en architectuuronderzoek, dat ook uit de overzichtinventarisatie zouden kunnen groeien.

— zorg om onderhoud- en restauratiewerk en hun verantwoorde en degelijke specifieke uitvoering, rekening houdend met de traditionele ambachten en technieken en kleinschalige ingrepen die een maximaal behoud van de authenticiteit zouden moeten garanderen en tevens zouden borg staan voor menswaardige arbeid.

Hiermee wordt meteen het probleem van de vorming van de diverse gespecialiseerde vaklui en ontwerpers — ook architecten — aangestipt.

Deze veronderstelt een grondige en dus ook op ervaring gebaseerde kennis van de oude technieken, historische vormgeving en architectuur die geenszins leidt tot vereenvoudigde principes en vernauwende opvattingen los van de algemene evolutie van de hedendaagse technische mogelijkheden en visie op stedenbouw en architectuur met onderscheiden concepten en realisaties.

Hierbij dient nogmaals onderstreept dat de behandeling van elk monument of ensemble met zijn restauratie- en (nieuwe) bestemmingsproblemen niet onafhankelijk kan worden gezien van zijn onmiddellijke en ruimere omgeving.

Bovendien vergt elk van deze 'ingrepen' of 'operaties' een grondige aparte studie met evaluatie van de betekeniswaarde van het geheel en al zijn componenten uitmondend in een kwaliteitsvolle aanpak en genuanceerde uitvoering die heden en verleden weten te verzoenen. De betekenis van het gebouw dient alleszins behouden of eventueel versterkt en/of 'verlengd'.

De indeling van monumenten in categorieën, met zo mogelijk gelijklopende schematisatie van behandelings- en restauratiewijzen, kan op het eerste gezicht wel verleidelijk lijken voor de z.g. nuchtere, 'gecompartimeerde' geesten open voor elke theoretische of z.g. 'wetenschappelijke' vereenvoudiging.

De wereld van elk monument met zijn gegevenheid en kritische rol in de hedendaagse samenleving laat zich echter niet vatten en omzetten in kleine hokjes of kwantificeerbare vakjes; indien men de nodige moed en financiële middelen meent te moeten opbrengen om dit erfgoed aan de volgende generaties over te maken zal ook de nodige geestesgesteldheid, algemeen inzicht en creativiteit dienen aangewend om door te dringen tot de ware en complexe waarden van dit monument en zijn omgeving; zo niet zal alleen een schim of skelet worden overgeleverd en de hele monumentenzorg uitmonden in een stervende bezigheid met museaal karakter.

BUITENKRANT

In Memoriam Louis Herman De Koninck (1896-1984).

Met Louis Herman De Koninck verdwijnt de belangrijkste Belgische vertegenwoordiger van de rationalistische architectuurbeweging.

In 1915 afgestudeerd aan de Koninklijke Academie van Brussel, vervolgde De Koninck zich in het atelier van architect Albert Callewaert met wie hij samenwerkte aan de wederopbouw van de Brabantse hoeven, vernield in de oorlog. De daar opgedane ervaring zal hem steeds bijblijven en meer bepaald in het gebruik van een architecturaal vocabularium ontleend aan de landelijke traditie (donkere onderbouw, veelkleurig geschilderde omljstingen...).

Nauwelijks 25 jaar oud legt hij zich toe op industriële serieproductie, later op prefabricatie.

Zijn bekommernis zal verder essentieel uitgaan naar de minimum-woning, waarvoor zijn eigen huis in zekere zin model staat. In 1924 gebouwd aan de Fond'Roy-

laan, in Ukkel, zal dit bij herhaling aangepast worden door de architect, die er tot zijn dood zal verblijven.

In 1928 voert Louis Herman De Koninck in België de betonsluisconstructie in, evenals nog ongekende bekistingstechnieken.

Het merendeel van zijn constructies zal door deze bouwtechnieken tot stand komen: de atelier-woning van kunstschilder Lenglet (1926), de woning Brassinlaan (1927), de woning van fotograaf Alban (1928), de woning Canneel (1931), de woning Dotremont (1931), de villa voor Dr. Ley (1934), de woningen en appartementen van het Coghenplantsoen (1936), de woning voor ingenieur Berteaux (1937)...

Zijn research inzake de normalisatie van de bouwelementen zullen hem ertoe brengen zich evenzeer te bekommeren om de industriële uitrusting van de woning. Aldus kon de industrieel Van de Ven ertoe overhaald worden de thans beroemde gestandariseerde CUBEX-keukens op punt te stellen en te produceren.

In 1941 wordt Louis Herman De Koninck door Henry van de Velde aangezocht om de leiding op zich te nemen van een architectuuratelier in de Hogere Nationale School voor Architectuur en Beeldende Kunsten van Ter Kameren. Hij zal er architectuur en constructie onderrichten tot 1973.

Louis Herman De Koninck is één van de zeldzame Belgische architecten die plichtsbeseft en ambachtelijke traditie wist te verzoenen met een vormelijke gestrengheid, opgelegd door de aanwending van nieuwe materialen, en een beheersing van de ruimte vergelijkbaar met deze van architect Victor Horta.

Zijn gebouwd oeuvre vormt één der belangrijkste mijlpalen van de hedendaagse architectuurgeschiedenis.

Nog tijdens zijn leven mocht Louis Herman De Koninck meemaken dat twee van zijn realisaties op voorstel van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen tot monument werden verheven: de woning Dotremont en de villa van Dr. Ley.

Villa van Dr. Ley, Prins van Oranjelaan te Ukkel (1934).

Nationale Monumentenstudiedag 1985.

Op 28 maart 1985 zal te 's-Hertogenbosch de Nationale Monumentenstudiedag 1985 gehouden worden met als thema: **'Behoud Restauratieambacht'**.

De dag zal het startpunt zijn voor de Campagne Restauratieambacht die de NCM in 1985 organiseert. Het ochtendprogramma zal zich afspelen in de Sint Janskathedraal, waarvan de restauratie dan zal zijn voltooid.

Tussen de middag zal de officiële opening worden verricht van het Restauratieambachtencentrum in de Sint-Jozefkerk in Den Bosch.

Het middagprogramma zal plaatshebben in het Casino waarin vooral de beleidsaspecten van de instandhouding van het restauratieambacht aan de orde zullen komen. Tevens zal op deze dag de NCM-film over het restauratieambacht in première gaan.

Programma

9.30 uur: Ontvangst met koffie in het casino.

10.30 uur: Inleidend woord door de heer J.C.J. Lammers, voorzitter NCM;

10.30 uur: Welkom namens het kerkbestuur door prof. mr. J.P.A. Coopmans;

10.40 uur: Inleiding over het restauratieambacht en restauratie van de St. Jan door Prof. dr. C.J.A.C. Peeters, hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Nijmegen;

11.10 uur: Officiële opening Restauratieambacht-centrum in de St. Jozefkerk;

11.30 uur: Lunchpauzeprogramma;

13.30 uur: Opening middagprogramma door de heer J.C.J. Lammers, voorzitter NCM;

13.40 uur: Première van film over het restauratieambacht;

14.10 uur: Inleiding door de heer J.B.J. Hofmeijer, wetenschappelijk medewerker van de Stichting Vakgroep Restauratie;

14.30 uur: Inleiding door de heer J.L.M. Koekoek, directeur van de Stichting Vakopleiding Bouwbedrijf;

14.50 uur: Theepauze;

15.20 uur: Inleiding door jhr. L.C.M. van Nispen tot Sevenaer, directeur restaura-

tiezaken van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg;

15.40 uur: Discussie onder leiding van de heer J.C.J. Lammers, voorzitter NCM;

16.30 uur: Sluiting.

Lunchpauzeprogramma

Tijdens de lunchpauze van 11.30 uur tot 13.30 uur kan de lunch worden gebruikt in de foyer van het Casino.

Daarnaast kunt u enige objecten in de stad bezoeken. Bijvoorbeeld het restauratieambachtencentrum in de Sint Jozefkerk, alwaar de verschillende restauratieambachten zich zullen presenteren, de Sint-Janskathedraal en een stadswandeling.

Een beschrijving en een kaartje zult u bij uw stukken voor de dag aantreffen.

Deelname

De kosten voor de deelname aan de studiedag zijn ook dit jaar f 55, per persoon.

Hierin zijn begrepen:

- een lunch en diverse consumpties;
- toegang tot de te bezoeken objecten in de middagpauze;
- een kortingscoupon voor uw reis met de trein;
- een brochure over restauratieambachten;
- het verslag van de dag.

U kunt zich opgeven door het betreffende bedrag te storten op girorekening 29.66.786 t.n.v. de Stichting NCM, St. Antoniesbreestraat 69 te Amsterdam, met vermelding van de naam (namen), adres(sen) en telefoonnummer(s) van de persoon (personen) voor wie de betaling bestemd is.

Planologische discussiedagen 1985.

Op 3 en 4 april 1985 zullen in het Kupersoord te Amersfoort de Planologische discussiedagen plaatsvinden: een jaarlijks terugkerende tweedaagse manifestatie, waarop werkverslagen ('papers') ter discussie zullen worden gesteld.

Met de discussiedagen wordt beoogd:

- uitwisseling van informatie en opinies over de planologie-beoefening;
- confrontatie tussen wetenschap en praktijk;
- bestandsopname van het vak naar alle facetten;
- ontmoeting tussen vakbeoefenaren.

Tot de doelgroep behoren de beoefenaren van de planologie in Nederland en België in de meest ruime zin, stedenbouwkundigen, juristen, economen, ingenieurs, sociale wetenschappers, werkzaam in de particuliere sector en bij de overheid; opgeleid aan hogescholen, universiteiten en hogere beroepsopleidingen.

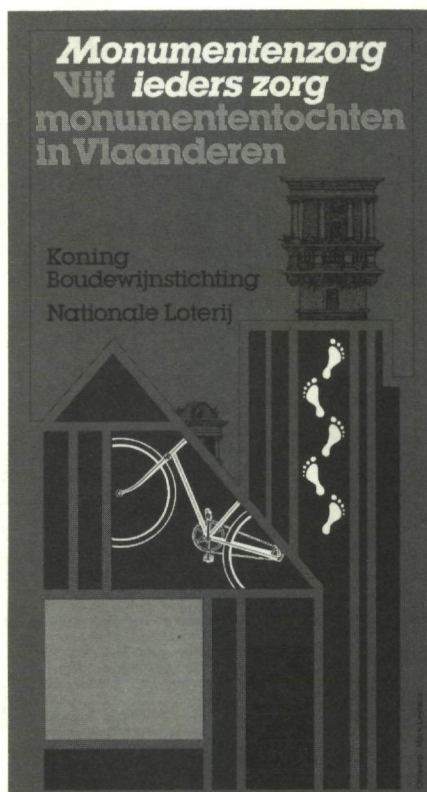
De thema's die op de Planologische discussiedagen besproken plegen te worden, strekken zich uit over het gehele terrein van de planologie. Het motto van de Planologische discussiedagen 1985 zal zijn: Vernieuwing en Kwaliteit. De thema's die voor de uitwerking van dit motto gekozen zijn, zijn de volgende:

- demografische ontwikkelingen;
- informatiemanagement en automatisering;
- vrije tijd en toerisme;
- bedrijfsmilieus en regionaal-economische ontwikkeling;
- binnenstadsbeleid en stedelijk beheer;
- groenstructuren;
- materiële infrastructuur;
- milieubeleidsplanning;
- Nieuwe wetgeving.

Uit de bijdragen van auteurs jonger dan 30 jaar zal de beste worden gekozen die bekroond zal worden met een prijs van f 1000,-. De inzendingen zullen worden beoordeeld door een onafhankelijke jury. Kosten van deelname (inclusief bijdragen-bundel en consumpties) bedragen f 225,- voor gewone deelnemers (bij aanmelding na 1 maart 1985 f 275,-), voor indieners van bijdragen f 125,- en voor studenten en vakgenoten zonder baan al dan niet auteur van een paper f 50,- (bij aanmelding na 1 maart f 75,-), te voldoen na toezending van de factuur. Deelnemers krijgen tijdig bundel en programma toegestuurd. Er is tevens beperkte mogelijkheid tot overnachting van 3 of 4 april 1985 in het Evert Kupersoord. De prijs hiervan bedraagt f 100,-, inclusief diner en ontbijt. Reserveringen worden behandeld in volgorde van binnenkomst.

Voor inlichtingen en aanmeldingen als auteur of deelnemer: Stichting Planologische Discussiedagen, Stevinweg 1-5.36, 2628 CN Delft, tel. 015/781687 (bij voorkeur op dinsdag- en woensdagmiddag).

Koning Boudewijnstichting

Monumententochten 1985

Gent (Oost-Vlaanderen): 26 mei;
Nieuwrode-Holsbeek (Brabant): 23 juni;
Koekelare (West-Vlaanderen): 28 juli;
Millen-Riemst (Limburg): 25 augustus;
Antwerpen (Antwerpen): 22 september.

Vanaf begin mei is bij de Koning Boudewijnstichting een gratis folder over deze tochten beschikbaar.
Adres: Brederodestraat 21, 1000 Brussel;
tel.: 02/511.18.40.

Oprichting v.z.w. 'Stichting Kemmelberg'

Op 17 december 1984 werd overgegaan tot de oprichting van de V.Z.W. 'Stichting Kemmelberg'. De 'Stichting Kemmelberg' is een initiatief van de gemeente Heuvelland, het

Bestuur Monumenten en Landschappen, vertegenwoordigers van de eigenaars en vertegenwoordigers van sportverenigingen die manifestaties organiseren met doortocht op de Kemmelberg.

De hoofdoelstelling van de V.Z.W. is het herwaarderen van het als landschap gerangschikte gebied 'De Kemmelberg en omgeving'. De problemen die zich momenteel stellen zijn o.a. een ongecontroleerde recreatie en de doortocht van sportmanifestaties die een grote volkstoeloop kennen. De gevolgen hiervan zijn een vernietiging van de kruidenvegetatie, beschadigingen aan bomen en struiken, bodemverdichting, erosie...

In een eerste fase zal de topzone, waar de problemen het acuutst zijn, onder handen genomen worden. Dit zal gebeuren door het afsluiten van de meest kwetsbare gedeelten en door het aanbrengen van informatie en voorzieningen voor wandelaars (bewegwijzerde routes, informatieborden, verplichte parkeerplaatsen, pick-nickruimte,...). Het is evident dat deze maatregelen een duidelijke voorlichting naar het publiek toe noodzakelijk zijn. Daarom wordt gedacht aan het uitgeven van folders met de wandelroutes en het inrichten van een tentoonstelling waarmee het belang van de Kemmelberg en van de genomen maatregelen wordt aangetoond.

G. Ostyn.

Vrije cursus: 'Geologie en petrografie van inheemse natuurlijke bouwstenen in onze historische monumenten'.

Hieromtrent zal door de heren Dr. R. Nijs en Dr. G. De Geyter een cursus georganiseerd worden in de maand mei.

Deze cursus zal het volgende bevatten: Balegemse steen - kalksteen van Gober-tange - Doornikse kalksteen - blauwe hardsteen - veldsteen - Diestiaanse ijzer-zandsteen - Waalse marmers - profier van Quenast en Lessen - Maastrichtersteen - silex - psammiet - Luxemburgse zandsteen - 'tuffeau' van Lincet - kwartsiet van Tienen - Ieperse kalksteen - Brusselse zandsteen - kwartsiet van het Massief van Brabant.

Van ieder gesteente worden de volgende aspecten belicht: betekenis voor ons kunstpatrimonium, macroscopische en microscopische kenmerken, verwerking, ontsluitingen, stratigrafische positie.

Plaats: Laboratorium voor Mineralogie, Petrografie en Micropetrologie - Geologisch Instituut, Krijgslaan 281 (S8-C1) 9000 Gent.

Duur: 15 uur (theorie, oefeningen en excursie)

Datum: In mei 1985; preciese data zullen vastgelegd worden na afspraak met de belangstellenden.

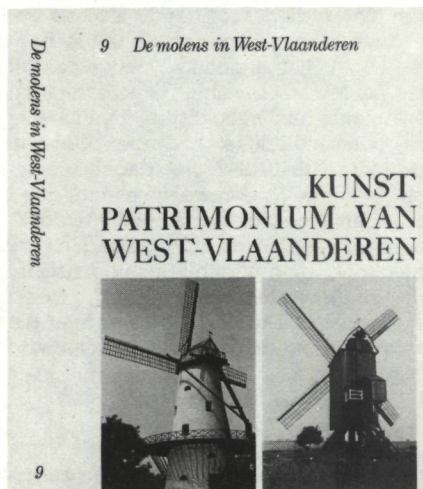
Tel. 091/22.57.15, toestellen 2667, 2657, 2656.

LITERATUUR

Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen (Deel 9). De Molens in West-Vlaanderen.

Uitgeverij Lannoo/Tielt/Weesp - door Luc Devliegher.

Dit boek is een inventaris van de molens in West-Vlaanderen. Het is tot stand gekomen na een vraag van de West-Vlaamse Molencommissie om te beschikken over een beknopt werkdocument dat de meest noodzakelijke gegevens en de toestand van bewaring zou bevatten. De auteur situeert zijn werk tussen beknopt en technisch - grondig.

Het eerste deel behandelt de historiek en de constructie van de verschillende soorten molens. De beschrijving is correct maar weinig vernieuwend. De middenweg tussen beknoptheid en grondigheid heeft tot gevolg dat weinig lezers zullen aangesproken worden door dit gedeelte.

De leek wordt overstelpt door de vele, specifieke molentermen. Een molenkenner vindt hierin slechts een samenvatting van gespecialiseerde lectuur terzake. Daarentegen zijn de technische tekeningen van een hoog niveau. Vooral de isometrische voorstellingen zullen iedereen aanspreken.

Het tweede deel van het boek omvat de inventaris van de molens en molenrompen in West-Vlaanderen.

Ze worden beknopt beschreven en geïllustreerd met verschillende foto's en tekeningen. De beschrijving geeft telkens een algemene typologie, een be-

perkte historiek, een summieri aanduiding van de inrichting en een vermelding van de inscripties. Het aantal kammen van de wielen en de afmetingen van de baksteen worden steeds vermeld.

Het is spijtig dat de beschrijving tot deze gegevens beperkt blijft. Het moet mogelijk zijn om met dezelfde inspanning meer kenmerken systematisch te registreren o.a. diameter van de stenen, type van vang, roeden, kruiwerk...

De toestand van bewaring wordt zelden aangegeven zodat het een open vraag blijft of de West-Vlaamse Molencommissie dit boek als geschikt werkinventaris zal kunnen gebruiken.

'De molens van West-Vlaanderen' is een fraai uitgegeven en genietbaar boek voor molenliefhebbers die houden van correcte informatie met mooie foto's en tekeningen.

'1940-1945. Het dagelijkse leven in België', Brussel, 1984, Verzamelwerk bij de gelijknamige tentoonstelling die van 21.12.1984 tot 3.3.1985 liep in de ASLK Galerij, Kreupelenstraat te Brussel.

Voor het ogenblik lopen er in ons land verschillende tentoonstellingen die dui-

delijk de illustratie vormen van enkele trends in de evolutie van onze kennisdorst.

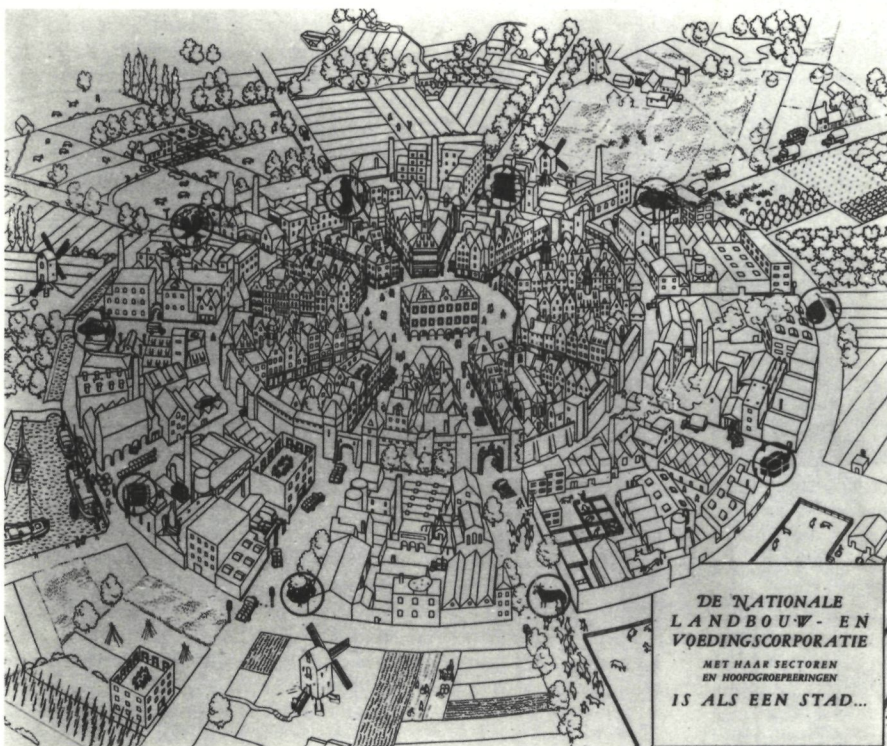
Vooreerst kent de metafysica een ongecomplexeerde en objectieve benadering in de tentoonstelling 'Alchemie' (Gemeentekrediet Brussel), en dit in een tijd waarin de fysica de grenzen van het menselijk bevattingvermogen verder en vlugger dan ooit verlegt.

Denken we maar aan het streven naar een omvattende 'unificatietheorie'. In het licht hiervan overtreffen de bevindingen van het onderzoeksteam van de CERN te Genève soms de stoutste science-fiction constructies.

In zijn 'Tao of physics' — een wereldbestseller — belicht F. Capra parallellen tussen de recentste westerse fysische modellen en oosterse wereldbeelden.

Anderzijds: een tegenpool, nml. de groeiende belangstelling voor de alledaagsheid, waarvan H. Gaus — geciteerd in dit verzamelwerk — een indringende omschrijving geeft: 'Twee fundamentele eigenschappen van de alledaagsheid zijn haar alomtegenwoordigheid en haar eenheid. Wij ervaren het alledaagse leven, wij denken het, wij stellen het ons voor, wij plannen het, wij ondergaan het, wij veranderen het, maar één zaak kunnen wij niet: eruitstappen. (enz...)' (p. 11).

'1940-1945: Het dagelijkse leven in België' vormt dan de projectie van deze

Illustratie uit 'Het dagelijks leven in België', p. 37.

tweede trend op de niet-aflatende belangstelling voor de wereldcatastrofe die W.O. II is geweest.

Wie als participant aan het oorlogsgebeuren de tentoonstelling bezoekt zal misschien een teleurstelling oplopen: bepaalde feiten die hem of haar toen geraakt hebben worden heel zeker niet eens aangeraakt. De organisatoren van de tentoonstelling zijn zich hiervan terdege bewust.

Zo schrijft coördinator R. Gobijn in zijn voorbeschuiving:

'Het dagelijkse leven van 8 miljoen Belgen gedurende de periode 1940-1945 bestaat niet. Er kunnen massa's varianten van dagelijks leven over deze periode geschetst worden. (...)' (p. 17).

De bedoelingen liggen dan ook op een ander niveau: 'een zogenaamd collectief geheugen van de periode 1940-1945 te presenteren, waarbij we de diverse grote raakpunten van het dagelijkse leven van de meeste mensen naar voren trachten te brengen'.

Onze indruk was dat men de vooropgezette doelstelling voortreffelijk heeft verwezenlijkt.

Men heeft inderdaad een realistisch panorama geschilderd, dat de aandachtige bezoeker zal bevredigen.

Het gebruik van audio-visuele middelen draagt hier zeker toe bij. In twee opstellingen worden beelden getoond van resp. de invasie en van de toenmalige filmindustrie.

'Radio London' en 'Zender Brussel' zorgen voor de sonore achtergrond, in zoverre dat men de indruk krijgt een sfeerbad te ondergaan.

Daarenboven worden niet enkel foto's en documenten getoond maar ook allerlei voorwerpen tot een auto met houtvergasser (verzameling Mahy) toe. Maar, zoals dit met het dagelijkse leven zelf het geval is, kan deze tentoonstelling uiteraard op uiteenlopende wijze ervaren worden. Zo konden wij persoonlijk meemaken dat een oudere dame hevig emotioneel reageerde op het beeld van een groep collaborateurs die de Hitler-groet brengen, tijdens de begrafenis van een Nieuwe-Orde lid, vermoord door het verzet.

Jongeren zullen er eerder de keerzijde van de helden-geschiedenissen, aanwezig in ontelbare oorlogsfilms, in zien. Hoewel het over harde realiteiten gaat, schijnen zowel de historische afstand (elijkheid) als het onderwerp zelf een filter te vormen voor het angstwekkend nazi-systeem als politico-militair gegeven.

In het licht hiervan kunnen wij instemmen met de vraag die H. Balthazar in zijn inleiding (p.13) stelt: 'Bestaat het gevaar niet dat men te oppervlakkig en te modieus zou inspelen op dit aanzwellende belangstellingsveld (alledaagsheid, red.) en hierdoor zelfs meewerkt aan een revisionisme waarin het publiek b.v.

1940-1945
HET DAGELIJKSE
LEVEN
IN BELGIE

gaat ervaren dat de oorlogsjaren en de nazi's nog zo kwaad niet waren.

Zoals gezegd, hangt veel van de bezoeker zelf af.

Ieder vindt er ten andere zijn gading.

Doemdenkers zullen in de soepketels van 'Winterhulp', de gammele selfmade graanmolens, de groentenkweek in plantsoenen, de zwaarbeladen smokkelaars, de wilde houthakkerij een toekomstbeeld ontwaren. Bij anderen zal de nieuwgierigheid vooral door de auto met houtvergasser en de zwarte humor gewekt worden.

Planologen en architectuurhistorici zullen dan weer stilstaan bij de idealistische voorstelling van een corporatieve stad (zie cat. p. 37). Wie echter over méér achtergrondinformatie wil beschikken, zal het begeleidende verzamelwerk raadplegen.

Het betreft een aantrekkelijk boek, 303 pp., uitvoerig geïllustreerd en samengesteld uit een inleiding en een 18-tal artikels.

Een greep uit de titels: 'Het dagelijkse leven tijdens de tweede wereldoorlog: een vreemd mengsel van individualisme en solidariteit'; 'De georganiseerde verarming: prijzen, lonen en koopkracht tijdens de bezetting'; 'Ravitaillering, rantsoenering en zwarte handel'; 'De tewerkstelling'; 'Van publiek naar toeschouwer: Duitse films in Belgische zalen'; 'De mentaliteit van de bevolking'.... teveel om op te sommen en zeker om er de korte inhoud van weer te geven.

De essentie van het verhaal vinden wij bij R. Gobijn. (P. 17).

'Op de eerste plaats was er de honger (...). De maag dirigeerde als het ware de hersens.

Op de tweede plaats: een gevoel van onzekerheid, onveiligheid, angst (...). Een derde raakpunt is het escapisme. De Cinemazalen, theaters, cabarets, velodrooms, hondenkoersen draaiden als nooit tevoren'.

Dit laatste wordt echter, wat het bioskoopbezoek aangaat, door D. Lauwaert wel enigszins gerelativeerd: 'De term escapisme is waarde beladen: (...) geba-

seerd op een simplistische en moraliserende psychologie' (p.207) (1).

In 'Het religieuze leven tijdens de bezetting', een bijdrage van A. Dantoing, wordt gesteld dat in 1940, 98 à 99 procent van de Belgen, in de katholieke kerk gedoopt was.

Aangezien deze tentoonstelling gaat over 'de diverse grote raakpunten van het dagelijkse leven van de meeste mensen', heeft de auteur het in zijn tekst uitsluitend over de katholieke rite.

Geen woord dus over de protestantse en joodse gemeenschappen, noch over de vrijzinnigen. Geen woord ook over de zgn. 'Oostfrontpredikers'.

Tenslotte merkten wij de opvallende overlappen tussen de verschillende artikels op. Zo vernemen wij tot vervelens toe hoeveel kcal. het dagelijks voedselpakket van Jan Modaal bevatte. Dit belet niet dat de auteurs hier belangrijke, kwalitatieve en oorspronkelijke bijdragen hebben geleverd. '1940-1945, het dagelijkse leven in België' is een welsprekend, goed uitgebalanceerde en boeiende tentoonstelling waarvan de vormgeving en de sfeerschepping ogenblikkelijk aanslaan. Het bijhorende verzamelwerk hoort thuis in de boekenkast van iedereen die belangstelling heeft voor de nieuwste geschiedenis.

J. De Schepper.

Naar een nieuw decreet op de ruimtelijke ordening? Een werkboek met voorstellen en beschouwingen, Koning Boudewijnstichting, 1984.

De Koning Boudewijnstichting publiceerde zopas in samenwerking met de Vlaamse Regionale voor Stedebouw en Huisvesting, Ontwikkeling en Ruimtelijke Ordening een dossier: 'Naar een nieuw decreet op de ruimtelijke ordening? Een werkboek met voorstellen en beschouwingen'.

Tweeëntwintig jaar na de goedkeuring van de wet op de stedebouw en de ruimtelijke ordening (wet 29.03.1962) liggen thans voor Vlaanderen twee voorstellen en een ontwerp van decreet ter discussie tot vervanging van deze wet. Het zijn met name de voorstellen van R. Van Rompaey c.s. (21 juni 1983) en van J. Lelercq e.a. (5 april 1984) en het ontwerp-decreet op de ruimtelijke ordening van gemeenschapsminister P. Akkermans, neergelegd op 10 juli 1984.

Deze wetgevende initiatieven hebben het debat rond de bestaande wet versneld en de 'Dag van de Stedebouw

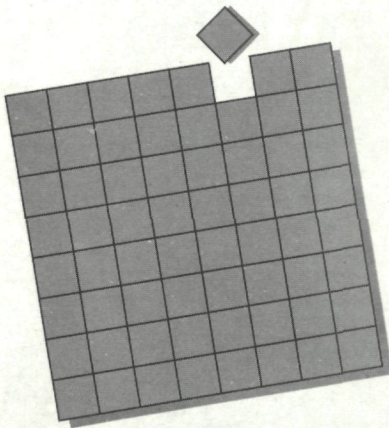
(1) Voor een globale analyse van de nationaal-socialistische kunstproductie, bevelen wij aan Berthold Hinz, *Art in the third Reich*, N. York 1979.

J. De Schepper.

Naar een nieuw decreet op de ruimtelijke ordening?

Een werkboek met voorstellen en beschouwingen

Koning Boudewijnstichting

Vlaamse Regionale voor Stedebouw en Huisvesting, Ontwikkeling
en Ruimtelijke Ordening

1984' die op 8 november doorging, werd dit jaar dan ook door de Vlaamse Regionale gewijd aan de vraag 'Naar een nieuw decreet op de ruimtelijke ordening en stedenbouw in Vlaanderen?'.

Het dossier bestaat uit twee delen. In het eerste deel werden de twee voorstellen en het ontwerpdecreet opgenomen, samen met hun toelichting. Het tweede deel bestaat uit vier bijdragen die een vergelijking maken van de voorstellen en/of hieraan een aantal beschouwingen wijden. E. Poelvoorde vergelijkt in de eerste bijdrage de drie teksten en behandelt hierbij een aantal knelpunten.

J. Van den Broeck vergelijkt de planningsinstrumenten, terwijl mevrouw J. Lemaitre in de derde bijdrage kritische bemerkingen formuleert op de voorstellen van Van Rompaey en Leclercq.

Tenslotte komt het Aktecomitee Decreet Ruimtelijke Ordening aan bod met een aantal kritische beschouwingen bij het ontwerpdecreet van minister P. Akkermans.

Dit dossier van 216 bladzijden kan besteld worden bij de Koning Boudewijnstichting, Brederodestraat 21, 1000 Brussel, of telefonisch op het nummer 02/511.18.40. De prijs is 120,-fr.

Historische stedenatlas van Nederland.

1. Haarlem. 2. Amersfoort. 3. Zutphen. Uitgegeven door de Delftse universitaire Pers, 1982 en 1983.

De Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis nam het initiatief tot de uitgave van een reeks historische stedenatlassen, die verschijnen in afleveringen gewijd aan één stad. In Groot-Brittannië, Nederland, Oostenrijk en West-

Duitsland kwamen een aantal afleveringen reeds klaar. Voor Nederland kwamen Haarlem (1982), Amersfoort (id) en Zutphen (1983) van de pers. Deel 1 van deze serie is inmiddels uitverkocht, waaruit het succes van dit initiatief blijkt.

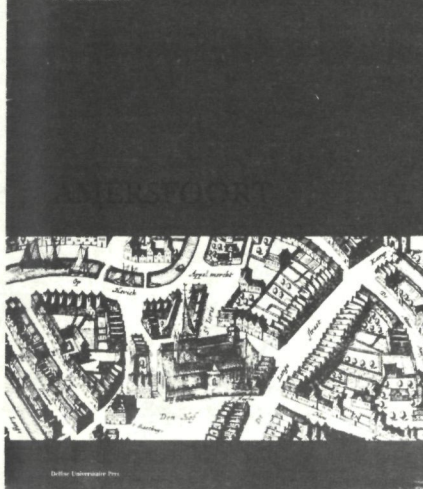
De bedoeling van deze stedenatlas is de ruimtelijke ontwikkeling van de behandelde stad aan de hand van kaartenmateriaal in beeld te brengen en in ruimere tekst historisch te situeren. De basiskaarten voor de verschillende atlasen zijn in schaal, soort en tijd gelijk, zodat de evolutie van één stad kan gevolgd worden, maar ook onderlinge vergelijking mogelijk wordt.

Eén zelfde methode wordt in de reeks aangehouden: op het kadastrale minuutplan van de stad, daterend uit de eerste helft der negentiende eeuw, worden de historisch - topografische gegevens vanaf de ontstaansperiode geprojecteerd. Dit veronderstelt dus heel wat opzoekings- en studiewerk: archivalia, literatuur, geografische publikaties en iconografie werden geraadpleegd.

Met opzet is het begin van de negentiende eeuw als eindpunt gekozen. In de loop van die eeuw immers ondergingen de steden grondige wijzigingen in hun ruimtelijk voorkomen, ten gevolge van o.m. de industrialisatie, de bevolkingsaan groei, de nieuwe verkeersmogelijkheden.

Een tweede belangrijk moment in de stadsontwikkeling is de zestiende eeuw geweest. Toen immers was, voor de meeste steden, de middeleeuwse verschijningsvorm tot een eindpunt gekomen, en waren de latere stadsuitbreidingen en de nieuwere vestingsbouw nog niet doorgevoerd. Dit middeleeuwse eindpunt wordt getoond in de wel bekende stadskarten van Jacob van Deventer (ca. 1560).

Historische
stedenatlas
van
Nederland

In opdracht van Filips II van Spanje bracht hij alle steden van de toenmalige Nederlanden in kaart. Juist omdat het om militaire kaarten ging, en hier voor het eerst van de driehoeksmeting gebruik werd gemaakt, zijn deze plattegronden uiterst nauwkeurig en dus een waardevolle bron voor de studie van de ruimtelijke structuur.

Elke aflevering bevat dus: een naar ons gevoel te beknopte tekst met het historisch overzicht van de stad en een korte historische situering van de belangrijkste gebouwen; een bibliografie (maar voor Zutphen ontbreekt ze!); de algemene overzichtskaart met de ingekleurde historische gegevens; een kaart die de geofysische situatie weergeeft; de stadsplattegrond van Jacob van Deventer; een kaart met de stadsuitbreidingen; een kaart met de middeleeuwse wijkindeling; een topografische kaart uit de negentiende eeuw; en tenslotte het kadastrale minuutplan.

Ongetwijfeld is deze stedenatlas een levenswaardig initiatief. Wie zich aan de ruimtelijke ontwikkeling van de stad interesseert krijgt er in elk geval een nuttig werkinstrument bij.

Jammer is evenwel dat de historische stedenatlas 'opzettelijk' de vroege negentiende eeuw als eindpunt stelde. Voor archeologen, historici, stedenbouwkundigen en monumentenzorgers zou de stedenatlas een zoveel bruikbaar basiswerk kunnen zijn indien ook de negentiende en twintigste eeuw in het historisch overzicht werden betrokken. Juist in deze periode ondergingen steden ingrijpende veranderingen, ruimtelijk, structureel en architecturaal. Wie durft het belang te onderschatten van de aanleg van de spoorweg, met station en onvermijdelijke stationswijk; of het dempen van waterlopen in de steden; of de vestigingen van kleine industrieën en hun arbeidershuizen c.q. beluiken?

Welke invloeden hebben de wereldoorlogen (Nederland ontsnapte weliswaar wel aan de eerste) op de ruimtelijke structuur van de stad niet gehad? En de tabula rasa stedenbouw van de jaren '50 en '60? En het autobezit in de laatste decennia en de 'vanzelfsprekende' verkeersinfrastructuur die dat meebracht? Tenslotte eindigt een historisch overzicht toch niet in de vroege negentiende eeuw. Een historisch verhaal is immers zoveel boeiender als het tot het heden doorloopt. Zeker voor ruimtelijke structuren zou een confrontatie van het heden met het ontstaan en hoe het (nu is) groei- de erg leerrijk zijn. Misschien zou het beleid op dit vlak dan iets bewuster kunnen gebeuren, in elk geval met meer (historische) kennis van zaken.

Een tweede punt van kritiek betreft de lijst van geraadpleegde bronnen en literatuur. Wenselijk ware dat bij elke bibliografische opgave een evaluatie was gegeven, dus een kritische bibliografie.

Zeker voor wat de iconografie betreft is het haast onontbeerlijk te weten waarom, naar welke aanleiding en hoe een afbeelding tot stand kwam. Alleen dan kan over de betrouwbaarheid geoordeeld worden.

Naar verluidt zou het Centrum voor Stedebouwkundige Geschiedschrijving V.Z.W., overwegen zich bij het initiatief van de Internationale Commissie voor stedengeschiedenis aan te sluiten en een dergelijke stedenatlas voor het Vlaamse land uit te geven. Wij wachten vol ongeduld.

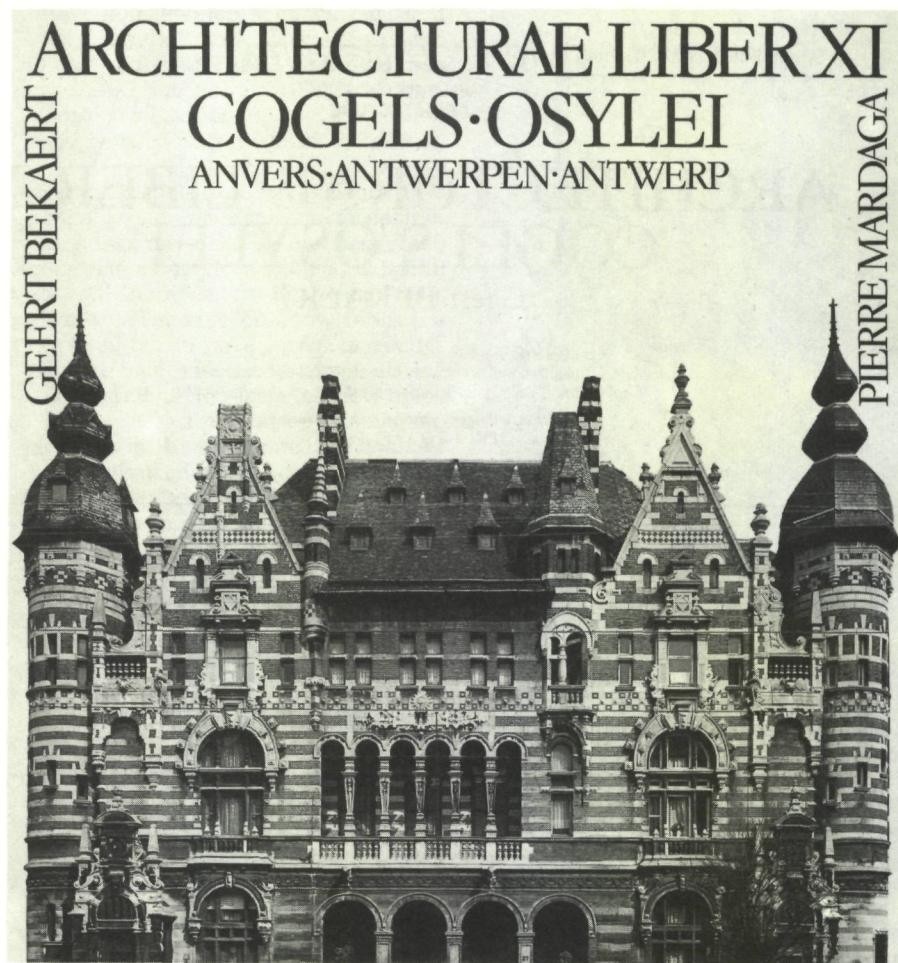
C. De Maegd.

Geert Bekaert, Architecturae Liber XI. Cogels-Osylei. Antwerpen.
Pierre Mardaga, 1984.

De buurt van de Cogels-Osylei is gered. Op het einde van de jaren zestig kwam deze unieke Antwerpse buurt vol met bizarre gebouwen van omstreeks de eeuwwende, onder zware druk te staan van de ontwikkelingsgedachte die er een nieuwtijdse modelwijk wou neerplanten. Niemand minder dan de Koninklijke Maatschappij van Bouwmeesters van Antwerpen had een voorstel ontwikkeld om op de plaats van deze gekke wijk, die ook een wijk van gekken werd genoemd, een ordentelijke woonwijk te bouwen met riante flatgebouwen in het groen.

Met dit voorstel kwam de Maatschappij tegemoet aan de wens van het gemeentebestuur van Berchem om, na de aanleg van de Binnensingel en het nieuwe station, een dichtbevolkte wijk te zien ontstaan die aan alle eisen van het moderne comfort zou voldoen. Hoog was de verbazing toen op deze plannen een felle reactie losbarstte. Men had blijkbaar niet in de gaten dat er in de jaren zestig onder architecten en bewoners iets was gebeurd waardoor het voorstel werkte als de rode lap op een stier.

De meest efficiënte tegenstand kwam zelfs uit een onverwachte hoek. De onverdachte modernist, Renaat Braem, dient in 1969 een voorstel in bij de Com-

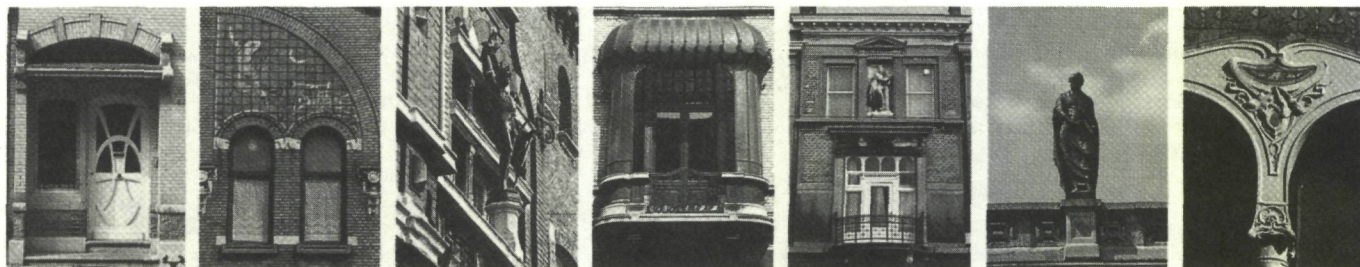

missie voor Monumenten en Landschappen om de wijk te beschermen. Het gemeentebestuur van Berchem legt er zich niet bij neer en dringt aan alsnog af te zien van het definitieve beschermingsbesluit.

De actie heeft effect gehad: De wijk werd in zijn geheel als stadsgezicht beschermd bij K.B. van 10 januari 1980. Op 11 april 1984 werden nog een 170-tal huizen, waaronder de integrale Cogels-Osylei, als monument beschermd bij Besluit van de Vlaamse Executieve. Intussen heeft de buurt niet op overheidsinitiatieven gewacht, maar zelf de wijk in handen genomen en de bedreigde woonbaarheid hersteld. De architectuurparade van de Cogels-Oslywijk wordt

opnieuw opgewekt gadeslagen door bewoners en architecten.

Aan deze wijk werd nu voor het eerst een uitgebreid en schitterend fotoboek gewijd, waarin alle aspecten ervan worden belicht, van de stedebouwkundige samenhang tot de omlijsting van een deur of een venster. In de inleiding op de historie van de wijk, op zijn betekenis als eerste stedelijke villawijk, op de symboliek van de architectuur en haar decoratie. Een plattegrond van de wijk waarop alle afbeeldingen geïdentificeerd kunnen worden, alsmede een lijst van de bekende architecten, vervolledigt de informatie. Het boek is daardoor geschikt als fotoboek, als leesboek en als wandelgids.

WETGEVING

Ministerieel besluit houdende vaststelling van het huishoudelijk reglement van de Vlaamse Heraldische Raad.

"De Gemeenschapsminister van Cultuur,

Gelet op het decreet van 28 januari 1977 houdende vaststelling van het wapen en de vlag van de gemeenten, inzonderheid op artikel 2;

Gelet op de bijzondere wet van 8 augustus 1980 tot hervorming der instellingen;

Gelet op het besluit van de Vlaamse Executieve van 18 januari 1982 houdende bepaling van de bevoegdheden van de leden van de Vlaamse Executieve;

Gelet op het besluit van de Vlaamse Executieve van 28 januari 1982 houdende organisatie van de delegatie van beslissingsbevoegdheden aan de leden van de Vlaamse Executieve;

Gelet op het besluit van de Vlaamse Executieve van 11 april 1984 tot oprichting van een Vlaamse Heraldische Raad;

Besluit,,

Artikel 1: De vergaderingen van de Vlaamse Heraldische Raad hiernage noemd de Raad, worden georganiseerd door de Voorzitter in overleg met het secretariaat. De Raad vergadert minstens zes maal per jaar.

Artikel 2: De Raad kan geldig vergaderen wanneer minstens drie leden aanwezig zijn.

Artikel 3: De beslissingen worden genomen bij meerderheid van stemmen. Ingeval van staking van stemmen is de stem van de Voorzitter doorslaggevend. Alleen de benoemde leden, met uitsluiting van de secretaris en de deskundigen, kunnen een stem uitbrengen.

Artikel 4: De dagorden van de vergaderingen vermelden de punten voorgesteld door de Voorzitter, door de Leidend Ambtenaar van de Administratie voor Ruimtelijke Ordening en Leefmilieu en door Adviseur-Hoofd van Dienst van het Bestuur voor Monumenten en Landschappen. De leden kunnen de Voorzitter verzoeken punten op de agenda te plaatsten.

Artikel 5: De Voorzitter leidt, opent en sluit de vergaderingen. Zo nodig kan hij voor sommige punten leden aanduiden als verslaggever.

Wanneer de Voorzitter afwezig is wordt hij vervangen door het oudste aanwezige lid.

Artikel 6: De leden wonen in principe alle vergaderingen van de Raad bij. Wanneer een lid een vergadering niet kan bijwonen dient hij zich bij het secretariaat vooraf te verontschuldigen. Een lid dat driemaal na elkaar afwezig is zonder zich te verontschuldigen wordt als ontslagnemend beschouwd.

Artikel 7: De Raad treedt uitsluitend op als college. De adviezen van de Raad worden ter beschikking gesteld van de Administratie voor Ruimtelijke Ordening en Leefmilieu. Bestuur Monumenten en Landschappen die ze namens de Gemeenschapsminister van Cultuur in ontvangst neemt.

Artikel 8: Het secretariaat zorgt voor de regelmatige werking van de Raad, en maakt de verslagen en adviezen op.

Brussel, 13 november 1984.

De Gemeenschapsminister van Cultuur,
K. Poma.

30 oktober 1984 - Decreet houdende de bekrachtiging van het besluit van de Vlaamse Executieve van 4 juli 1984 tot bepaling voor het Nederlandse taalgebied van de verdeling der kosten voor werken aan beschermde monumenten bestemd voor een erkende eredienst, seminaries en pastorieën (1).

De Vlaamse Raad heeft aangenomen en Wij, Executieve, bekrachtigen hetgeen volgt:

Artikel 1. Dit decreet regelt een aangelegenheid zoal bedoeld in artikel 59bis van de Grondwet.

Artikel 2. Het besluit van de Vlaamse Executieve van 4 juli 1984 tot bepaling voor het Nederlandse taalgebied van de verdeling der kosten voor werken aan beschermde monumenten bestemd voor een erkende eredienst, seminaries en pastorieën, wordt bekrachtigd.

Kondigen dit decreet af, bevelen dat het in het Belgisch Staatsblad zal worden bekendgemaakt.

Brussel, 30 oktober 1984.

De Voorzitter van de Vlaamse Executieve,
G. Geens.

De Gemeenschapsminister van Cultuur,
K. Poma.

ERRATA

M&L 3/5 p. 25 cursief.

In verband met het artikel 'Het Kwarsiet van Tienen' dienen de legenden p. 25 omgewisseld te worden.

M&L 3/6 Binnenkrant p.[4].

(Bondsrepubliek, Lengo, 16-17 sept. 1984). Het Logo ICOMOS '84 heeft niets te maken met het verslag van de Inventariswerkgroep. Diezelfde Logo werd nu

op zijn juiste plaats gezet nl. bij het verslag over de VIIe Algemene vergadering en internationaal symposium (11-18 mei 1984) van ICOMOS (zie deze binnenkrant).

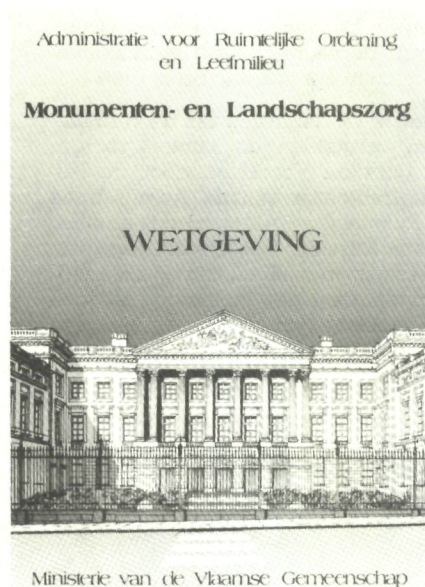

Vanaf september 1984 is het 'Voorlichtingspakket '84-'85' beschikbaar. Dit pakket omvat 5 brochures, die hiernaast worden voorgesteld:

Hoewel de verschillende brochures afzonderlijk te verkrijgen zijn, werden ze in een speciale map verzameld onder de benaming 'Voorlichtingspakket '84-'85'.

Het volledig pakket kan verkregen worden door overschrijving van 250 fr. op rekeningnummer 000-2001776-84 van het Fonds voor Monumenten- en Landschapszorg met vermelding 'Voorlichtingspakket'.

Het pakket zal nog aangevuld worden met een brochure over Brussel: de beschermde Monumenten en Landschappen, de wetgeving, de procedure...

Alle wetteksten met betrekking tot de Monumenten- en Landschapszorg worden in deze brochure opgenomen en dit vanaf 1931 tot nu. Vooraan wordt een schema weergegeven van de toepassingsgebieden van deze wetten en decreten, achteraan kan men een chronologische lijst terugvinden.

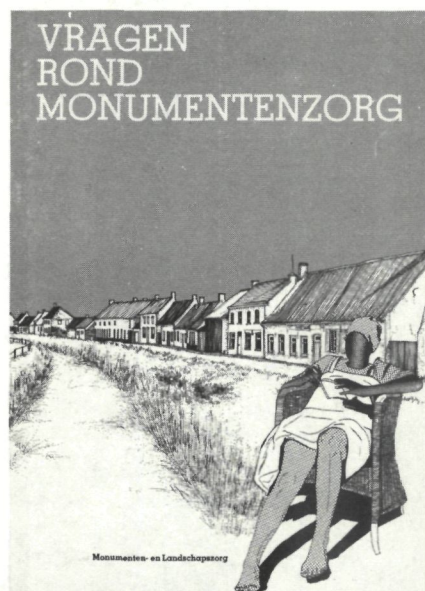
Te verkrijgen mits overschrijving van 80 fr. op rekeningnummer 000-2001776-84 van het Fonds voor Monumenten- en Landschapszorg met vermelding 'Wetgeving'.

Gestructureerd zoals de volgende brochure, poogt 'Vragen rond Landschapszorg' een antwoord te geven op vragen als hoe, waarom en wie? In het hoofdstuk 'Wettelijke schikkingen omtrent Landschapszorg, wordt dieper ingegaan op de procedure. (Deze brochure werd als Binnenkrant gepubliceerd in M&L 3/2).

Te verkrijgen mits overschrijving van 40 fr. op rekeningnummer 000-2001776-84 van het Fonds voor Monumenten- en Landschapszorg met vermelding 'Vragen rond Landschapszorg'.

Een fundamentele voorlichtingsbrochure over het hoe, waarom, wie en wat van de Monumentenzorg. Een eerste inzicht aangaande de gehanteerde filosofie, de bescherming, de wetgeving, de restauratie en de subsidiëring. Door het onverwachte succes van deze brochure, is de 1ste uitgave volledig uitgeput. Een tweede herziene druk kan nu verkregen worden; ze telt 16 blz. en is opgeleuisterd met didactische tekeningen. (De eerste druk verscheen als Binnenkrant in M&L 1/4). Te bestellen door overschrijving van 40 fr. op rekeningnummer 000-2001776-84 van het Fonds voor Monumenten- en Landschapszorg met vermelding 'Vragen rond Monumentenzorg'.

100

Naast een algemene inleiding over de Monumentenzorg en de restauratie, wordt aandacht besteed aan de 'richtlijnen bij de voorbereiding en samenstelling van een restauratiedossier van Beschermden Historische Gebouwen'. Achteraan werd een hoofdstuk 'Terminologie' ingelast.

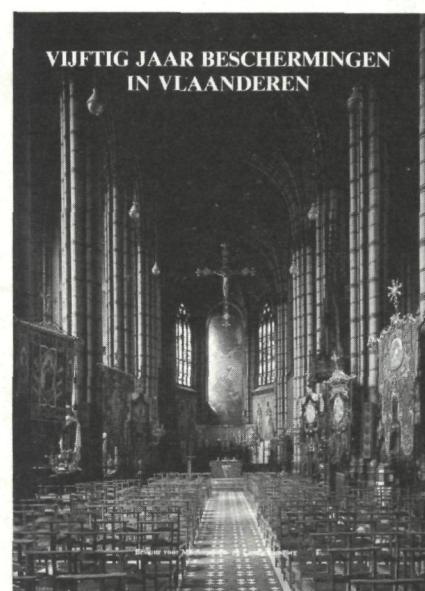
In bijlagen kan men terugvinden:

1. het Charter van Venetië;
2. dringende instandhoudingswerken;
3. subsidiepercentages;
4. werken die voor betoelaging in aanmerking komen.

(Deze brochure verscheen als binnenkrant in M&L 2/6).

Te bestellen door overschrijving van 40 fr. op rekeningnummer 000-2001776-84 van het Fonds voor Monumenten- en Landschapszorg met vermelding 'Brochure Restauratie'.

1. *What is the main purpose of this document?*
 2. *How does the author support their argument?*
 3. *What are the key findings or conclusions?*
 4. *Are there any limitations or areas for further research?*
 5. *How does this document relate to other works in the field?*
 6. *What are the implications of the research?*
 7. *Are there any ethical considerations?*
 8. *How is the data collected and analyzed?*
 9. *What are the strengths and weaknesses of the study?*
 10. *How does the author address potential biases?*
 11. *What are the practical applications of the findings?*
 12. *Are there any policy recommendations?*
 13. *How does the author acknowledge contributions?*
 14. *What is the overall structure of the document?*
 15. *Are there any specific terms or definitions used?*
 16. *How does the author use evidence to support their claims?*
 17. *What are the key variables or factors studied?*
 18. *How does the author ensure the reliability of the data?*
 19. *What are the potential limitations of the study?*
 20. *How does the author address the limitations?*
 21. *What are the key contributions of the research?*
 22. *How does the author relate the findings to the broader field?*
 23. *Are there any future research directions?*
 24. *How does the author conclude the document?*
 25. *What are the overall takeaways from the document?*

Geïllustreerd met talrijke kleurenfoto's geeft deze 16 bladzijden tellende brochure een globaal overzicht van 50 jaar beschermingspolitiek in Vlaanderen. Het verhaal begint met de eerste Monumentenwet (K.B. van 7 augustus 1931: wet op het behoud van de Monumenten en Landschappen) en eindigt in december 1981 ter gelegenheid van de beschermingslijst, die in het najaar '82 werd gepubliceerd. Het is een boeiend verhaal geworden, waarin achtereenvolgens de vooroorlogse periode, de oorlogsjaren, de periode '72 en tenslotte de periode '72-'82 (oprichting van de Rijksdienst) worden aangepakt. De tekst verscheen (dezelfde versie) in M & L, 2de jaargang, nr. 2, p.13 tot 24.

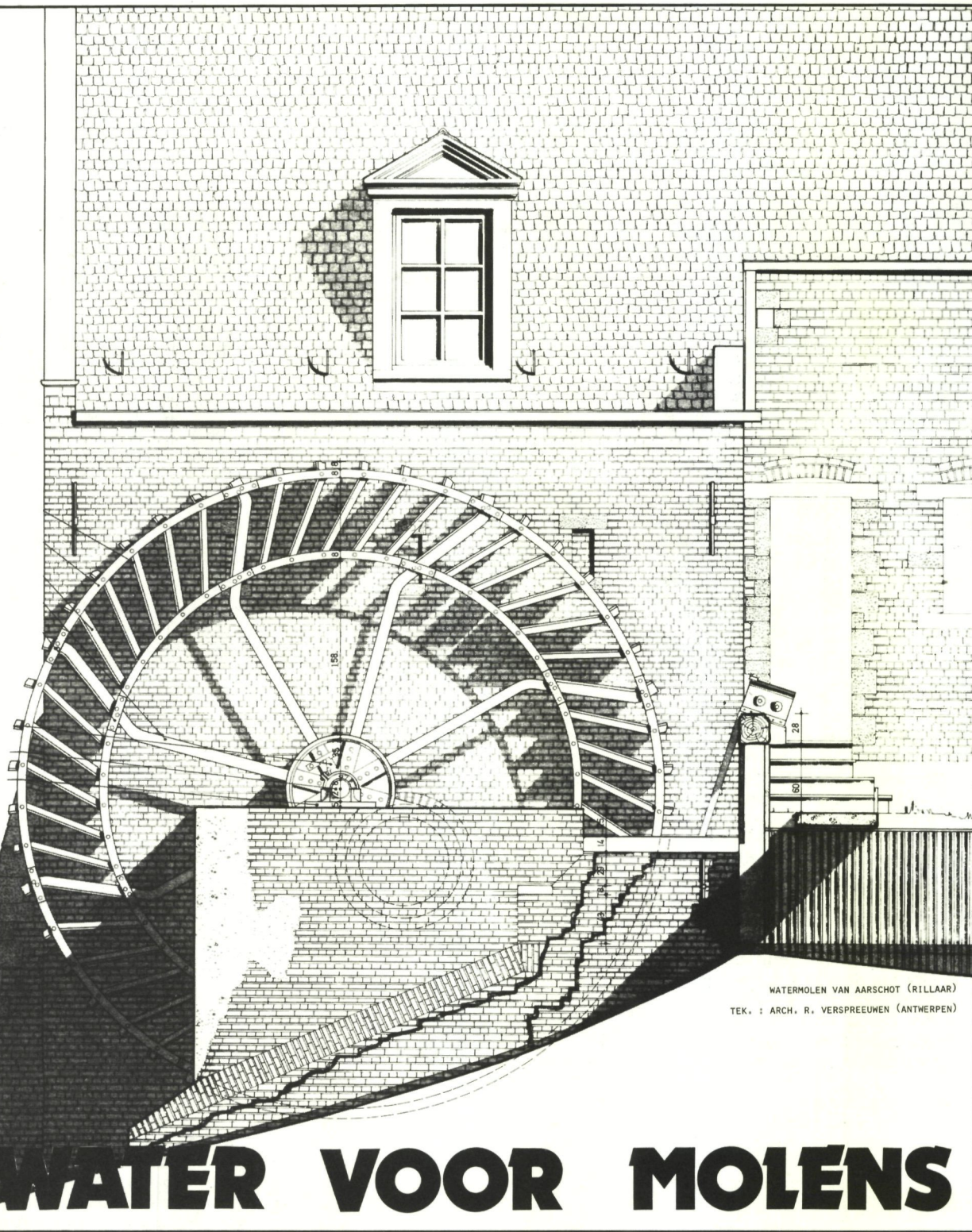
In de brochure werd er echter een chronologische, numerieke en typologische overzichtstabel aan toegevoegd.

Te verkrijgen mits overschrijving van 50 fr. op rekeningnummer 000-2001776-84 van het Fonds voor Monumenten- en Landschapszorg met vermelding 'Brochure Beschermingen'.

[illegible]

AKTIE VOOR HET BEHOUD VAN WATERMOLENS

WATERMOLEN VAN AARSCHOT (RILLAAR)
TEK. : ARCH. R. VERSPREUWEN (ANTWERPEN)

WATER VOOR MOLENS

MINISTERIE VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP - Administratie voor Ruimtelijke Ordening en Leefmilieu

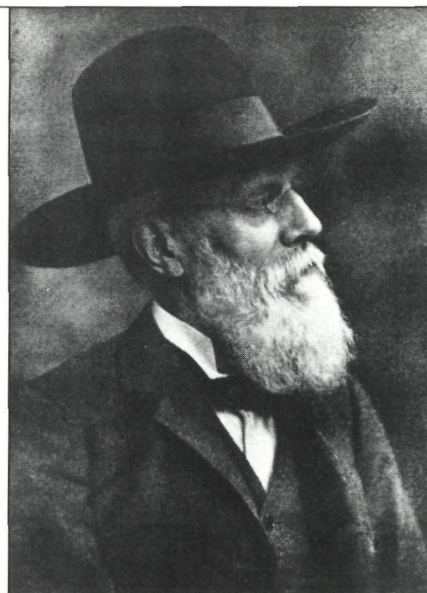
Bestuur voor Monumenten en Landschapszorg

BELLIARDSTRAAT 14-18 1040 BRUSSEL

'Le grand principe fondamental d'une vraie restauration est la conservation intacte autant que possible de tout ce qui est ancien: l'obligation de ne jamais renouveler un détail sans nécessité absolue, mais au contraire de conserver tout ce qui n'est pas assez détérioré pour que sa valeur comme manifestation du dessin original soit entièrement détruite; de ne jamais ajouter aucun détail qui puisse être regardé comme une innovation modifiant l'œuvre des anciens artistes; de ne jamais refaire ou donner un vernis de nouveauté à ce qui est vieux pour le mettre en conformité avec ce qui est nouveau, et en général, d'agir avec les œuvres d'art anciennes comme avec des objets auxquels on doit attacher le plus grand prix et dont l'intégrité et l'authenticité doivent surtout rester incontestables'.
(J. Weale, *La Restauration des monuments publics en Belgique*, 1861).

Portret van James Weale (1832-1917), briefwisselend lid voor West-Vlaanderen van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (1861-1878). (foto : Provinciale Dienst voor Kultuur, West-Vlaanderen).

Terloops willen we wel vermelden dat Weales aandacht en appreciatie quasi uitsluitend gericht waren op de voortbrengselen van de gotische bouwkunst.

Het belang van de interventie van James Weale en zijn vlammende kritiek op de vigerende restauratiemethodes, is niet zozeer dat hij een restauratiefilosofie voorstond die meer aansluit bij onze hedendaagse opvattingen — in een operationele geschiedschrijving wordt hij dan een zogenaamde voorloper — maar wel dat hij fundamenteel opkomt voor een kwalitatieve benadering en een meer wetenschappelijke, bewuste en gevoelige aanpak. Als ingeweken Engelsman — hij verbleef in ons land van 1856 tot 1878 — was hij natuurlijk uitstekend geplaatst om zich eerder onafhankelijk te kunnen stellen ten opzichte van de patriottische ondertoon die had doorgewogen bij de restauraties die hij op de korrel nam

in de eerste decennia van het bestaan van de Belgische staat.

Duidelijke voorbeelden ter illustratie zijn de restauraties van de stadhuizen van Leuven en Brugge en dan vooral de invulling in de nissen van een volledig nieuwe reeks neogotische beelden in het Leuvense geval en een poging tot reconstructie van de vernieuwde beelden in het Bruggese geval. De stamboom werd in ere hersteld.

Weale staat zelf ook in zekere zin aan het begin van een stamboom in de Belgische monumentenzorg, van een evolutie naar een meer conserverende aanpak. Het inzicht groeide dat vele restauraties de historische betekenis van het monument — waar het in principe toch om te doen was — miskenden en vernietigden. Door het — meestal gotische of renaissancistische — eenheidsaspect tot stand te brengen, dachten de restaurateurs de 'essen-

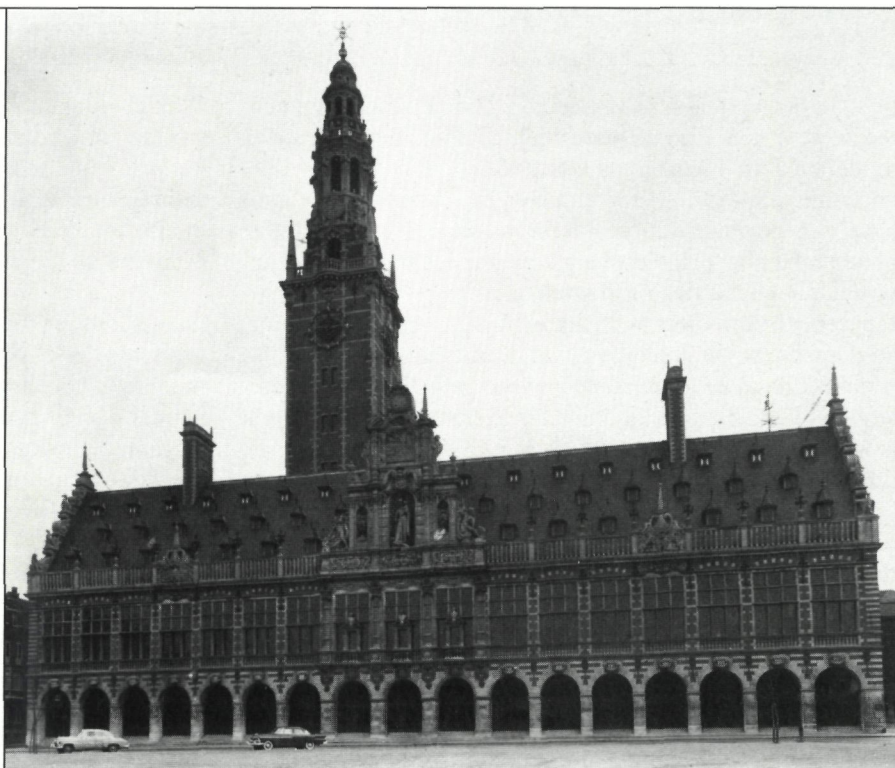
De nieuwe Universiteitsbibliotheek op het Ladeuzeplein te Leuven, gebouwd n.o.v. de Amerikaanse architect Withney Warren. (foto : ACL-Brussel).

'La Nation belge vient de célébrer, à Louvain, l'inauguration de la nouvelle Bibliothèque édifée, grâce surtout à la haute générosité des Etats-Unis de l'Amérique du Nord, en remplacement de la célèbre bibliothèque vouée aux flammes par la guerre la plus injuste et la plus abominable qui soit.

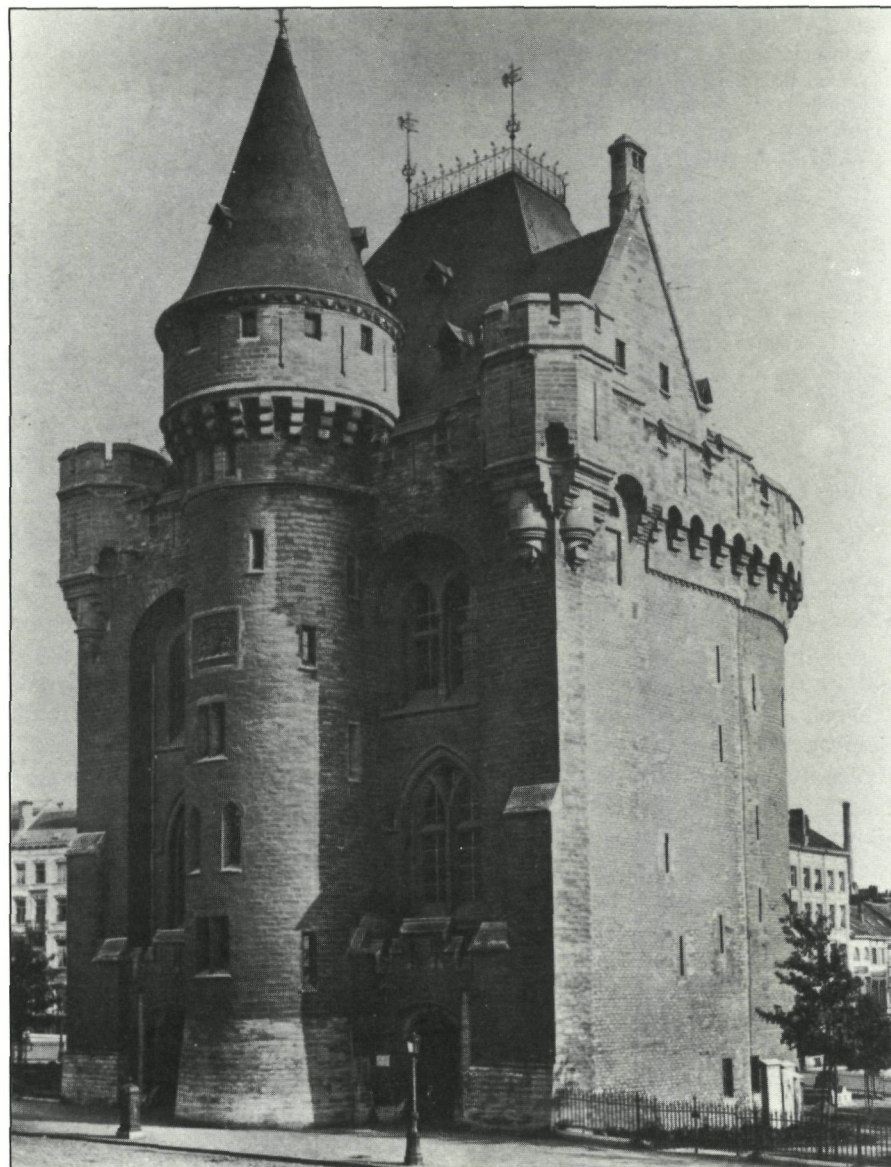
La Commission royale des Monuments et des Sites, a suivi, avec intérêt, la construction de ce bel édifice.

Elle se plaît à en reconnaître la haute valeur. Sans doute, le style s'écarte, en plus d'un endroit, du flamand proprement dit; mais il témoigne d'un grand sens esthétique; d'une rare élévation d'âme; d'un amour profond et fier, des prérogatives de l'éternelle Justice et de l'immortalité du Droit international'.

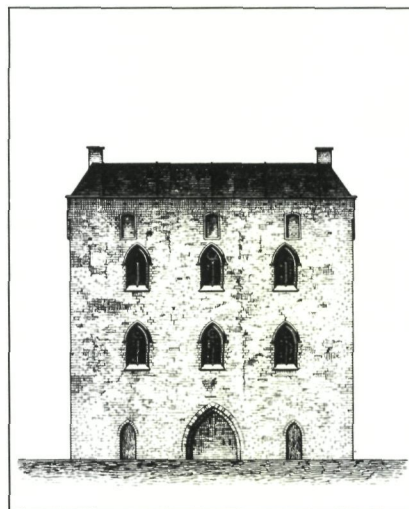
(Brief KCML aan Withney Warren dd. 14.7.1928, in BCRAA, 1928, p. 212).

Brussel, Hallepoort. Gerestaureerd en verbouwd door architect Henri Beyaert. Opmetingstekening bestaande toestand (1870) en foto ($\pm$ 1930, ACL-Brussel).

'Si l'on se reporte quelques années en arrière, et si l'on considère les travaux exécutés à la Porte de Hal, on y relève une tendance (plus) fantaisiste (encore). Bien que l'étude du système défensif de la porte, tel qu'il existe aujourd'hui, ait valu au maître Henri Beyaert les félicitations de M. Viollet-le-Duc, il n'en reste pas moins que tout, dans cette reconstitution, appartient à l'imagination de l'artiste. Peut-on réprimer son étonnement devant cette constatation que ce système défensif est, à présent, dirigé vers l'intérieur de la ville, alors que l'ouvrage était destiné naguère à en défendre les abords, et, conséquemment, que c'est vers l'extérieur que furent orientés, au cours du moyen-âge, les défenses de la forteresse?'
(E. Dhuicque in BCRAA, 1920, p. 260-261).

tie' van het verleden te versterken. Zij verwijderden echter de geschiedenis en, materieel, de door hen aanbeden modellen zelf. Figuren als Buls (1837-1914), vanaf - 1890 en Dhuicque (1877-1955) vanaf 1918, hebben in de evolutie van de inzichten een belangrijke rol gespeeld. De opeenvolgende principesverklaringen — vooral internationaal — geven deze lijn sterk aan.

Hoezeer de spraakverwarring is blijven bestaan en doorwerken blijkt uit het werk van Kanunnik Lemaire *"La restauration des monuments anciens"*, van 1939 — het enige boekwerk dat ooit in ons land over deze problematiek is gepubliceerd — waaruit volgend citaat: "schuilt de schoonheid van een gebouw ondanks alles niet veel meer in de vorm dan in de materialen. Inderdaad, de vorm uitgevoerd volgens het plan van de meester is even authentiek als de reproductie in brons of marmer van een door de beeldhouwer gemodelleerde buste, op voorwaarde dat zij exact en gewetensvol gemaakt wordt,, (Lemaire, 1939, p. 79). De ogenschijnlijk genuanceerde opbouw van dit werk is in die zin een perfecte exponent van de verwarring waarin het restauratiedebat in de beschouwde periode is verlopen en is blijven verlopen.

Wazigheid kenmerkt ook de houding en het optreden van de Commissie ten aanzien van de bredere ruimtelijke problematiek van de **stadsaanleg, -verfraaiing en -uitbreiding**. Wij zijn reeds ingegaan op de stukgelopen, institutionele ambities van de Commissie bij de wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog.

De tijdens de oorlog uitgevaardigde besluitwet van 25 augustus 1915 op de wederopbouw van steden en gemeenten, had het begrip algemeen aanlegplan in België geïntroduceerd. Hierin was de rol van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen in belangrijke mate ingebouwd. Deze wet zou echter quasi dode letter blijven. Het hek was echter van de dam en in de loop van de jaren twintig werden wetsvoorstellen uitgewerkt en ingediend door senator Vinck, hierin technisch en inhoudelijk bijgestaan door ir. P. De Bruyne, ir. R. Verwilghen en landschapsarchitect en stedenbouwkundige Louis Van der Swaelmen (1883-1929).

De aanleidingen, aanwezig in de ruime visie en benadering van een Van der Swaelmen — voor de monumenten en landschappen getuigend van een bijzondere zorg en

respect — werden binnen de Commissie echter nooit inhoudelijk opgenomen (Stynen, 1979).

Wanneer onder meer in 1935 opnieuw sprake is van de instelling van de Commissie voor Ruimtelijke Ordening, is de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen hier ronduit tegen. Laconiek verwijst zij naar het Koninklijk Besluit van 29 mei 1912 waarin haar adviesbevoegdheid werd toegekend over "voorontwerpen en ontwerpen van wegeniswerken die, in de steden of elders, direct of indirect esthetische vraagstukken raken,, en stelt de retorische vraag: "Wat is dan het nut een nieuwe Commissie toe te voegen aan de reeks die elke dag langer wordt,, (BCRAA, 1935, p. 221).

In de praktijk werden af en toe nog wel stedelijke problemen voorgelegd of aangesneden, doch de fixatie voor het gepaste 'decor' werd met de jaren pijnlijker. Zo bijvoorbeeld beantwoordde de Commissie in 1935 de vraag naar de te hanteren stijl bij de architectuuropbouw van een nieuw aan te leggen straat in Dendermonde "dat het verkieslijker is de gebouwen te doen oprichten in den traditionele of gewestelijke stijl, zonder deze of gene bepaalde stijl op de dringen,,. Het schepencollege "kan er bijzonder op waken dat de traditionele trant geëerbiedigd wordt in dit opzicht het bouwen met platte daken en gekleurde geleierstenen zorgvuldig verbiedend,, (BCRAA, 1935, p. 269). Ook het debat rond de introductie van de hoogbouw — toen nog wolkenkrabbers genoemd — is hiervoor illustratief (BCRAA, 1929 e.v.) De wet van 7 augustus 1931 heeft impliciet de overigens sporadische toepassingen van het Koninklijk Besluit van 19 mei 1912 op de achtergrond gedrukt, zeker voor wat de op dat ogenblik zeer intense stadsuitbreidingen betreft.

Haar op dit gebied perifere activiteit tijdens de Tweede Wereldoorlog, hebben we reeds aangegeven.

Landschapszorg

Wat de landschapszorg betreft kan hoofdzakelijk vastgesteld worden dat, na de bescherming van een aantal grote landschappen — de Westhoek in 1935, het Peerdsbos in Brasschaat in 1936, in 1940 de landschappen van het Zwin, de Liereman in Oud-Turnhout en de Bolderberg in Zolder, en in 1941 de Kalmthoutse Heide — na de Tweede Wereldoorlog nog enkel kleinere landschappelijke elementen 'gerangschikt' werden. Volledigheidshalve dient vermeld dat ook 'stedelijke landschappen' zoals het Begijnhof in Gent, beschermd werden.

Een van de meest opvallende gebreken bij de concrete toepassing van de wet van 1931 is duidelijk het gebrek aan inzicht in en vooral aan impact op de concrete landschapsdynamiek. Dit laat zich reeds merken in het gebruik van de term 'rangschikking' of 'classering', alsof een landschap in een lade opgeborgen kan worden.... Doch ook, en vooral "in de praktijk verraadde zich dit gebrek aan zin voor dynamiek: voor de nazorg of het dagelijkse beheer van de 'gerangschikte' landschappen

werd geen specifieke, aangepaste instantie aangewezen of opgericht. Voor zover er van beheer sprake is, wordt dit waargenomen door de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (...). Een tweede belangrijk uitvloeisel van deze vrij statische visie was de afwezigheid van elke financiële voorziening of tegemoetkoming, van elke vorm van subsidiëring,, (Bats, Deneef e.a., p. 32).

Ook hier zou een nader, evaluerend en historisch onderzoek van wat inmiddels van de eertijds beschermde landschappen is geworden, verhelderend kunnen werken.

De dagelijkse "heroïsche,, strijd....

Ten einde misverstanden te voorkomen dient nogmaals beklemtoond dat we eerder een aanzet pogen te geven voor verder onderzoek dan wel een synthese. Ook hebben we getracht de geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg vooral op haar 'kritische' en 'zwakke' punten te ondervragen en te verkennen. Het is duidelijk dat zonder de acties van de aangehaalde personen, groepen en instellingen — in het bijzonder de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen — allicht nog veel meer waardevoels zou zijn verdwenen dan wij momenteel vaststellen.

Een terugblik mag echter niet uitsluitend blijven hangen bij bewieroking. Ze moet het verleden — en hierdoor impliciet het heden — in openheid durven te onderzoeken. Als er bovendien één discipline is die het eigen geheugen dient in te bouwen, is het wel de monumenten- en landschapszorg.

De relevantie van historisch onderzoek voor de huidige praxis is ons inziens gelegen in het feit dat de dagelijkse "heroïsche,, strijd om de monumenten en landschappen, doet vergeten dat het gebrek aan het expliciteren van de eigen doelstellingen onverbrekkelijk verbonden is met de vele frustraties en het ongenoegen die er dikwijls mee gepaard gaan.

De actuele taak van de Commissie zou erin moeten bestaan in het licht van haar eigen geschiedenis, het denk-kader binnen de 'eng' toegemeten bevoegdheden nauwkeuriger te formuleren en toe te passen enerzijds, en anderzijds zo duidelijk mogelijk de bredere ruimtelijke en maatschappelijke aspiraties te expliciteren en de inhoud die hieraan kan worden gegeven.

Deze aspiraties hadden immers, zoals wij aangetoond hebben, in het verleden meer het vrijwaren en verstevigen van de eigen institutie op het oog, en dit vooral op een formeel manier dan wel dat zij de uiting waren van een reëel inzicht in de wenselijkheden en mogelijkheden, de techniciteit, de mechanismen en uiteindelijk de maatschappelijke betekenis van de ingrepen in de stedelijke en maatschappelijke ruimte.

De in de beschouwde periode veelal elitaire, esthetiserende en vormgefixeerde cultus van het monument-object, heeft geleid tot ruimtelijke en maatschappelijke segregaties en tot soms didactisch bedoelde voorkeurbe-

Antwerpen, Linkeroever.

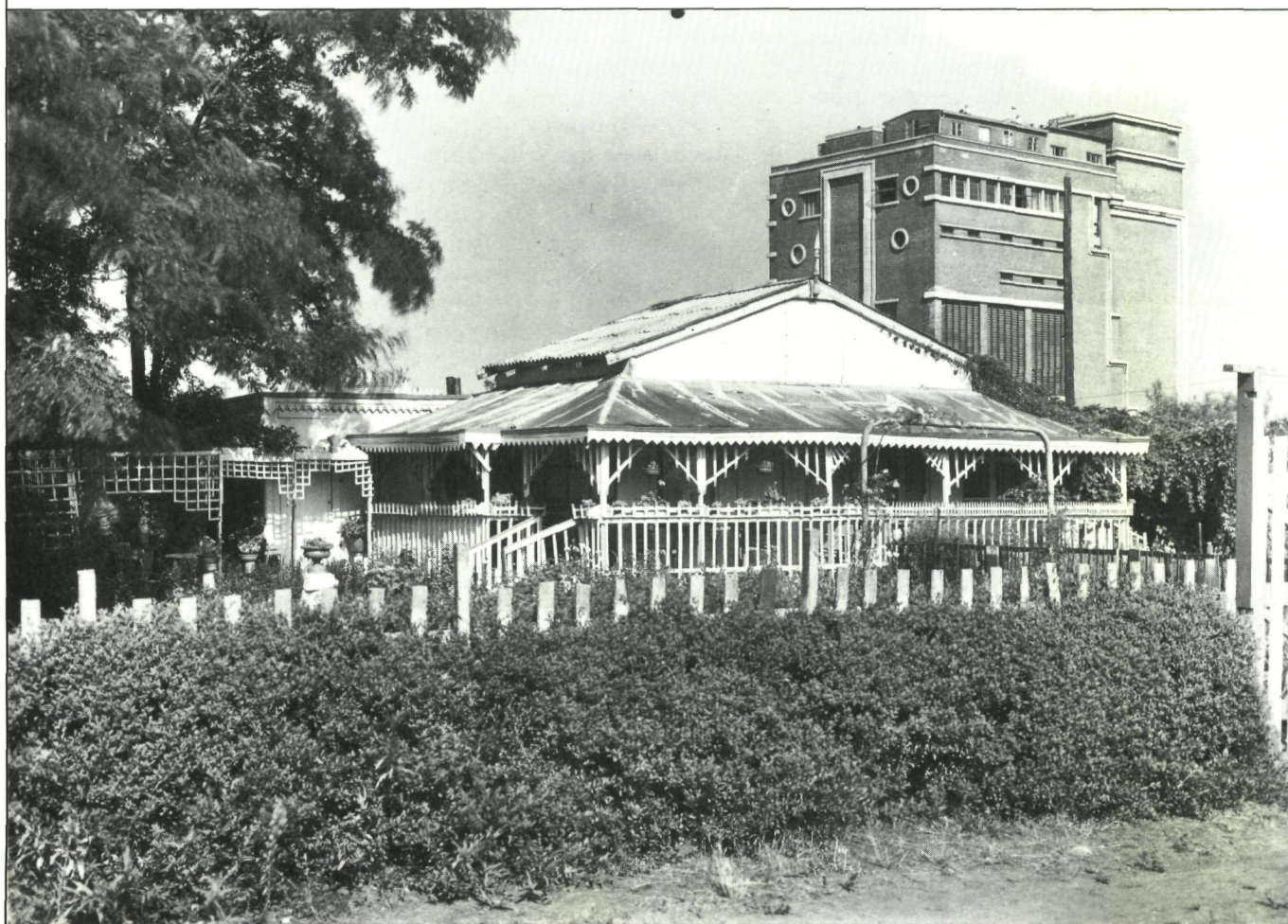
Voorontwerp voor de aanleg, opgemaakt op vraag van I.M.A.L.S.O. door ir. P. De Heem en stadsarchitect E. Van Averbke. Zicht op het ventilatiegebouw van de voetgangerstunnel. Gevelarchitectuur n.o.v. architect E. Van Averbke, gebouwd in 1933. (foto : ACL-Brussel, ± 1934).

'De I.M.A.L.S.O. heeft ons een schets voorgesteld welke, volgens de mening van de ontwerpers, al de gelukkigste oplossingen moest samenvatten die het licht zagen in de internationale prijskamp. Aldus beschouwd, heeft onze Commissie zich in algemene zin slechts kunnen aansluiten bij dit programma voor stedenbouw, voor zover het de algemene richtlijnen van de hoofdverkeerswegen en van de 'park way' betreft. Zij heeft in dit programma ernstige gebreken aangewezen: aldus wordt reeds de verdeling in bouwstroken aangegeven, doch men vergat tot hiertoe er de elementen en de toepassingsmodaliteiten van vast te stellen; men moet hieruit besluiten dat in die zin niets werd gedaan en dan wordt het volstrekt onmogelijk een berekend advies uit te brengen op het voorgesteld plan; vervolgens moet er verhouding bestaan tusschen de openbare pleinen en straten enerzijds en de gebouwen die men er wil oprichten anderzijds; deze schaal is ons

tot op heden niet toegekomen. Man kan hetzelfde zeggen over de vorm van de pleinen en van de versieringsmotieven die zullen toegepast worden. Van een ander standpunt beschouwd blijft de linkeroever nog altijd een

uitgestrekte zandwoestijn; het is meer dan tijd dat er zoveel mogelijk beplant worde. Wij vragen ons af wat de goed overlegde geschiktmaking van deze terreinen vertraagt. (BCRAA, 1934, p. 236).

handelingen van bepaalde 'ilot-sacrés'. De met sociale, universalistische pretenties opgeladen utopie van het modernisme daarentegen, heeft zich uiteindelijk slechts 'zuiver' kunnen realiseren in manifest-woningen en in de evenzeer ruimtelijk afgezonderde sociale wijken.

Paradoxaal genoeg ligt ook hier, onder meer voor de actuele monumenten- en landschapszorg, een taak om alsnog de kwaliteiten en aanleidingen op te nemen die deze gebieden — en ook en vooral de tussengebieden — aanreiken.

De studie van de geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg als onderdeel en inzet van sociaal-economische, culturele en politieke krachten, is hiertoe een onmisbare hoeksteen. Het is immers onder meer door de analyse van de oorsprong van de tussenkomsten, en vooral van hun expliciete en impliciete motivaties, dat deze geschiedschrijving — naast een accumulatie van feitelijke kennis — de ervaringen kan opbouwen om tot de vorming van een referentiekader en een verscherpt bewustzijn te komen.

* Dit artikel is eerder in een licht gewijzigde versie verschenen in het losbladige naslag- en referentiewerk **Ruimtelijke Planning in Vlaanderen** (Aflevering 11, 1984). Het illustratiegedeelte is volledig anders opgevat. De teksten bij de illustraties zijn uittreksels uit de officiële verslagen of adviezen van de Commissie of uit publikaties van leden van de Commissie. De 'droge' weergave, zonder verdere commentaar, van deze oorspronkelijke teksten heeft geen andere pretentie dan 'illustratief' te zijn. De bedoeling is dat het doorlopende verhaal hierdoor genuanceerd, relativerend, onderbroken, versterkt... en verlevendigd wordt.

Bibliografie

- H. Bats, R. Deneef e.a., *De rangschikking van landschappen: een fossiel of een zinvol beleidsinstrument*, in *Bouwkundig Erfgoed in Vlaanderen*, nr. 43, december 1978, p. 31-37.
- G. Bekaert, *Langs de omweg van het monument*, in *Wonen/TABK*, nr. 7, 1976, p. 15-19.
- G. Bekaert en F. Strauven, *Bouwen in België 1940-1970*, Brussel, Nationale confederatie van het Bouwbedrijf, 1971, (tentoonstellingscatalogus).
- *Beschermde landschappen*, Brussel, 1972 (in opdracht van Minister van Cultuur F. Van Mechelen).
- *Brussel, breken, bouwen. Architectuur en stadsverfraaiing 1780-1914*, Brussel, Gemeentekrediet, 1979 (tentoonstellingscatalogus).
- Commission Royale des Monuments et des Sites. *Célébration Solennelle du 75e-78e anniversaire et installation officielle de la section des sites*, Bruxelles, 1913.
- *La Conservation des Monuments d'Art et d'Histoire*, Paris, Publication de l'Institut de coopération intellectuelle, 1932.
- A. Demey en E. Goedleven, *Vijftig jaar beschermingen in Vlaanderen*, Gent, 1983 (overdruk uit M & L, jg. 2, nr. 2, 1983, p. 13-24).
- A. Denayer, *Monumentenzorg*, Antwerpen-Amsterdam, De Nederlandsche Boekhandel (1975), (Leefmilieu nu, nr. 10).
- L. Devlieghe, *The inventories of the Belgian artistic heritage*, in *Monumentum*, nr. 20-22, 1982, p. 67-76.
- L. Devlieghe, *25 jaar Monumentenzorg in West-Vlaanderen (1950-1975)*, Brugge, 1975.

- E. Dhucque, *La conservation des Monuments d'Art et d'Histoire en Belgique et la loi du 7 août 1931*, in *Bulletin de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, nr. 1, januari-februari 1935, p. 9-45.
- A. Duclos, *Les principes généraux qui doivent prévaloir dans la restauration des monuments religieux du moyen-âge*, in *Bulletin de la Gilde de Saint-Thomas et de Saint-Luc*, t.III, 1874-1876, p. 32-48.
- *Een eeuw zorg om monumentenzorg. Tentoonstelling ingericht door het Hoger Architectuurinstituut Sint-Lukas i.s.m. het Stadsbestuur*, Gent, 1981-1982.
- R. Lemaire, *La restauration des monuments anciens*, Anvers, De Sikkell, 1938.
- V.G. Martiny, *La Société Centrale d'Architecture de Belgique depuis sa Fondation (1872-1974)*, Bruxelles, 1974.
- J. Massart, *Pour la protection de la nature en Belgique*, Bruxelles, 1912.
- D. Ostyn, *De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, een historische schets*, in *Bouwkundig Erfgoed in Vlaanderen*, nr. 30, oktober 1977, p. 2-15.
- F. Possoz, *Note historique sur le mode de classement des monuments et des sites*, niet gepubliceerde nota dd. 17 december 1926 (18 p.).
- P. Puttemans, *Moderne bouwkunst in België*, Brussel, M. Vokaer, 1975.
- M. Quilliot, *La protection des monuments historiques et des sites en Belgique*, Lille, S.I.L.I.C., 1934.
- J. Ruskin, *The seven lamps of architecture*, London, 1849¹, 1880².
- M. Smets, *De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België. Een overzicht van de belgische volkswoningbouw in de periode van 1830 tot 1930*, Brussel-Luik, P. Mardaga, 1977.
- M. Smets, *Esquisse d'une théorie de la Reconstruction*, in *Urbanisme*, nr. 196, 1983, p. 53-55.
- *Straten en stenen. Brussel: stadsgroei 1780-1980*, Brussel, Generale Bankmaatschappij, 1982-1983 (tentoonstellingscatalogus).
- F. Strauven, *Hoe België zijn huidige aanblik kreeg*, in *Wonen/TABK*, nr. 12, 1980, p. 7-22.
- H. Stynen, *Stedebouw en gemeenschap. Louis Van der Swaelmen (1883-1929), bezieler van de moderne beweging in België*, Brussel-Luik, P. Mardaga, 1979.
- H. Stynen, *Opvattingen over het herstel van de hal te Ieper*, in *Wonen/TABK*, nr. 4-5, 1983, p. 32-43.
- H. Stynen, *De zorg voor monumenten en landschappen: een historisch-kritisch overzicht van de periode 1830 tot de jaren zestig*, in *Ruimtelijke Planning*, Afl.11, 1984, sty 1 - sty 46.
- H. Stynen, *De rol van de instellingen. De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, de Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten en de wederopbouw van België*, in *Resurgam, De Belgische wederopbouw na 1914*, Brussel, Gemeentekrediet, 1985.
- K. Van der Ploeg, *De taak van de kunsthistoricus. Beter eenvoudig herstel dan onhistorisch restaureren*, in *Wonen/TABK*, nr. 16-18, 1980, p. 49-54.
- L. Vanhecke, G. Charlier, L. Verelst, *Landschappen in Vlaanderen vroeger en nu. Van groene armoede naar grijze overvloed*, Meise-Brussel, 1981.
- *Villes en mutation XIXe-XXe siècle. Steden in ontwikkeling 19de-20ste eeuw.* — Colloque Internationale — Internationaal Colloquium Spa 2-5-IX-1980, *Actes-Handelingen*, Gemeentekrediet van België, Historische uitgaven Pro Civitate, nr. 64, 1982.
- E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture...*, Paris, 1858-1875, 10 dln.

Tijdschriften

- BCRAA : *Bulletin des Commissions Royales d'Art et d'Archéologie*, Brussel, 1862-1942 (1948).
- *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, Brussel, 1949-1969.
- *Bouwkundig Erfgoed in Vlaanderen*, Brussel, 1976-1980.
- *M & L*, (Monumenten en Landschappen), Brussel, 1981-.
- *Vlaanderens Erfgoed*, Brussel, 1980-1981.
- *Monumentum*, vol XX-XXII, 1982: "150 jaar België..."
- *Vlaanderen*, nr. 174, 1980: "Vlaamse neogotiek in Europees perspectief..."

Langemark. Duits oorlogskerkhof. In 1943 beschermd als landschap en in 1945 'gedeklasseerd'.
(foto : G. Charlier).

Wij hebben de eer U ontvangst te melden van uw schrijven (...), waarbij ons een brief en drie plannen werden medegedeeld, welke door de bezettende overheid aan uw diensten werden toegestuurd, betreffende het Duits ere-kerkhof te Langemark. Gij vraagt ons welk gevolg er aan kan gegeven worden.

Om in het onderhavig geval de bepalingen van de wet van 7 Augustus 1931 op de klassering van de landschappen te kunnen toepassen, dient de Heer Secretaris-Generaal van Openbaar Onderwijs ons eerst opdracht te geven de procedure in te stellen.

Tot nog toe werd in feite geen militair kerkhof gerangschikt overeenkomstig bovengenoemde wet. Wij hebben niettemin korte tijd na de oorlog 1914-1918 bij de openbare machten aangedrongen opdat de militaire kerkhoven van de verschillende legers zouden worden behouden en geëerbiedigd, en namelijk de zeer mooie Duitse militaire kerkhoven die in sommige streken van ons land werden aangelegd.

Indien gij van mening zijt dat het Duitse ere-kerkhof te Langemark dient te worden geklasseerd, zullen wij de door de wet vereiste formaliteiten beginnen zodra wij in het bezit zullen zijn van uw onderrichtingen.

Zoals gij weet zijn deze formaliteiten nogal ingewikkeld en uit dien hoofde van tamelijk lange duur, en in die omstandigheden menen wij dat men gemakkelijker het gewenste doel zou kunnen bereiken door middel van een eenvoudige reglementering van het kerkhof, vast te stellen door de provinciale of gemeentelijke overheid, namelijk krachtens de voorschriften van de besluitwet betreffende de militaire begraafplaatsen'.

(Brief van de K.C.M.L. aan de Directeur-generaal van de Dienst Schone Kunsten en Volksopleiding, in BCRAA, 1942, p. 162-163).

Wederopbouw of het uur van de waarheid.

Geert Bekaert

Oorlogen, zoals natuurrampen, blijken geprivilegieerde historische momenten te zijn. Zij maken bij de betrokken menselijke soort krachten los die in normale omstandigheden niet schijnen te bestaan. Ze breken de normaliteit open. Het gewone wordt vreemd. De breuk die deze catastrofes bewerkstelligen blijft een mijlpaal voor de herinnering, een nieuwe tijdrekening haast, waardoor verleden en toekomst met elkaar worden geconfronteerd. Voor of na de oorlog.

Natuurrampen en oorlogen zijn als onverwachte feesten, des te ingrijpender omdat ze niet in de kalender thuishoren. Ze ritmeren de geschiedenis, geven haar relief, vallen buiten haar maat. Door een bovenhistorische macht wordt het oude vernietigd zodat het nieuwe kan leven.

Een geschiedenis van rampen

Bij een ramp vallen de vertrouwde scheidslijnen weg en schijnt, in een fundamentele collectiviteit, de menselijke soort zelf inzet te zijn. De dag van vandaag zien we onder de dreiging van een kernoorlog een bewustzijn ontstaan waarin op een vergelijkbare wijze de inhoud van tegengestelde ideologiën verschaalt en er maar één ideologie overblijft, die van het leven, het overleven zelf van een menselijke orde.

De hele geschiedenis is er eigenlijk een van rampen. Mythen vormen er de zingeving van. De joods-christelijke wereld begint met de zondeval en de zondevlod, de vernietiging van de oorspronkelijke wereld waarin God zag dat alles goed was. Maar ook in de meest conflictloze mythologie die meer in overgangen dan in tegenstellingen denkt en meer de continuïteit dan de breuk beklemtoont, is er het catastrofale breekpunt waarin het oude wordt opgelost en verwisseld voor het nieuwe. De engel van de geschiedenis van Walter Benjamin ziet het hele verleden waarnaar hij gekeerd staat als een opeenhoping van puin dat hemelhoog oprijst. Hij ziet zich geplaatst voor de onmogelijke opgave het verleden uit dit puin te redden en wat erin verstrooid ligt te verzamelen.

Zoals de engel van Benjamin buigt ook de historicus zich over de catastrofes die als prisma's het egale licht van de verleden tijd uit elkaar laten vallen. Dit betekent niet dat het de catastrofes zijn die de loop van de geschiedenis bepalen, niet eens dat het steeds breekpunten zijn waardoor voor en na aan elkaar zijn tegengesteld, wel dat zij de opaciteit van de geschiedenis, al was het maar even, doorlichten. Een ramp als de Franse Revolutie laat sinds lang aan de gang zijnde en deels voltooide ontwikkelingen op een bruuske wijze in het licht treden.

Toch is het zo dat de studie van de catastrofe als een specifiek type van historische fenomenen pas sinds kort de aandacht heeft gekregen. Rampen werden als natuurfenomenen geaccepteerd, maar nooit als rampen geanalyseerd. Zoals Walter Benjamin reeds opmerkte is heel ons culturele patrimonium dit van de overwinnaar, ongeacht de bedoelingen en middelen waarmee die overwinning werd verkregen. De geschiedenis werd van ramp tot ramp geschreven.

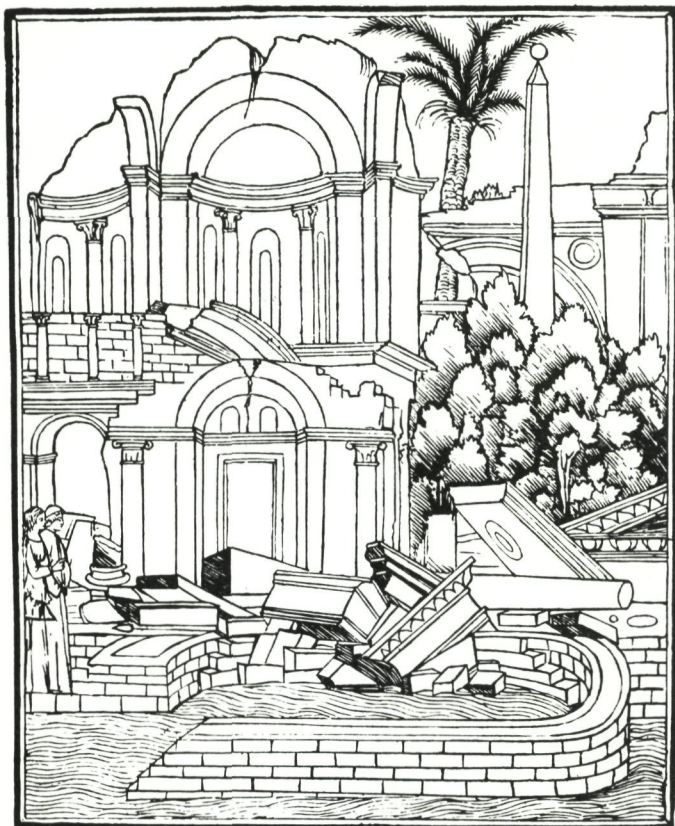
De aandacht voor de geschiedenis van de lange duur in de nieuwste geschiedschrijving heeft de betekenis van die gebeurtenissen voor het verloop van de menselijke geschiedenis opnieuw aan de orde gesteld. Die nieuwste geschiedenis heeft haar wortels in de archeologie, meer dan in de geschiedeniswetenschap zelf. Archeologie is niet zozeer voor het gebeuren geïnteresseerd als voor de dingen die in dat gebeuren ontstaan, de dingen die overblijven en niet te vergeten de plaats waar ze overblijven. De archeologie zoekt de geringste sporen van een dagelijkse menselijke aanwezigheid, van een haast tijdloze wereld van zich steeds herhalende, heel langzaam ontwikkelende, handelingen binnen bijna onmerkbaar verschuivende structuren. Catastrofen zijn in dit perspectief als het ware extrahistorische gegevens. Viollet-le-Duc heeft de geschiedenis van de architectuur geïntroduceerd als de studie van een materiele, nauwelijks aan de geschiedenis onderhevige, cultuur. Zijn aandacht gaat evenzeer uit naar de typologie van de meest eenvoudige woning als naar die van het historische monument en het meubilair dat bij beide hoort, als illustratie van in de natuur gegeven principes, waaraan de gebeurtenissen voorbijgaan.

Zoals de verwijzing naar Viollet-le-Duc laat zien, kan de geschiedenis van de lange duur in verband gebracht worden met het project van het moderne met zijn a-historische, rationele en functionele interpretatie van het bestaan, waarin de catastrofe uiteraard geen plaats heeft. Het bestaan is niet zozeer door historische feitelijkheden als door universele wetmatigheden geconditioneerd, wetmatigheden die, als waren het natuurwetten, wetenschappelijk achterhaald kunnen worden. Alles wat uniek, lokaal, persoonlijk is, verdwijnt voor het type, het rationele model dat maatstaf wordt voor de historische verwezenlijkingen.

Opmerkelijk genoeg ontstaat, wanneer dit moderne project in het midden van de 18de eeuw voor het eerst op een indrukwekkende wijze wordt geformuleerd, ook de nieuwsgierigheid naar de concrete geschiedenis, niet als een leerstellig betoog, als legitimatie of gewoon als leerschool voor het actuele handelen, maar als onderzoek naar het werkelijke gedrag van de menselijke soort zoals dit zich ver van alle rationele systematiek in onvoorspelbare kronkelwegen en een opeenstapeling van catastrofale gebeurtenissen heeft gemanifesteerd. Die tegenspraak tussen rede en geschiedenis, die zich in de Verlichting zo duidelijk manifesteert, kan teruggevoerd worden tot het humanis-

Ieper in ruïne. Fotografische opname door architect E. Dhuicque dd. 16 maart 1918 (Coll. BML).

Catastrofen zijn voor de archeologie bijna buitenhistorische gegevens. Illustratie uit Poliphilus' Hypnerotomachia.

tisch bestaansproject uit de renaissance en meer in het algemeen nog tot een Europese geestesinstelling zelf zoals ze zich in de restauratiegedachte met het Romeinse model als voorbeeld vanaf de wording van Europa heeft gemanifesteerd.

In de Karolingische renaissance bijvoorbeeld zijn het intellectuelen als Alcuinus die het ontwerp van een ideale staat evenzeer als van een ideaal levenspatroon van het individu vooropstellen dat ver afstaat van de dagelijkse praktijk en de concrete realiteit van het merendeel van de bevolking. De renaissance van de 15de eeuw wordt beheerst door de tegenstelling tussen een mythische verheerlijking van het antieke ideaal en zijn historische legitimatie. Niet wat de mens is, is boeiend, maar wat hij maakt, de werken waarin hij niet zozeer zichzelf, als het beeld dat hij van zich vormt, zijn dromen en verlangens, projecteert, zijn mythe.

Maar de mythe duldt geen tegenspraak. De confrontatie van de mythe met de geschiedenis is haar dood. Het is dit conflict dat in de Verlichting zijn ontknoping kent wanneer niet langer het antieke voorbeeld als ultieme ratio geldt, maar de onafhankelijke rede zelf die zich boven de geschiedenis verheft, deze gaat beoordelen en zo nodig zelfs vertekenen om ze te kunnen aanwenden als lichtende baken voor een oninteressante actualiteit. In die spanning tussen rede en geschiedenis, ideaal en praktijk, het vreemde en het eigene, intelligentsia en volk, ontstaat de problematiek van de wederopbouw.

Afrekenen met het verleden

In de geschiedenis kent men voldoende voorbeelden van bewuste verwoestingen met het oog op een planmatige wederop-

Geschiedenis van de architectuur als de studie van een materiële, nauwelijks aan de geschiedenis onderhevige cultuur. Illustratie uit E. Viollet-Le-Duc's Histoire de l'habitation humaine, 1875.

bouw. Achnaton verwoest de tempels van zijn voorgangers en zijn volk om zijn monotheïstische zonnegodsdienst te vestigen. Nero brandt een deel van Rome plat. Karel V sloopt in Spanje middeleeuwse burchten om zijn renaissancekastelen te kunnen bouwen. Baron Haussmann haalt Parijs overhoop om er een functionele en beheersbare stad van te maken, hem aan te passen aan de inzichten en behoeften van de nieuwe burgerstaat. Het onderscheid bij een catastrofe ligt in het feit dat deze niet gepland is, dat het om een onbeheerste kracht gaat zonder doelmatigheid die een plotselinge en radicale breuk met het verleden bewerkstelligt.

Ook voor deze ongeplande rampsituaties levert de geschiedenis voorbeelden. Een van de best bekende is de brand van Londen in 1666. Het gaat hier bij de wederopbouw niet alleen meer om de gewone sociale conflicten die elke gevestigde menselijke gemeenschap verdelen, maar om de fundamentele tegenstelling in de opvattingen over de stad zelf tussen de concrete, historisch gewortelde, beleving van de stad door de bevolking ter plekke met al haar particulariteiten, die niets anders wil dan het onmiddellijke herstel van het vertrouwde, herkenbare, beeld en de universele ideale visie over een rationeel en formeel ingerichte stad, zichtbaar gemaakt zowel in zijn plattegrond als in zijn architectuur. Wren wil van de gelegenheid van de verwoesting gebruik maken om, zoals Brunelleschi met Firenze had gedaan, het chaotische materiaal van de bestaande stad te ordenen in een heldere, leesbare en controleerbare figuur.

Het is belangrijk in te zien dat, zoals in het geval van Brunelleschi of zelfs in dit van Haussmann, het Wren niet te doen is om het blind toepassen van een zuivere geometrie, maar om het geometrisch ordenen van een gegeven, historische, unieke en levende realiteit. Het gaat meer om een transformatie van overvangbaar materiaal, dan om een volstrekt nieuwe op zichzelf bestaande creatie. Het werk, het denken gebeurt in het

historische materiaal zelf. Het resultaat was dan ook een levensvatbaar compromis, het gevolg van een weliswaar niet altijd vreedzame dialoog.

Veel radicaler is het conflict bij de wederopbouw van Lissabon na de aardbeving, gevolgd door een felle brand, in 1755, de tijd van de Verlichting. De verwoesting van de stad komt Pombal gelegen om de macht van de burgerij steviger te vestigen door middel van een door ingenieurs ontworpen functionele stad, die zich niet meer bekommerde om de samenhang met het bestaande, maar er zich duidelijk tegen afzette, het nieuwe als veroordeling van het oude.

De geschiedenis bezat geen enkele transparantie meer. Ze kon alleen maar als verval gelezen worden. In tegenstelling tot Wren, de architect, konden de ingenieurs van Pombal, zoals die van Haussmann, hun plannen compromisloos doorvoeren. 'Een lichaam zonder ziel' noemde Pierre Francastel het nieuwe Lissabon. Hij vergeleek het met de kunstmatige stad, het hedendaagse Brasilia, maar zelfs hier is meer generositeit te bespeuren dan in de kille ideologie van Lissabon, dat niet beantwoordde aan de complexiteit zelf van het verlichte burgerideaal dat het wou incarneren.

De realisatie van het nieuwe Lissabon is gelijktijdig met het plan voor de verlichte stad van Laugier die in zijn tractaat over de rationele architectuur ook de stad als voorwaarde ervan betreft. Hij pleit voor het opstellen van een algemeen plan dat eens en voorgoed op rationele grondslag een efficiënte organisatie en distributie van diensten zou vastleggen. Het historische argument speelt geen expliciete rol. Gebouwen hebben geen waarde omdat ze er zijn, maar omwille van hun functionele bruikbaarheid, die ook hun schoonheid uitmaakt.

Laugier houdt echter wel vast aan het begrip stad en al zijn voorstellen gaan uit van het concrete Parijs. De stad is een werk van architectuur. Zelfs voor de ingenieurs van Pombal was dat nog zo. Zij, zowel als Laugier, dachten de stad nog in de historische typologie van een omlijnde figuur met duidelijk gedefinieerde, herkenbare stedelijke elementen, poorten, pleinen, straten, gevels en hun figuratieve samenhang, zoals Krier

ze voor de 18de-eeuwse pre-industriële stad heeft gesystematiseerd of zoals deze is vastgelegd in het begrip van de stadsverfraaiing dat met de Verlichting zijn intrede doet.

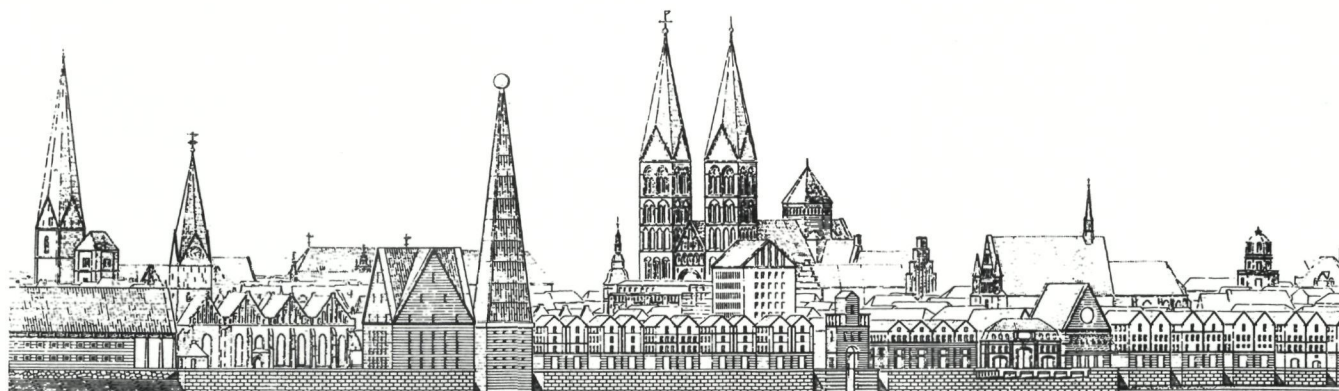
Hoe functioneel ook de organisatie van de stad behoeft te zijn, in de stad moet ook in schoonheid als laatste bestaansreden worden geïnvesteerd. Het feit dat de stadsverfraaiing op de bestaande stad in zijn unieke configuratie gericht blijft en dat daardoor de continuïteit met het verleden en de eigenheid ervan wordt behouden mag hier niet uit het oog verloren worden. De tijd van de Verlichting is tenslotte ook de tijd waarin, zoals we reeds opmerkten, het begrip van de historiciteit van de rede zelf ontstaat. Piranesi reageert fel tegen het generaliserende rationalisme van Laugier, aan wie hij verwijt de dood van de architectuur na te streven. De filosoof Giambattista Vico ontwerpt in de eerste helft van de 18de eeuw zijn Scienza Nuova waarin de realiteit verschuift van een abstracte rede à la Descartes naar de concrete en particuliere kennis van het historische. Ook Herder verwerpt het 'leerstuk' van Winckelmann als een vertekening van de geschiedenis en pleit voor een geschiedeniswetenschap die niet exemplarisch zou zijn maar de gebeurtenissen zou beschrijven zoals ze zich hebben voorgedaan zonder enige poging ze in een vooropgezet redelijk schema te willen inpassen.

Het historische kader, waarin zelfs de meest radicale vernieuwingen nog altijd waren gedacht, komt in de loop van de 19de eeuw steeds meer in de verdrukking. De steden barsten uit hun voegen, de traditionele bolwerken worden gesloopt, de toegangspoorten verliezen hun functie, de aanleg van spoorwegen zijn aanleiding tot nieuwe stadsuitbreidingen. De metropolen die ontstaan wijzigen het nederzettingspatroon grondig zonder evenwel de historische kern ervan aan te tasten. Behalve in de dromen van de utopisten wordt er niet aan gedacht nieuwe ideale steden te ontwerpen. Er bestaat eenvoudig geen voorstelling van. Hoe getransformeerd ook, Parijs blijft Parijs, Wenen blijft Wenen, Berlijn blijft Berlijn.

De nieuwe wetenschap van de stedenbouw blijft gericht op de aanpassing van de bestaande stad en vooral de beheersing van

B R E M E N

DAS NEUE WESERUFER

DER WIEDERAUFBAU einer DEUTSCHEN STADT

LEON KRIER

1980

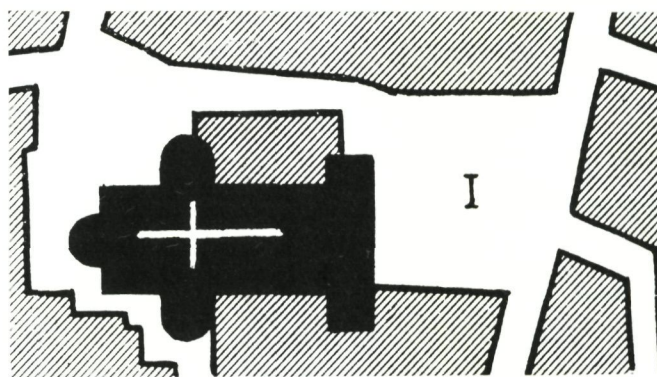
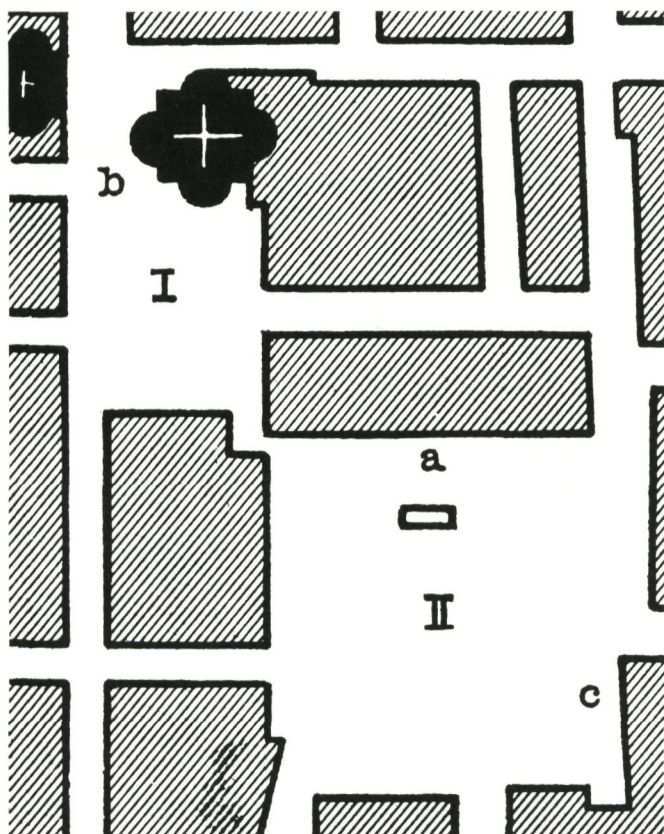
HERSTELLUNG

EDITIONS DES ARCHIVES D'ARCHITECTURE MODERNE

BRUXELLES

Terugkeer naar de pre-industriële stad. Ontwerp van Leon Krier voor de wederopbouw van Bremen. Illustratie uit de catalogus van de Biennale van Venetië 'Presenza del passato', 1980.

Op zoek naar de artistieke grondslagen die de stadsaanleg beheersen. Illustraties uit Camillo Sitte's *Der Städte-Bau nach seinen Künstlerischen Grundsätzen* (1889), links het historische centrum van Parma, boven de Piazza del Duomo te Padua.

Het oude is verzoenbaar met het nieuwe. Ontwerp voor een kunstenaarswoning door de Luikse architect Paul Jaspar. Illustratie uit *Du vieux, du neuf*, 1904.

zijn wilde groei. De functionele overwegingen die hierbij worden gehanteerd zijn echter een miskenning van de historische stad. Daartegen ontstaat dan ook een fel verzet dat zijn voorname woordvoerder vindt in Camillo Sitte die vanuit de artistieke grondslagen die de stadsaanleg beheersen zijn kritiek op de nieuwe stedenbouw formuleert. De nieuwe stedenbouwkundige wetenschap is een miskenning van haar object zelf, én in haar blindheid voor de *genius loci*, de eigenheid van de plek, én in haar verwaarlozing van de principes die het ontstaan en de vormgeving van de historische stad hebben beheerst. Deze theoretische stellingname van Sitte knoopt aan bij een populair verzet tegen de aantasting van de historische stad, de stad van het volk. Zola bijvoorbeeld reageert fel tegen de verwoesting van het oude Parijs dat onherkenbaar wordt verminkt. De stedelijke archeologie neemt een enorme vlucht. We hebben reeds verwezen naar Viollet-le-Duc. De zorg voor de monumenten wordt in het midden van de 19de eeuw een algemeen aanvaard begrip. Ze is niet meer exclusief gericht op een of andere stijl, zoals de antieke in de renaissance of de gotiek in de romantiek, maar kent het monument uit het verleden een eigen waarde toe als een 'eeuwig bezit van de hele natie'. Onze kennis van de stadsgeschiedenis dateert uit deze periode. Viollet-le-Duc, de eloquente voorstander van een nieuwe architectuur, is ook de grote restaurateur van de nationale monumenten. Stedelijke reisgidsen, reeds vroeger bekend, worden nu toegespitst op de interessante historische overblijfselen van de stad en deze worden als voorbeeld gesteld tegenover de saaiheid van de contemporaine architectuur. François-Marie Nolasque de Guilhermy publiceert reeds in 1855 de bekende *Itinéraire archéologique de Paris*. In een artikel in de *Annales Archéologiques* van 1861 klaagt dezelfde auteur het gemis aan verbeelding aan bij het zoeken naar oplossingen waarin het oude met het nieuwe zou worden verzoend. Men denkt alleen aan afbreken, zegt hij, terwijl 'mensen met smaak' in staat zouden zijn oplossingen te bedenken waarin de oude monumenten nieuwe functies kunnen toegewezen krijgen.

Een andere wijze om het oude met het nieuwe te verzoenen ligt in de stijl nabootsing. Beate die op het einde van de 19de eeuw de lof zingt van de metropool Antwerpen, betreurt in zijn inleiding maar één ding: dat de nieuwe wijken niet gebouwd zijn in de stijl van de 16de- of 17de-eeuwse Antwerpse herenhuizen. Onmiddellijk na de verwoesting van de oudste stadskern van Antwerpen, die moest wijken voor de regularisatie van de Scheldekaaien, wordt op de Antwerpse Wereldtentoonstelling van 1894 'Oud-Antwerpen' opnieuw gebouwd en kent een overrompeld succes. Het wordt zelfs als voorbeeld gesteld voor de nieuwe uitbreidingen die met hun monotoniciteit de stad ontsieren en in tegenstelling tot Oud-Antwerpen geen enkele vorm van identiteit bezitten.

Een wijk als die van de Cogels-Osylei, met zijn parade van gedifferentieerde architectuur en zijn in zich afgeronde stratenpatroon, met zijn verwijzingen naar het nationale Vlaamse en in het bijzonder Antwerpse verleden wil een permanente heruitgave zijn van het stedelijke feest dat in Oud-Antwerpen was gerealiseerd. Deze wijk kent, evenals zijn parallellen in andere metropolen, een behoorlijk succes bij de publieke opinie. Zij wordt beschreven als een stedelijke gebeurtenis, vergelijkbaar

met de oprichting van de monumenten voor de lokale beroemdheden en de feesten die ermede gepaard gingen. Het probleem van de wederopbouw wordt in deze kontekst reeds expliciet geformuleerd: moet de vooruitgang van de wetenschap, industrie en handel ten koste gaan van geschiedenis en kunst? Moet de herinnering, het verleden, de eigenheid, opgeofferd worden aan de rationalistische functionaliteit van het moderne leven en aan wie erbij gebaat zijn?

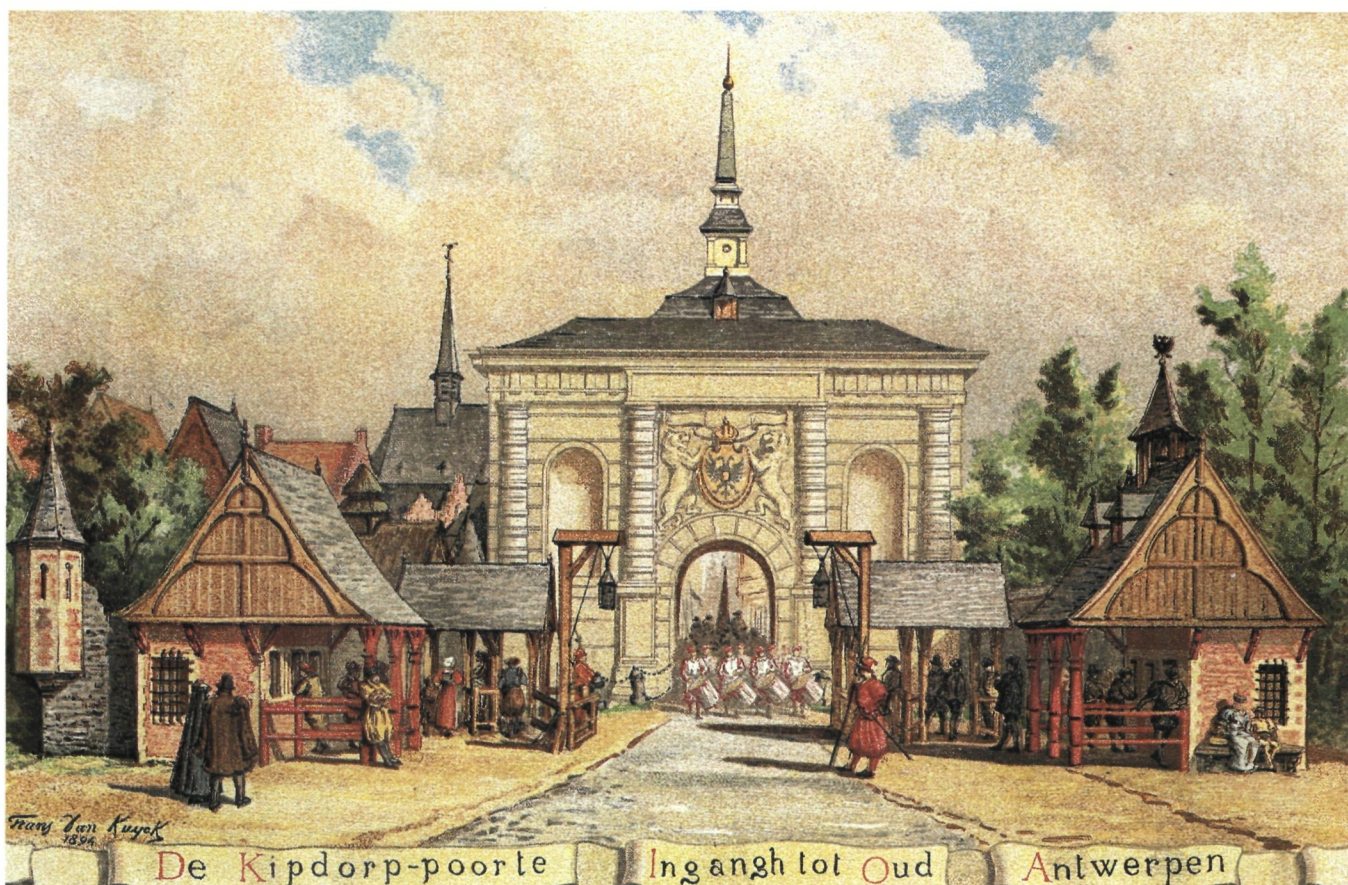
De discussies over de wederopbouw na de eerste wereldoorlog zijn een soort echo van de discussie die in het laatste kwart van de 19de eeuw is ingezet over de dubieuze kwaliteiten van het moderne, met dit verschil evenwel dat men op het einde van de 19de eeuw niet het gevoel had dat de beslissing was gevallen en een verzoening definitief onmogelijk was geworden. Het moderne was nog een variëteit van het oude.

Het moderne project

Aan de vooravond van de eerste wereldoorlog zijn op stedenbouwkundig en architectonisch vlak de posities verder uitgekristalliseerd en wordt het moderne steeds meer een afgeijnde, exclusieve categorie, ook al zal haar formulering pas na de oorlog in geschriften als die van Le Corbusier of Gropius vastgelegd worden en zal het nog tot 1942 duren voor ze haar charter met de sprekende verwijzing, *La Charte d'Athènes*, krijgt. Een van de wezenlijke stellingen van dit moderne project is dat de vorm direct afleidbaar is van, en noodzakelijk gebonden is op een universeel, wetenschappelijk te bepalen levenspatroon van elementaire behoeften, dat als vanzelfsprekend leidt tot een harmonieus geordend samenlevingsmodel,

Tentoonstellingswijken als model voor de nieuwe stadsuitbreidingen: 'Oud-Antwerpen' op de wereldtentoonstelling in Antwerpen in 1894. Illustraties uit M. Rooses en F. Van Kuyck Oud-Antwerpen-Le Vieil Anvers (1894). Boven: zicht op één van de straten. Onder: kleuren lithografie door F. Van Kuyck met voorstelling van de ingang van de wijk.

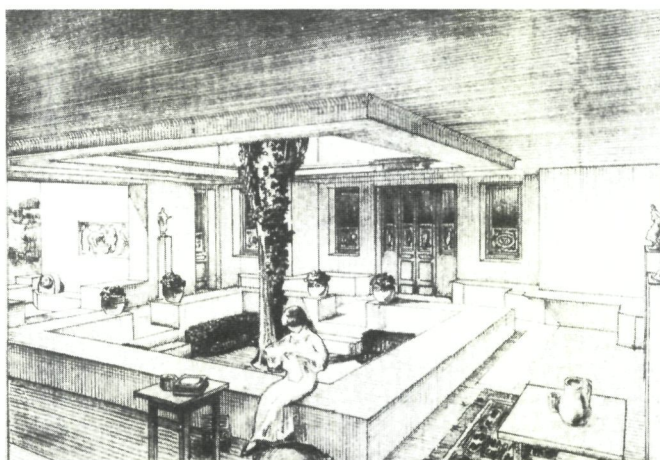
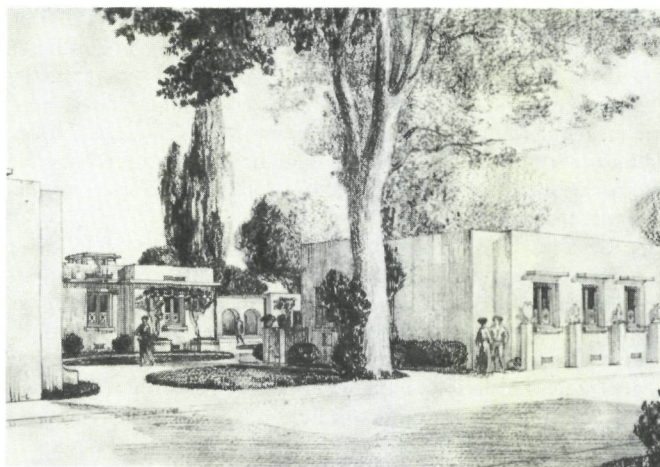

dit alles dank zij de middelen van een geavanceerde technologie. Het verschil met de socialistische utopieën uit de 19de eeuw is deze dubbele verschuiving in de richting van een vormelijke fixatie en een heilsame technocratie. Er wordt van uitgegaan dat het samenlevingsmodel en het individuele levenspatroon door een technisch verantwoorde vormgeving zo goed als automatisch tot stand zullen komen omdat die vorm appelleert op een verdrongen en miskende menselijke natuur.

Juist daarin ligt de paradox waarop Adorno heeft gewezen: het functionalisme wordt tot vorm, dat wil zeggen tot kunstwerk verheven. We beschikken over een soortgelijk paradoxaal kunstwerk in de ontwerptekeningen voor een industriële stad van Tony Garnier uit het begin van de eeuw, een stad als een klassicistisch kunstwerk, autonoom, alleen beantwoordend aan zijn eigen orde, als uit de hemel neergedaald, zonder enige herinnering of verwijzing naar het historische landschap, gesitueerd in een ongerepte natuur, een volstrekt nieuw begin en tegelijk voltooiing, probleemloos.

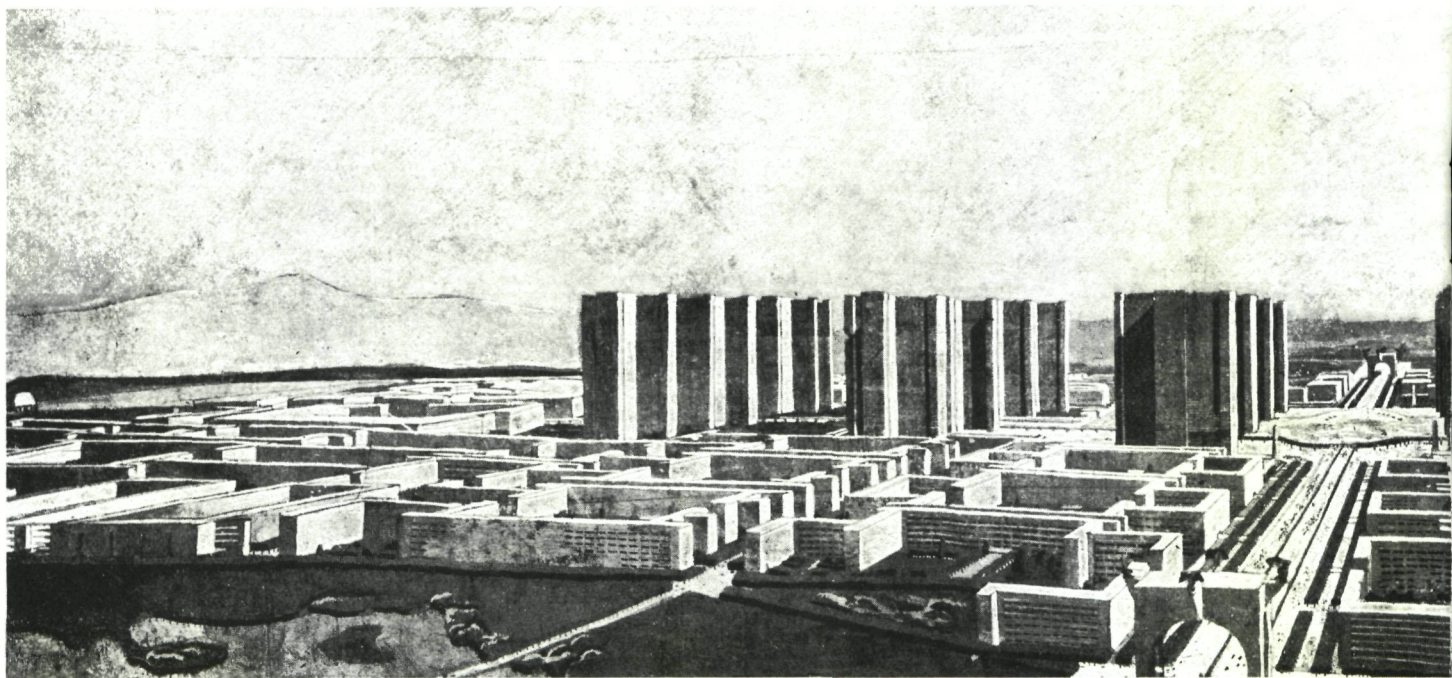
De onschuld van Rousseau's natuurkind, niet bedorven door geschiedenis en beschaving, wordt hier gegarandeerd door de onschuld van de machine die voor moreel verval niet vatbaar is. Zoals een goedgeregelde machine reguleert de samenleving, bevrijd van historische vooroordelen en misgroeiingen, zichzelf. Daarin bestaat haar vrijheid en haar hoogste geluk. Repressieve maatregelen zijn overbodig. Van stad tot stad schoot het feestgezag van de volmaakte moderne maatschappij waarin alle tegenstellingen zijn opgelost, stad en land, natuur en techniek; waarin alles in schoonheid beleefd wordt, het industriële paradijs als antwoord op de industriële werkelijkheid zoals ze door Engels is beschreven.

Dit alles deelt Garnier mee niet door theoretische uiteenzettingen, want ook deze worden overbodig, maar door een schitterend ontwerp dat zo overtuigend werkt dat men zou wensen dat het gebouwd was: een stad als kunstwerk waarbij dan, zoals in de exotische paviljoenen van de landschapstuinen of wereldtentoonstellingen, de inboorlingen zouden moeten gezocht worden om ze op een adequate wijze te bevolken. Maar het geloof bestaat dat de nieuwe stad, zoals een machine, vanzelf de passende bewoners zal voortbrengen, dat hij in staat zal zijn door zijn vorm zelf de schellen van de ogen te verwijderen zodat zijn overmijdelijke schoonheid wordt herkend, de nieuwigheid ervan

Een stad als een klassicistisch kunstwerk. Illustraties uit T. Garnier's Une cité industrielle (1917). Boven: zicht op een woonwijk. Onder: patio van een woning.

De nieuwe stad zal geen ezelspaden meer kennen, maar rechte lanen waarlangs de moderne mens recht op zijn doel afgaat. Project voor een hedendaagse stad door Le Corbusier. Illustratie uit Urbanisme (1925).

als bevrijding wordt beleefd, een bevrijding in het universele, het exacte, het tijdloze. Het spreekt vanzelf dat in dit model alles samenvloeit en dat stedenbouw, architectuur, sociale organisatie en technische infrastructuur, als ware het één discipline, op elkaar zijn afgestemd.

De alternatieve modellen van de moderne stad, de stad van morgen of de tuinstad van Ebenezer Howard, de nieuwe stad van Antonio Sant'Elia, de Usonian City van Frank Lloyd Wright bezitten in al hun tegenstellingen (die in een utopie overigens niet te verdragen zijn) dezelfde fundamentele karakteristieken van het gesloten utopische model, dat echter niet meer als utopie wordt gedacht, maar als een realistisch plan dat vanuit zijn eigen redelijkheid wordt verantwoord, ver van elke historische, culturele of intellectuele traditie, hetgeen niet betekent dat het inderdaad niet uit die traditie voortkomt en buiten die traditie niet te denken valt. Le Corbusier zal het dilemma stellen: 'architectuur of revolutie'. In deze context zou dit kunen vertaald worden als 'architectuur of geschiedenis', 'redelijkheid of ondergang', 'totalitarisme of waanzin'.

De religie van het ezelspad

In de moderne optiek verschijnt de oorlog als een haast rituele vernietiging van het oude dat het nieuwe in de weg stond; als een enige mogelijkheid om de macht van het gewone te doorbreken en de voor een nieuwe aanpak noodzakelijke kaalslag te verwerken. De nieuwe geest, de stralende stad, zou als een feniks uit het puin van de geschiedenis verrijzen.

België met de massale verwoesting van zijn steden, wordt het klinisch geval, waaraan toekomstige ontwikkelingen exemplarisch zouden kunnen gedemonstreerd worden. Wat elders door de inertie van de geschiedenis nooit was gelukt en eigenlijk nooit kon lukken, had hier en nu de weg vrij. De weerstand tegen het nieuwe was brutaal vernietigd. Het oude was er immers niet meer. In het enthousiasme voor de unieke kans van de wederopbouw werden zelfs de fundamentele tegenstellingen binnen het modernisme over het hoofd gezien.

Overall, in niet-bezet gebied, worden plannen gemaakt voor een moderne, dit wil zeggen verantwoorde, wederopbouw van

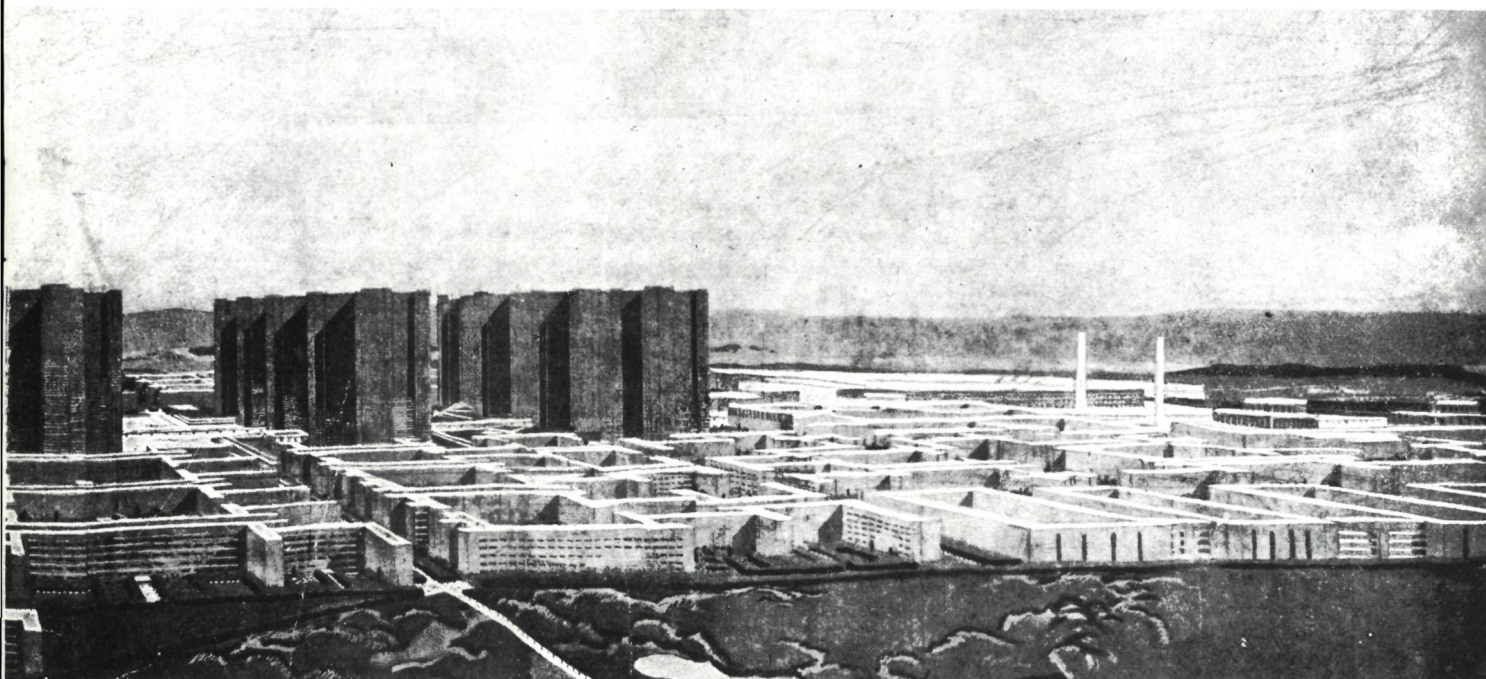
België. Men moet toegeven dat de moderniteit van de voorstellen in de meeste gevallen weinig extreem is en reeds van te voren schijnt rekening te houden met het feit dat ze zullen moeten worden geaccepteerd door een achterlijke administratie en een per definitie behoudsgezinde bevolking.

Op een enkele zonderling na, die pleit voor het behoud van het puin als historisch getuigenis en voor de bouw van nieuwe steden op maagdelijk terrein, gaan alle moderne ontwerpers uit van het gegeven stramien en zijn ze dus blijkbaar bewust van de onvervangbaarheid van de historische plek en van de noodzakelijkheid het oude, ook al is er zo goed als niets van overgebleven, in het nieuwe te behouden en te herstellen door het respect voor de door de geschiedenis getekende plaats. Om de genuanceerde benadering van de modernisten recht te doen kan het best verwijzen naar *Préliminaires d'art civique, mis en relation avec le 'cas clinique' de la Belgique* van Louis Van der Swaelmen.

Toch blijft in al die genuanceerdheid het begrip van een revolutionaire moderniteit overeind. De historiciteit van de plek, de genius loci, wordt beslist niet als uitgangspunt genomen, maar wat ervoor getuigt wordt zorgvuldig geïsoleerd in een centrum, als een vorm van attractie, getuige van een verleden dat definitief achterhaald is. Oud-Antwerpen is niet langer model, maar zoals op de wereldtentoonstelling van 1894 zelf, een curiositeit, van dezelfde orde als het negerdorp er vlak naast.

De verhoudingen zijn omgekeerd. Het moderne is niet meer in het bestaande geïntegreerd als een variëteit ervan, maar specimen van het verleden, dat niet meer als het eigen verleden wordt beleefd, worden in de alles omvattende structuur van het nieuwe bijgezet. Het unieke, niet herhaalbare, het geworden, het geheugen als autonome kwaliteit, wordt geneutraliseerd in de universele wetmatigheden van een functionele stad met zijn primauteit van verkeersstructuren en de hygiëniteit van de zoning.

De nieuwe stad beantwoordt aan heel andere voorwaarden dan deze die aan het oude centrum ten grondslag liggen. Dit laatste wordt zelfs goeddeels voor de nieuwe stedelijke functies ongeschikt geacht. De artistieke principes die Sitte uit het laboratorium van de oude steden had afgeleid worden onzinning verklaard.

Een genuanceerde benadering van de Belgische modernisten. *Kaft van Louis Van der Swaelmens' Préliminaires d'Art Civique, uitgegeven te Leiden in 1916.*

POUR LA RECONSTRUCTION DE LA BELGIQUE

MIS EN RELATION AVEC LE CAS CLINIQUE "DE LA BELGIQUE"

PAR
LOUIS VAN DER SWAELMENS
ARCHITECTE-PAYSAGISTE

In de beruchte passage waarmee *Urbanisme* begint, heeft Le Corbusier het over 'le passé au petit pied, le passé sentimental' en de religie van het ezelspad.

'De mens stapt recht op omdat hij een doel heeft: hij weet waarheen te gaan. Hij heeft beslist ergens heen te gaan en gaat er recht op af.

De ezel loopt zigzag, snuffelt een beetje in het rond; de herse-
nen verbrand en verstrooid, loopt hij zigzag om de grote keien
uit de weg te gaan, de helling te ontwijken, schaduw te zoeken;
hij volgt de weg van de kleinste moeite. De mens beheerst zijn
gevoel door de rede; hij bindt zijn gevoelens en instincten in
ten gunste van het doel dat hij nastreeft. Hij geeft bevelen aan
zijn dier door zijn verstand... De ezel denkt aan niets, tenzij
aan het er zich niets van aan trekken. De ezel heeft de platte-
grond van alle steden van het continent vastgelegd... Men heeft
wetten gemaakt, gewerkt, geleefd en het pad van de ezels ge-
respecteerd. Vijf eeuwen later heeft men een tweede omheining
gebouwd en vijf eeuwen daarna een derde, nog groter. Waar
het ezelspad de stad binnenkwam heeft men poorten
gemaakt en er octrooibedienden geplaatst. Het gehucht is een
grote hoofdstad. Parijs, Rome, Istanboel zijn gebouwd op
ezelspaden...'

De nieuwe stad zal dus geen ezelspaden meer kennen, maar
rechte lanen waarlangs de moderne mens recht op zijn doel

afgaat. De bruggen naar het verleden zijn opgeblazen. Langs
de lanen, de slagaders van de nieuwe stad, wooneenheden in
het groen, dienstencentra, industrie. Overdag een schittering
van flitsende auto's, in de nacht een feest van licht. Een trans-
parante architectuur van een zuivere, geometrische, kubische,
vorm, onversierd, helder, duidelijk, materieloos, zonder animalite-
teit, hard en glad, waarop geen sporen kunnen beklijven, zon-
der verwijzing, zonder iconografie, zonder hiërarchie, zonder
differentie, uitwisselbaar in de open continue ruimte. Geen
straten meer, geen pleinen, geen centrum, geen exterieur, geen
interieur, geen gevel, geen stad meer. De stedelijke samen-
hang, de architectuur van de stad die bij Garnier nog zo ken-
merkend was, is in deze ontwikkeling goeddeels opgeheven.
Het opmerkelijke en heel typische voor de Belgische wederop-
bouw is dat, zoals Le Corbusier zijn Plan Voisin toch voor
Parijs maakt, de nieuwe projecten op het bestaande worden
geënt, op zijn minst vastgeankerd worden in een historische,
onverwisselbare plek.

Onwillekeurig haast, blijft men er toch van uitgaan dat de uni-
versaliteit van het moderne meer betekenis krijgt in haar com-
plementariteit tot het particuliere en lokale, zoals dit in het
verleden vorm heeft gekregen, en dus dat het moderne zelf deel
uitmaakt van een geschiedenis. In *Urbanisme* heeft Le Corbu-
sier het zelf over de ervaring die de rede opbouwt.

Aan zichzelf overgeleverd verliest het moderne blijkbaar elke
spanning en verschaalt. In zijn affirmatie van zijn ahistorische
functionaliteit bestaat het alleen maar door zijn oplading in de
geschiedenis. Zoals Martin Heidegger het formuleerde: het
denken bestaat in zijn dialoog met het gesprokene. De moder-
nisten, in hun strijdvlugte overtuiging, negeren deze dialoog,
hoeveel ze er in feite ook aan verschuldigd blijven.

Het uur van de waarheid

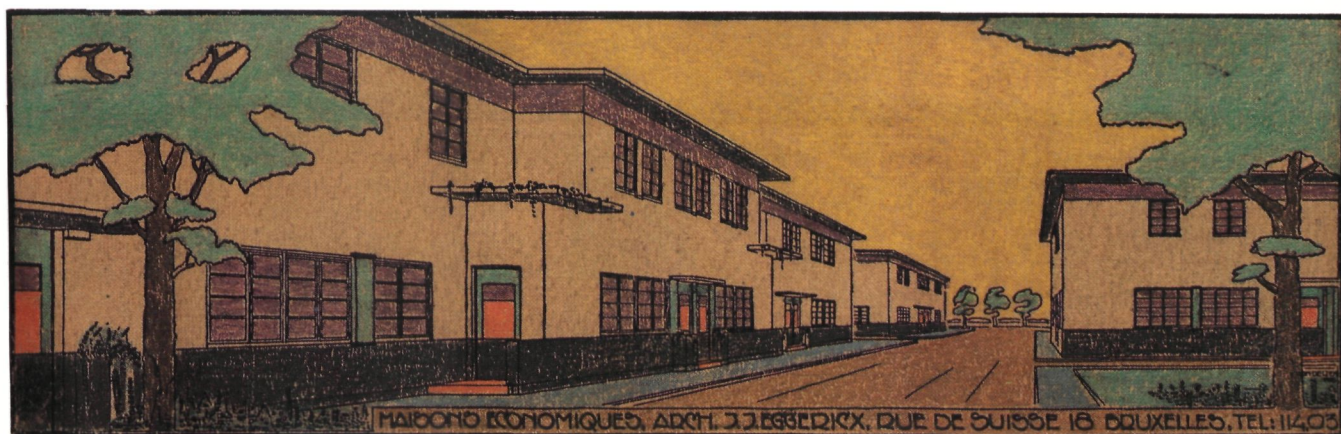
Voor de voorstanders van het moderne project werd de weder-
opbouw het uur van de waarheid. De grote omwentelingen die
tegen het einde van de oorlog hadden plaatsgevonden sterkten
hen in hun overtuiging dat de nieuwe tijden waren doorgebro-
ken en dat voor die nieuwe tijden een nieuwe ruimtelijke orde-
ning en een daaraan beantwoordende architectuur onvermijde-
lijk waren.

Hun deceptie was dan ook groot, wanneer ze moesten constate-
ren dat de grote schoonmaak van de Augiasstallen van de ge-
schiedenis tot niets anders leidde dan tot een teruggrijpen naar
die geschiedenis zelf. Die deceptie, alsof het om een jammer-
lijk gemiste kans ging, klinkt overigens nog steeds door in vele
benaderingen van de wederopbouw. De algemene toon van de
commentaren is nog steeds dat de vooruitstrevende toekomst-

Streven naar een eenheidsbeeld in de tuinvijken. Panoramisch zicht op de tuinvijk 'Batavia' te Roeselare (1919-1920); architectuur van Doom & Vermeersch en Pompe & Bodson, stedenbouwkundige aanleg door R. Verwilghen, directeur van de bouwdienst van de Dienst der Verwoeste Gewesten (Archief Verwilghen, K.U.Leuven).

De straat verliest zijn identiteit. Gestandaardiseerde goedkope woningen 'NOVA', ontworpen door architect J.G. Eggerix en ir. R. Verwilghen (± 1922). Kaftillustratie van een promotiebrochure (Archief Verwilghen, K.U.Leuven).

gerichte modernisten het hebben moeten afleggen tegen de domheid en traagheid van een behoudsgezinde en verbeeldingsloze maatschappij die haar eigen werkelijkheid niet onder ogen durfde zien en zelfs haar eigen belangen miskende.

Om het fenomeen van de wederopbouw te analyseren is dit modernistische standpunt niet het meest geeignende. Het is niet in dit soort excusieve tegenstellingen te beschrijven. De betekenis van de termen zelf moeten bekeken worden. Het volstaat niet om vanuit een blind vooruitgangsgeloof elke vorm van behoudsgezindheid als regionalistisch af te te doen. Het niet radicaal kunnen doorzetten van hun ideeën door de modernisten betekent overigens niet dat deze geen invloed zouden hebben gehad. Het uiteindelijke resultaat van de wederopbouw bestaat uit een complexe gelaagdheid waarin het aandeel van het moderne niet te onderschatten is. Het is alleen met de ogen van een modernist dat de feitelijke wederopbouw als antimodern geïnterpreteerd kan worden. Hij vertoont inderdaad niet die formele eenheid waarin een moderne synthese werd gedacht, maar geeft een weerspiegeling van de tegengestelde krachten die de dynamiek van elke samenleving uitmaakt.

In de wederopbouw worden nieuwe technieken en nieuwe inzichten niet geweerd, maar ook niet beschouwd als een noodzakelijke breuk met het verleden. De vooruitgang wordt beleefd als een geleidelijke transformatie van het bestaande, maar daarom moet dit bestaande als logische prioriteit eerst in zijn

wezenlijke kenmerken hersteld worden. Een stad wordt niet vervangen als een wegwerpproduct. Hij wordt beleefd als een levend organisme, deel uitmakend van een gelokaliseerde, met een naam te benoemen omgeving. Wanneer dit organisme ergens brutaal wordt aangetast, moet het worden hersteld en in die herstelling moet het oude herkenbaar blijven en het nieuwe geïntegreerd kunnen worden.

Men heeft zich blind gestaart op het gebruik van een zogenaamde heimatstijl. Voor een puristische blik die alleen het genot van een mathematische orde kent, is dit inderdaad een wonderbaar mengsel. Het is te vergelijken met het mengsel die we in musea aantreffen of in sommige historische gebouwen waarin alle stijlen door elkaar heen spelen of eenvoudigweg in de historische stadscentra die bij de wederopbouw in het geding waren.

Het begrip heimatstijl zelf is reeds een grove vertekening van de werkelijkheid waarop het van de klassieke afgeleide stijl-begrip helemaal niet van toepassing is. Het gaat niet om een of andere stijl, maar om het behoud van het leven waarvoor die zogenaamde stijl staat. Het is in de gegeven omstandigheden het enige middel, de beschikbare taal, waarin het leven zich concreet kan uiten. De amnesie van het moderne bood hier geen alternatief. De nieuwe tijd, waarin de wederopbouwers evenzeer als de modernisten, geloofden, ontstaat niet uit het niets. Hij heeft het gewicht van een verleden, en de herinnering

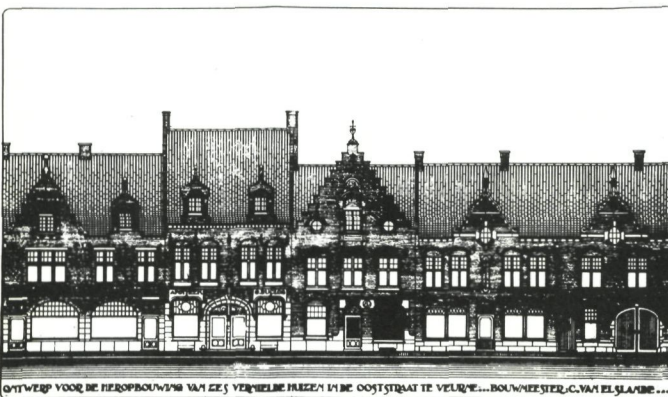
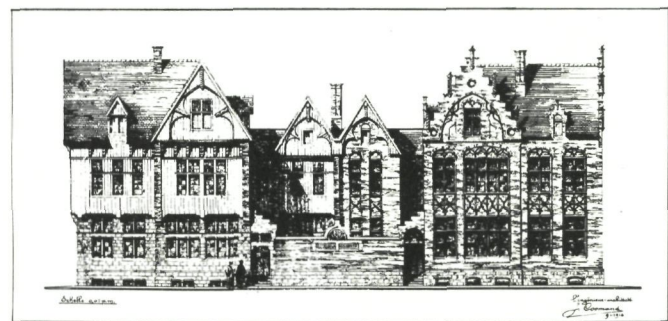
Versterking van de samenhang: de kerk in het midden. Ontwerp van architect Th. Raison voor de wederopbouw van Slype (1916). Illustratie uit *Fermes-types et constructions rurales en West-Flandre* (1918).

'Dit is geen architectuur, dit zijn stijlen'. Le Corbusier. 1923.

Ville de Dinant. Directives pour la reconstruction des maisons en quai de Meuse. D'après le plan de la ville de 1562 pour l'architecte P. Jaspars.

De gevels waardoor straten en pleinen hun gezicht krijgen. Van boven naar onder:

— Architect P. Jaspars: 'Ville de Dinant. Directives pour la reconstruction des maisons du quai de Meuse (...) 15.6.20'.

— Architect J. Coomans: 'Ville d'Ypres. (...) Habitations projetées pour l'Agent du Trésor et le Conservateur des Hypothèques. 9/1916'.

— Boterstraat te Ieper. Montage van uitgevoerde gevels volgens bouw-aanvragen. Tekening Luc Morren, 1985.

— Architect C. Van Elslande: 'Ontwerp voor de heropbouw van zes vernielde huizen in de Ooststraat te Veurne'.

(Foto's: Centrum voor Stedebouwkundige Geschiedschrijving).

eraan, nodig. In de meeste gevallen gaat het dan bij de wederopbouw niet om kopiëren of reconstrueren in archeologische zin, maar om het creatieve aanwenden van een gegeven typologie en het betrekkelijk vrije omgaan met de tradities van een bestaand vakgebied.

Het verleden wordt niet geënceneerd, zoals in een tentoonstelling als Oud-Antwerpen het geval was, maar gebruikt en beleefd als beschikbaar materiaal. Het dateren van de nieuwe gebouwen is daarvoor heel typisch. In de eerste plaats is het een vorm een commemoratie van de catastrofe zelf die niet mag vergeten worden, maar van de andere kant laat die datering ook duidelijk zien dat men in de actualiteit leeft en dat de oude stad als een constitutief deel van die actualiteit wordt beschouwd.

De heimatstijl was de enige die beschikbaar bleek om over het herstel van de historische continuïteit heen een aantal fundamentele karakteristieken van het leefmilieu, stad of dorp, te redden. Die karakteristieken kunnen samengevat worden in het begrip openbare ruimte. Reyner Banham heeft in *Los Angeles. The Architecture of four Ecologies* de ontwikkeling van de moderne stad als het verdwijnen van de openbare ruimte beschreven. In de wederopbouw staat het behoud van een openbare ruimte als de essentie zelf van dorp of stad voorop. In zijn openbare ruimte is het beeld van de stad vastgelegd. Ze kan beschreven worden als een figuur waarin straten en pleinen een specifieke eenheid vormen. De ene straat is de andere niet, het ene plein kan met het andere niet verwisseld worden, zelfs al zijn ze in vele opzichten identiek.

In de heimatstijl zijn deze begrippen nog levend, concreet, niet opgedeeld in onderscheiden disciplines. Stedebouw en architectuur zijn niet uiteengelegd in verschillende benaderingen, maar horen samen in het ene onverwisselbare beeld. Tot het begrip openbare ruimte hoort immers niet alleen de figuur van de plattegrond, maar ook de bepaling ervan door de architectuur, met andere woorden, de gevels, waardoor straten en pleinen hun gezicht krijgen. De gevel behoort tot de stad, evenzeer als tot het gebouw. Hij vormt de scheidingslijn tussen exterieur en interieur, de openbare ruimte en het privé-domein. De architectuur is het lichaam van de stad. Al deze figuren, exterieur, interieur, gevel, deur, venster, poort, straat, plein en de hele retorica waarmee ze worden samengesteld zijn in het moderne project taboe verklaard.

De realiteit van het banale

Een ander aspect van de heimatstijl, om hem even zo te blijven noemen, is zijn banaliteit. Behalve de historische continuïteit en de rethorische vorm behoudt hij eveneens de elementaire zin van het bouwen, zoals Heidegger dit heeft beschreven: het verzamelen van de elementen en het bestemmen van een 'ergens' waar gewoond kan worden; het banale van de dagelijkse gebaren dat het meest fundamentele is; het banale, het lichamelijke, van de primitieve en volkse architectuur - de primitieve hut van de architectuurtheorie, waarvoor de modernen zoveel bewondering opbrachten maar die ze in hun etherische glasarchitectuur niet konden vasthouden.

Het hoort bij de schok die catastrofes teweegbrengen dat het besef voor het elementaire doorbreekt, het besef van een 'huis' te hebben, een huis te bouwen; het besef een stad te hebben, een stad te bouwen. Mijn huis, mijn stad, als toegeëigende realiteiten in de wederzijdse zin van de stad van mij en ik van de stad. Wat dit huis, die stad ook mogen betekenen, hoe banaal ze ook mogen zijn, ze zijn van mij en ik behoort hen toe.

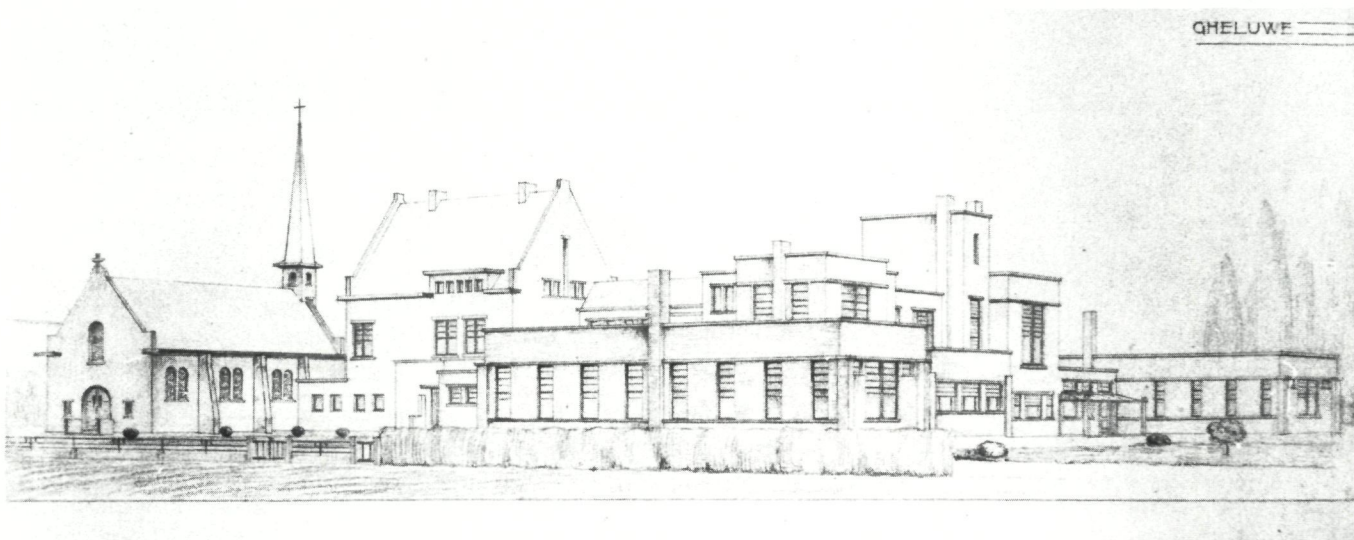
De markt van Ieper. Op de voorgrond de ruïnes van de Halle. Het nieuwe gerechtshof sluit de pleinwand. (Foto: ACL-Brussel, ± 1925).

Ze kunnen door niets, hoe kostbaar ook, vervangen worden, evenmin als het leven vervangen kan worden.

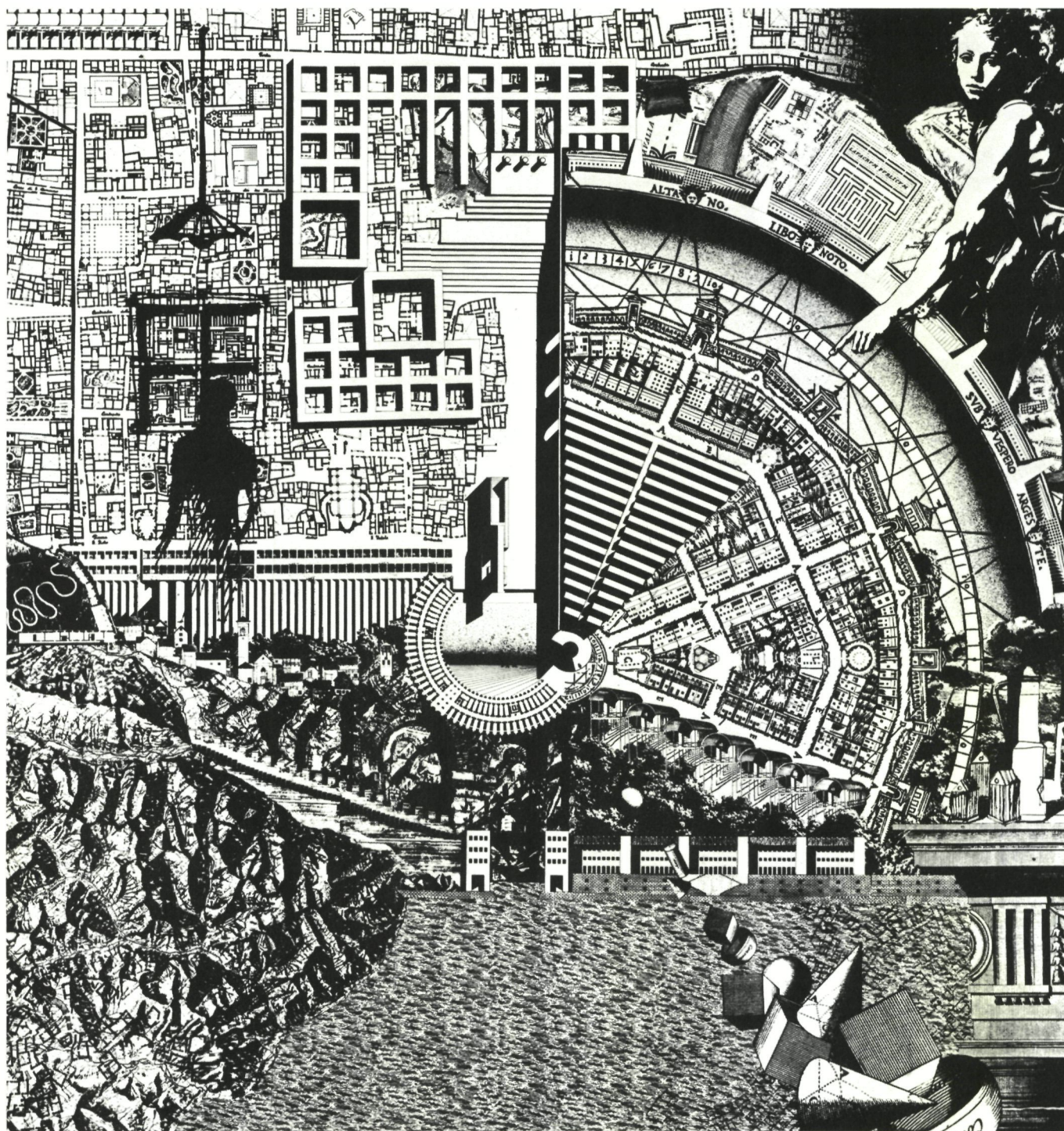
Het banale is wat geen aandacht meer vergt, de gemeenplaats die bij de grootste, onuitsprekelijke, momenten van het leven overblijft en als het ware zichzelf formuleert; het vertrouwde ritueel als fundament en mogelijkheid van vernieuwing, als grond van de verbeelding. Het is een van de contradicties van het ascetische modernisme dat het juist dit banale nastreefde als de bevrijding van de bewoner uit een verstikkende architec-

tuur. De woonmachine van Le Corbusier, de stad als werkinstrument had geen andere bedoeling, dan woning en stad zo te ontwerpen dat zij de aandacht vrijmaakten voor 'les joies essentielles', de wezenlijke vreugden van een natuurlijk bestaan. De keuze voor de heimatstijl in de wederopbouw laat zien dat het gewone en banale geworteld is in een ervaringswereld die niet kan gereconstrueerd worden, zelfs niet in de meest ingewikkelde rationale modellen, niet kan vastgelegd worden in de meest uitgekende vorm. Het gaat niet om de tegenstelling tus-

Een introductie van de kubistische architectuuropvatting. Perspectieftekening van het bejaardentehuis te Geluwe door architect H. Hoste (1923). (Archief K.U.Leuven).

De analoge stad. Collage door architect Aldo Rossi, 1976. Illustratie uit Aldo Rossi: Projects and drawings 1962-1979.

sen rede en sentiment bij Le Corbusier, maar om een heel andere werkelijkheid van het toebehoren en het nabijzijn. Het gewone is het geworden.

Aldo Rossi's *A Scientific Autobiography* stelt dit rituele aspect van de architectuur met haar autobiographische associaties op een pakkende wijze in het licht. Ook in dit verband kan de nagestreefde banaliteit van het moderne slechts geplaatst worden als exemplarische uitzondering, als een limiet die de structuur van het wonen op een extreme en abstracte wijze blootlegt, als een kritische functie, eigen aan het moderne kunstwerk, die niet in de plaats van het bestaande kan of wil komen,

maar pas in dit bestaande zijn zin krijgt. Het leven is geen roman, maar een roman kan het leven wel openbaren.

Door zich in een onvermiddelde vermaatschappelijking met de burgerlijke cultuur te willen vereenzelvigen en in de plaats ervan te willen komen heeft het functionalisme, in de analyse van Adorno, zijn kritische functie opgegeven en is het zelf, in de pejoratieve betekenis van het woord, verburgerlijkt. De spanningen, contradicties en dubbelzinnigheden die een burgerlijke cultuur nog kenmerken en de waarden die erin behouden blijven, zoals Engels het stelde, worden in de moderne synthese opgegeven en er wordt gekozen voor de meest enge vorm van burgerlijkheid zelf.

De architectuur van de toekomst

Het moment van de wederopbouw na de eerste wereldoorlog is een breekpunt geworden. Er is geen gesprek ontstaan tussen modernisten en traditionalisten. Hun mislukking is voor de modernisten geen gelegenheid geworden tot bezinning maar tot een nog hardere veroordeling van het 'regionalisme' als retrograad. Het modernisme had de toekomst voor zich.

In het interbellum krijgt het modernisme in de architectuur zijn theoretisering als de architectuur van de toekomst. Le Corbusier neemt de rationalistische benadering van het einde van de 19de eeuw, zoals die door Viollet-le-Duc was geformuleerd, weer op en bindt die op een exclusieve vorm in polemische geschriften als *Vers une architecture*, alsof architectuur nog moest uitgevonden worden, of *Urbanisme* waarin de verwijzing naar het ezelspad de historische stedenbouw tot onzin verklaart. Gropius verklaart zijn afwijzing van de geschiedenis in de opleiding aan het Bauhaus als een mogelijkheid tot bevrijding en pleit voor een aanpak waarin de krachten van de eigen tijd ongehinderd werkzaam kunnen zijn. In een Belgische context kan verwezen worden naar de geschriften van Victor Bourgeois en Huib Hoste.

Pas tegen de jaren veertig, als het hoogtepunt van de moderne architectuur reeds achter de rug is, krijgt het modernisme in de architectuur zijn historisch profiel in de standaardwerken van Nikolaus Pevsner en Sigfried Giedion. Het werk van deze laatste draagt de sprekende titel *Space, Time and Architecture*. Het modernisme is een doctrine geworden. Deze wordt vastgelegd in het *Charte d'Athènes* dat in 1942, erg laattijdig, verschijnt.

De kritiek op deze doctrinaire interpretatie van het modernisme laat niet op zich wachten. De Italiaanse architectuurhistoricus Bruno Zevi is een van de eersten die het modernisme van binnenuit kritisch doorlicht. Hij verwijt de twee 'germaanse' kunsthistorici hun deterministische en partijdige geschiedenisopvatting en hun enge functionalistische interpretatie van de moderne beweging, waarin heel veel schismatische uitingen van een actuele architectuurscultuur geen plaats kunnen vinden.

In zijn tegengeschiedenis van de moderne architectuur plaatst hij ostentatief een bont mozaïekdetail van het Guëllpark in Barcelona van Gaudí op de stofwikkels en in zijn inaugurale rede bij de aanvaarding van zijn leerstoel aan de universiteit van Rome in 1964 pleit hij ervoor de moderne beweging niet aan haar geschiedenis te onttrekken maar deze operatief te maken door ze historisch te situeren. Met deze historisering van de moderne beweging kan ook de kijk op de architectuur van de wederopbouw vernieuwd worden.

De historische kritiek krijgt zijn aanvulling in de sociologische kritiek van een Pierre Francastel die in zijn *Art et technique aux XIXe et XXe siècles* de wereld van Le Corbusier vergelijkt met een concentratiekamp. Zijn analyse herinnert aan die van de filosoof Ernst Bloch die reeds in de jaren dertig op de armoede en het totalitaire denken van het functionalisme had gewezen. En men zou verder kunnen teruggaan naar auteurs uit de 19de eeuw, zoals Victor Hugo, Friedrich Nietzsche, John Ruskin, die, vanuit heel verschillende invalshoeken, een 'moderne' architectuur voor onmogelijk hielden en zelfs de behoefte eraan afwezen.

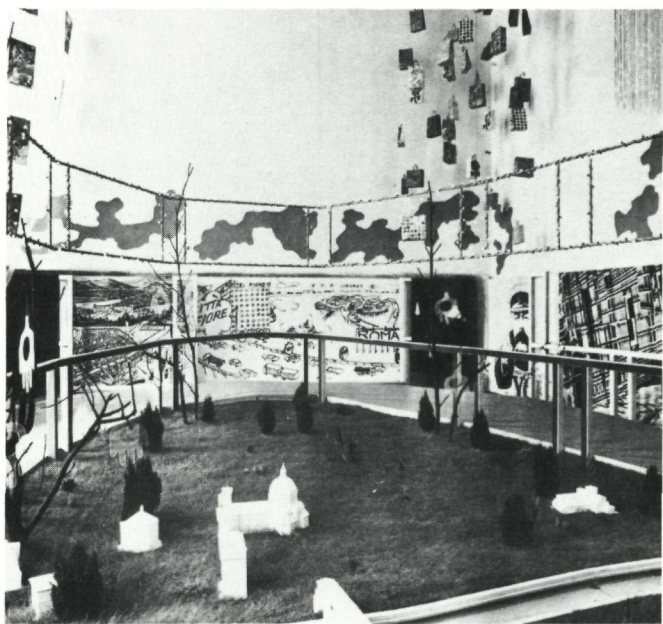
Door de massale wederopbouw na de tweede wereldoorlog, die ditmaal als de langverwachte doorbraak van een modernistische benadering kon geïnterpreteerd worden, werd de kritiek op die benadering veralgemeend en kreeg hij een populaire klank. Van binnenuit kende de modernistische doctrine haar verdere aftakeling en van buitenaf werd ze steeds meer als

oppressief bestreden en als een calamiteit ervaren. In 1959 vindt het laatste CIAM-congres, het representatieve orgaan van de moderne avantgarde in de architectuur, te Otterlo plaats. Een jonge lichting overtuigde modernisten, het Team Ten met o.m. Bakema, van Eyck, de Smithson's, de Carlo, formuleert, zonder het moderne project als zodanig ter discussie te stellen, radicale kritiek op de grondslagen van de moderne avantgarde en komt op voor sociale en visuele samenhangen.

Op de tentoonstelling 'This is tomorrow' in de White Chapel Art Gallery te Londen in 1956, die als het begin van de pop-art kan beschouwd worden, hadden de Smithson's reeds op de banaliteit en de lichamelijke van een elementaire architectuur en haar concrete band met het leven gewezen door een 'primitieve hut' in een zandvlakte op te richten. Ook Aldo van Eyck komt op tegen het gedesincarneerde van de moderne doctrine en ontwikkelt in bewogen teksten de concreetheit van de menselijke belevingswereld, die een wereld van contacten en overgangen is, een wereld van nabijheid en samenhang. Niet de abstracte tijd is bepalend, maar de gebeurtenis; niet de ruimte, maar de plek; niet de onbepaaldheid, maar de grens, de plaats van ontmoeting, ook de ontmoeting van oud en nieuw. Het bestaande wordt niet meer afgestoten, maar opgenomen. De historische stad is geen relik, maar een levend bestanddeel van de omgeving, de voorwaarde voor een nieuwe bouwkunst die dit levende in leven moet houden.

De felste kritiek komt evenwel van Giancarlo de Carlo die de modernistische architectuur haar illusoire en utopische, onpolitieke en onhistorische, benadering van de realiteit verwijt. Hij wil de architectuur opnieuw een concrete kritische functie in de maatschappelijk opbouw verlenen. Heel typisch voor zijn aanpak, laat de architect de Carlo op de Triënnale van Milaan van 1968, de Triënnale van Team Tan, een opgebroken straat zien, het symbool zelf van de strijd tegen de moderne consumptie-maatschappij waarmee het modernisme zich had vereenzelvigd. Op dezelfde triënnale stellen de Smithson's de monumentale structuur van Firenze tentoon met een verwijzing naar de besloten figuur van de stad als een plaats voor feestelijk gebeuren, niet als een produktieve machine.

Firenze als een ideogram voor een paradijs op aarde. A. en P. Smithson op de Triënnale in Milaan, 1968. Illustratie uit Architectural Monographs, 1982.

Voor de modernistische laatkomers wordt België opnieuw een klinisch geval. Zicht op Leuven. Illustratie uit de catalogus *Bouwen in België* 1945-1970, 1971.

Het einde van de architectuur

Op vele andere symptomen kan gewezen worden van een radicale interne kritiek op het moderne in de jaren zestig dat het gerechtigd lijkt van een nieuwe ontwikkeling te spreken, een nieuwe ontwikkeling die in 1974 door Charles Jencks als de postmoderne architectuur werd gedoopt. In 1967 was *Het einde van de architectuur* van ondergetekende verschenen waarin de betekenis van de moderne architectuur als maatschappelijke factor werd onderzocht. In 1971 geeft Christian Norberg-Schultz een antwoord op *Space, Time and Architecture* in zijn *Existence, Space and Architecture*. Kevin Lynch publiceert zijn eerste analyse van de belevingswaarde van de stad en Christopher Alexander zet zijn zoektocht in naar de tijdeloze waarden, de kwaliteit zonder naam, van een volkse, door iedereen geaccepteerde, architectuur. In Italië kent men, na de heftige afwijzing van de moderne ascese in de jaren vijftig, in de jaren zestig de *Tendenza* met o.m. Aldo Rossi en Giorgio Grassi, die op een rustige, volstrekt onpolemische wijze de moderne beweging als een historisch fenomeen herinterpreteren en haar een plaats geven in hun bevestiging van de architectuur als vak. Deze laatste houding stond in fel contrast tot diegenen die in de discussie tussen vorm en functie die het modernisme had geïntroduceerd, nog een laatste reductie gingen doorvoeren en in naam van voornamelijk sociale overwegingen alleen nog oog hadden voor het strikt functionele.

De moderne architectuur, de architectuur in het algemeen, had een nulpunt bereikt. Haar beoefenaars, in plaats van hun beroep op te geven, werden haar felste bestrijders. Ze profiteerden van de massale ontevredenheid over de omgevingskwaliteiten van de zogenoemde nieuwe steden, die eerst in Engeland maar weldra over heel Europa werden gebouwd, waarin de moderne doctrine haar ellende tentoonspreidde. Aan de stichting, als dit woord in dit verband nog mag gebruikt worden, van de nieuwe steden, beantwoordde de systematische vernieling van de oude binnensteden omwille van de city-vorming, de aanpassing van de historische structuur aan het moderne bedrijf van de welvaartstaat.

Voor de modernistische laatkomers wordt België opnieuw een klinisch geval. Het wordt meesmuilend beschreven als een stripverhaal, maar de kwaliteiten van het chaotisch milieu met zijn wildgroei van locale initiatieven vinden toch geleidelijk steeds meer waardering. In 1971 werd, op initiatief van de Belgische Confederatie van het Bouwbedrijf, een analyse van het Belgische bouwen gemaakt die onder de titel *Bouwen in België* in een tentoonstelling en een boek werd vastgelegd. Met deze archeologische benadering van de Belgische architectuursituatie, ver van alle leerstellige standpunten, lag de weg open om de geschiedenis van de wederopbouw na de eerste wereldoorlog opnieuw op te nemen en aan dit opmerkelijk fenomeen een minder aprioristische interpretatie te geven.

In het kader van het onderzoek naar de ontwikkeling van de stedelijke architectuur en de rol die de modernistische opvattingen erin hebben gespeeld werd eind de jaren zeventig de studie van de wederopbouw na de eerste oorlog aan de afdeling architectuur en het instituut voor kunstgeschiedenis van de Universiteit van Leuven systematisch aangepakt. De voorwaarde voor deze studie was het opgeven van het modernistisch dogmatisme en zijn functionalistische vorminterpretatie, want om dit laatste gaat het uiteindelijk toch in de wederopbouwdiscussie.

De aanwezigheid van het verleden

Door de parallelle discussie in en over postmoderne architectuur zijn de bestanddelen ervan opnieuw in het blikveld gekomen. Er kan opnieuw niet alleen over de vorm van de functie, maar over de functie van de vorm gepraat worden. Het onderscheid dat Henri Lefebvre in *Le droit à la ville* maakte tussen het verwisselbare produkt en het toegeëigende, unieke, zelfstandige oeuvre of werk is opnieuw aan de orde. Het recht op de stad is een recht op een oeuvre, een werk, een kunstwerk, waarin renteloos om zichzelfswil wordt geïnvesteerd. Architectuur vervult haar functie door haar vorm. Door haar vorm wordt de stad tot kunstwerk, een werk met een eigen gezicht. De sociologische stelling van Lefebvre komt met de architectonische analyses van een Aldo Rossi of een Rem Koolhaas, hoe verscheiden die ook zijn, overeen. Rossi's *L'Architettura della città* en Koolhaas' *Delirious New York* ondermijnen beide even radicaal de mythe van het functionalisme. Hun beschrijving van de genese van een stad vormt een uitstekend commentaar op de manier waarop de wederopbouw heeft plaatsgevonden. Hun ontwerpen, evenmin als die van de wederopbouw, komen niet in een vacuum tot stand, maar in een dialoog met een concrete en levende realiteit. Koolhaas' gebouwen gedragen zich letterlijk als personages op de scène van de stad.

Het erkennen van de gebouwde stad in zijn particuliere configuratie is het erkennen van de geschiedenis als vergaarbak, om de termen van Hella Haasse te gebruiken, waarin het materiaal zich bevindt waarmee gewerkt moet worden. De geschiedenis is geen afgesloten, geordend geheel, geen leerstuk, geen legitimatie. Ze is als de 'espace lisse' uit *Mille plateaux* van Gilles Deleuze en Félix Guattari, die in tegenstelling tot de 'espace strié', niet voorgetekend is maar die op duizend wijzen kan in bezit genomen en geïnterpreteerd worden zonder daarom willekeurig te zijn. Ze is geen boek, maar een taal, een lichaam misschien. Met de geschiedenis kan men omgaan, maar niet, zoals in het modernisme geloofd werd, ze uitputtend beheersen.

Het postmoderne kent deze vervangende, alles omvattende syntheses niet meer. Zijn redelijkheid is een experimentele waarmede heel alert, heel precies en dus ook heel lokaal op een bestaande situatie wordt gereageerd. Het postmoderne heeft geen universele oplossingen voor de hand. Elk van zijn uitspraken, elk van zijn werken, is een repliek. De veelvuldigheid van zijn benaderingen kan dan ook niet als willekeur bestempeld worden, maar als een, zoals Rossi met de titel van zijn autobiografie suggereert, met een wetenschappelijke strengheid geformuleerde mogelijke interpretatie die alleen, achteraf, vanuit haar eigen innerlijke consistentie kan beoordeeld worden.

Een postmoderne oplossing is niet deduceerbaar, noch uit de universaliteit van de rede, noch uit de geschiedenis. Ze kan zich alleen achteraf waar maken door de kwaliteit van haar inbreng in die historische rede zelf.

De retoriek van de dialoog

De concreetheid van die benadering geeft de architectuur haar eigen plaats in het geheel terug en laat haar opnieuw beschikken over het genot van haar middelen. Ze gelooft niet langer dat ze met het invoeren van bepaalde vormen de condities waaruit die vormen zijn ontstaan op een directe wijze kan wijzi-

gen. Ze gelooft niet langer dat ze in staat is modellen te creëren waarin de hele moderne maatschappij zichzelf zou kunnen herkennen. Ze tracht, op een heel bescheiden wijze, werken voort te brengen die de dialoog met de veelvuldige actuele realiteit kunnen verrijken en verlevendigen.

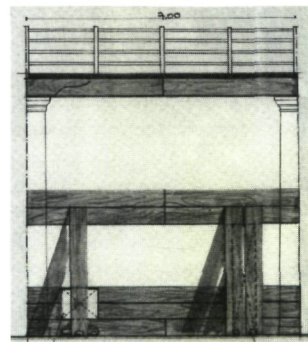
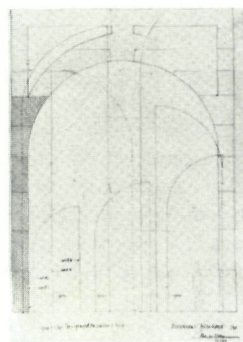
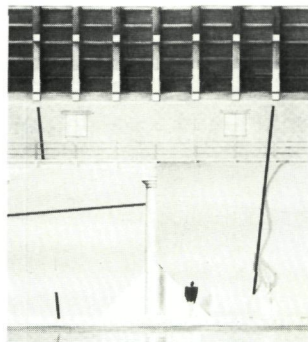
In de dialoog ontdekt ze haar eigen middelen, haar historisch materiaal. Ze ontdekt de typologie, de topologie, de morfologie van de stad, de straat, het plein, de gevel, het exterieur en het interieur en de samenhang van dit alles in de *genius loci*, de geest van een plek. Het was veelbetekenend dat op de eerste architectuurbiennale van Venetië in 1980 onder de titel 'presenza del passato', de aanwezigheid van het verleden, met een 'strada novissima', de nieuwste straat als centraal gedeelte van de tentoonstelling, de straat in ere werd hersteld en dat die straat bestond uit twintig verschillende gevels of antigevels, ontworpen door twintig verschillende architecten, die door hun individuele interpretatie van eenzelfde gegeven situatie, van de architectuurgeschiedenis, van de gevel, van het interieur, een veelvormige eenheid hadden tot stand gebracht, vergelijkbaar met de veelvormige samenhang van de geschiedenis; een eenheid die zonder haar identiteit te verliezen, kneedbaar en veranderlijk bleek te zijn; een eenheid waarin alle onderdelen vervangen konden worden; een toevallige eenheid als het ware, maar een eenheid.

Het parellisme van de twee fenomenen en hun onderlinge samenhang, de wederopbouw na de eerste wereldoorlog als negatie van de modernistische pretenties, het postmodernisme als een overstijging ervan, mag echter het fundamentele onderscheid tussen beide niet uit het oog doen verliezen.

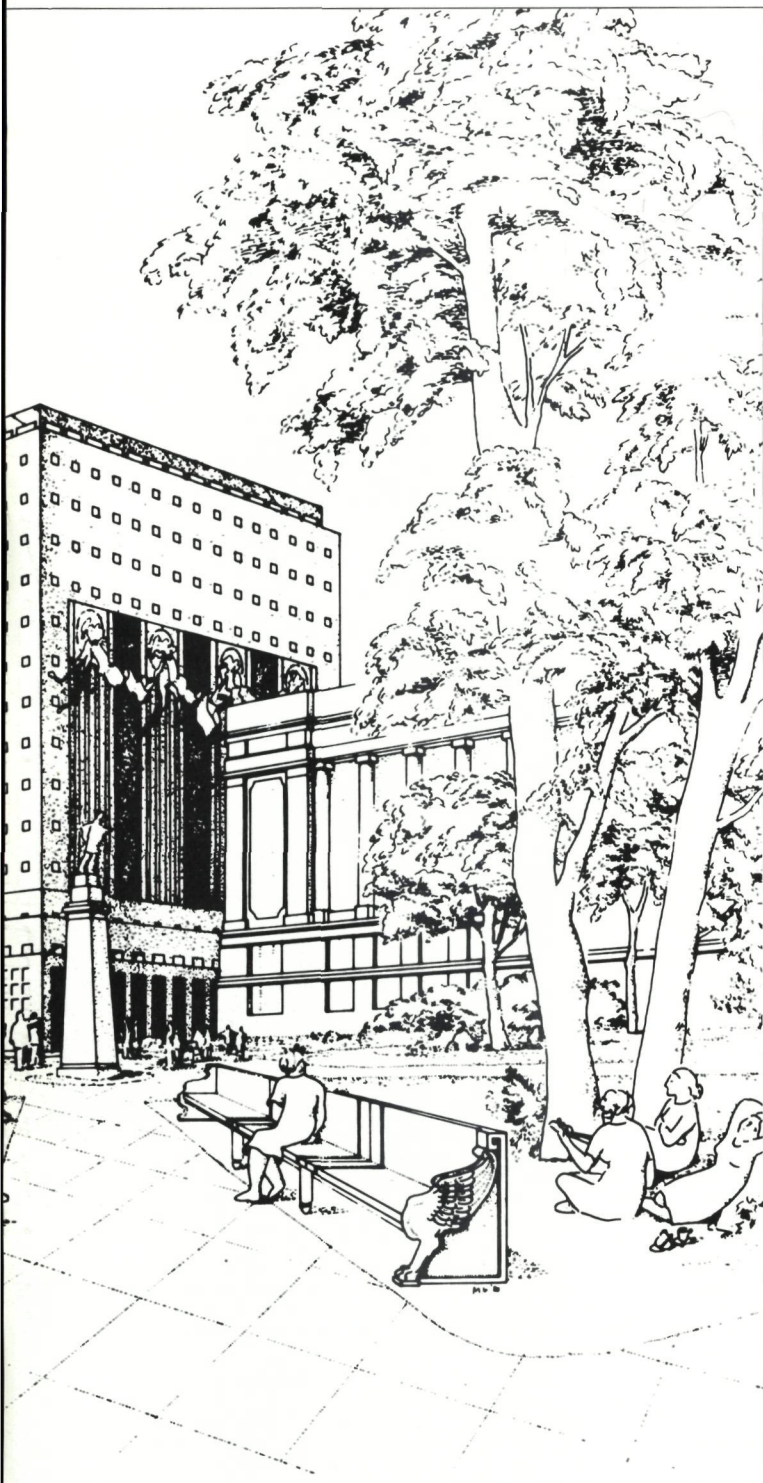
In de wederopbouw heeft het postmoderne inzicht het creatieve aspect van de behoudsgezindheid laten zien. Sommige tendenzen van het postmoderne beschouwen deze behoudsgezindheid zelfs als de enige weg voor een hedendaagse architectuur. Wie nieuwoortige gebouwen wil ontwerpen, etaleert alleen maar domheid. De intelligente architectuur van vandaag bestaat uit het zuiver copieren van door iedereen gewaardeerde bestaande gebouwen. Het overstijgen van sociale tegenstellingen door het afwijzen van intellectuele nieuwlichterij speelt in deze redenering, zoals ook in de wederopbouw, een voorname

De straat in ere hersteld. Twintig architecten ontwerpen twintig gevels of anti-gevels voor de 'Strada novissima' op de eerste architectuurbiennale in Venetië, 1980.

V.l.n.r.: Léon Krier, Rem Koolhaas/OMA, Charles Moore, Arato Isozaki, Michael Graves, Allan Greenberg, Stanley Tigerman, Massimo Scolari. Illustraties uit The Presence of the Past, 1980.

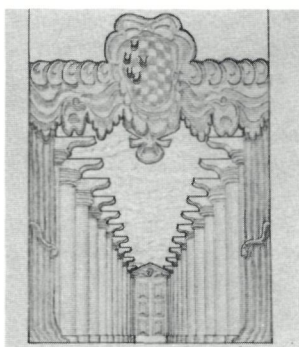
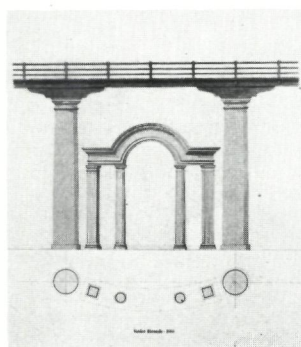
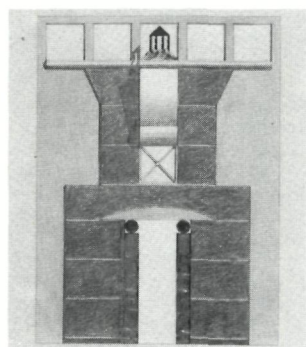

rol. Dit sociale aspect is overigens een algemene kentering van het postmoderne dat in de geschiedenis over alle tegenstellingen heen een gemeenschappelijke grond van het menselijk avontuur op deze aarde veronderstelt en in die zin het elitaire van een exclusieve intellectuele doctrine afwijkt.

Toch zijn de meeste strekkingen in het postmoderne niet behoudsgezind te noemen. Het besef van ergens toe te behoren betekent niet dat men eraan onderworpen is en dat men het alleen maar kan reproduceren. Het postmoderne wijst op een levendige interesse voor en omgang met het bestaande dat in die omgang zelf voortdurend wordt gewijzigd. De rethorische figuur bij uitstek van het postmoderne is de dialoog waarin woord en wederwoord de loop van het verloop continu wijzigt en nooit tot een afronding ervan komt. Het accent ligt op de dynamiek van de transformatie, de verschuiving, de regeneratie, ver van elke restauratieve gedachte en van elk normatief ideaal. Het postmoderne ontstaat, groeit, denkt van binnenuit, zoals Paul Klee het creatieve proces heeft beschreven, en komt langs dwalende wegen, ezelspaden, tot volstrekt nieuwe en onvoorziene resultaten. Deze zijn niet tegen hun herkomst gekoerd, maar zijn er ook niet uit af te leiden. Ze zijn alleen te erkennen. Ze zetten hun herkomst voort in een levendig proces van continue wijziging. Zoals Kenneth White het uitdrukt: het leven moet in leven worden gehouden.

De specifieke omstandigheden van de wederopbouw verklaren slechts gedeeltelijk de radicale behoudsgezindheid, waarvan een postmoderne attitude de betekenis in het licht stelt. Men begrijpt dat men in de eerste plaats het verleden wilde behouden en dus herstellen zoals het was. Diezelfde postmoderne attitude laat echter ook de grenzen van de behoudsgezindheid van de wederopbouw verkennen. Hoe positief de wederopbouw ook benaderd wordt, aan de beslotenheid van zijn horizon kan men toch niet voorbijgaan. Hij mist het experimentele élan dat, zoals in de postmoderne architectuur blijkt, zich best in het bestaande en met het bestaande kan realiseren. Geschiedenis is tot een schema herleid en in dit opzicht verschilt de houding van de wederopbouwers niet van die van de modernisten. In beide gevallen gaat het om bij voorbaat vastgelegde werelden, waaruit de verwondering over het bestaan van de dingen en hun eeuwige nieuwheid is verdwenen.

Het postmoderne als overstijging van de modernistische pretenties. Ontwerp voor een openbaar gebouw in Portland, Oregon (USA), door architect M. Graves. Illustratie uit H. Klotz, Die Revision der Moderne, 1984.

Summary

The Royal Committee for Monuments and Sites: 1835-1960

The history of the Royal Committee for Monuments and Sites, installed by Royal Enactment in January 1835, provides an ideal means for approaching the forces that determined the conservation of the architectural and natural heritage of Belgium in the given period. Its initial task consisted in **advising** the Government, on its request, on new building and rebuilding, especially of churches and the like. The Committee could besides be asked to advise on the repair and restoration of monuments which had to be preserved because of their historical value, or because of the memories they recall. The conservation of this monuments — belfries, town-halls, churches .. — was meant to reinforce the national identity of the newly founded Kingdom (1830). As to the religious buildings by putting decision-making in the hands of the Minister, the power of religious institutions was made subordinate to civil authority. Private buildings of monumental interest were not taken into account partly because of the sacro-saint principle of private property imbedded in the very liberal Constitution.

In spite of the fact that during the first years of its existence, the Royal Committee lacked sufficient man-power and financial means to realize an effective and comprehensive policy of conservation, the influence of their advice can not be denied and it could boast considerable moral authority. A series of measures taken at the beginning of the sixties illustrates the endeavours to enlarge its range of action. The Royal Enactment of 31 May 1860 added a net of so-called **corresponding members** to the Royal Committee for Monuments. The Royal Enactment of 23 February 1861 charged the Committee with starting to make records of the artistic heritage of the Nation. 1862 was the start of the 'Bulletin des Commissions Royales d'Art et d'Archéologie' (BCRAA) in which the work of the Committee is largely reported.

In this period the profile and approach of the president of the Committee became more and more important as to the efficacy of its actions. Throughout his presidency (1865-1897), engineer F. Wellens did not succeed in establishing a real dialogue between the corresponding members and the central Committee in Brussels. He did start the so-called 'classifications' of religious and civil monuments, a purely administrative decision in view of obtaining subsidies on the occasion of restoration-works.

His successor, Lagasse de Locht, — president from 1897 to 1937! — reestablished the annual general meetings and gave new impulses to the making of records. It was under his presidency that the bills, which would lead to the 1931 Decree on the Conservation of Monuments and Sites, were drafted. The extension of the Committee for Monuments with a section 'Sites' in 1912 came as an answer to several phenomena and actions which merged together at the turn of the century. The growth and expansion of the cities and the increasing industrialisation threatened the traditional urban and rural environment.

A number of artists, writers and politicians set up a reaction and organised in groups which were often related and set up joint actions. They all firmly believed in the possibility to reconcile expansion and economic progress on the one hand, and the preservation of the 'beloved face of the fatherland', on the other hand. The pressure of this groups and the demand on behalf of the Royal Committee to extend its authority with town-planning affairs lead to the addition of a 'Sites'-section to the already existing Royal Committee for Monuments.

As such the viewpoints, expressed in J. Massart's, 'Pour la Protection de la Nature en Belgique' (1912), and the actions of organisations such like the 'Société Nationale pour la Protection des Sites et des Monuments de la Belgique' (1892) were integrated and partly recuperated in the official Royal Committee.

The first world-war provided the occasion for the Committee to affirm its newly formulated aspirations. In 1914 a list of all monuments and sites that were already classified or were liable to classification was drawn up and sent to civil and military authorities in and out of the country with the request to spare the inserted items. Furthermore the Committee tried to convince local authorities of the opportunity the destructions offered to realize an **artistic reconstruction** of the monuments, especially of their environment, taking as a guideline the 'general rules of the aesthetics of towns and villages' by C. Buls.

After the war the Committee strove with diligence for a specific legislation on the Conservation of monuments and sites. A first draft dates back to 1889; it was adapted in 1919. It was however only in 1929 that a bill was introduced to Parliament, which would ultimately induce the **7 August 1931 Decree on the Conservation of Monuments and Sites**.

According to the Decree, the monuments and buildings and the sites the conservation of which is of national value out of a historical, artistic or scientific viewpoint, can be protected by Royal Enactment. The Decree comprises the possibility to subsidize the restoration of protected monuments, such did not apply, however to the sites.

Having an adequate legislation at its disposal the Committee did nonetheless not succeed in realizing a new policy.

One of the main problems was the lack of a concise and comprehensive **inventory**. In 1924 the Committee succeeded only in making up a 'regulation for drafting definitive lists of the Belgian Monuments and Sites'. The Committee only had a list of classified Monuments and Sites at its disposal. There had always been a close link between this classifications and the subsidizing of the enclosed items. This link was reinforced by the 1931 Decree.

The Decree included furthermore a drastic restriction of the Committees range of action to the legally protected items. Those that were classified before 1931 were now being legally protected in the first place: an undertaking that turned out to be quite time and energy consuming. The number of protections was growing very slowly and was very dependent on political goodwill, as illustrate the numerous protections during the second world-war, a period with a civil-administrative government. It should be noted finally that in many cases only part or parts of a given monument were legally protected.

The nucleus of the policy on the Conservation of Monuments lies in following up the **restoration** works. The Committee has never disposed of a corps of architects exclusively trained for restoring monuments. Nor has it ever reached a crystallisation of the different viewpoints into plain criteria.

Restoration, both theory and practice, was mostly closely related to contemporary architectural thinking, especially in the neo-gothic, neo-renaissance and eclectic architectural production. Exception must be made for the neo-classical tendencies in the first half of the 19th century and the modernistic movement which imposed itself during the Interbellum. The latter were not reconcilable with the intention to glorify and intensify the national past and the own regional identity. Criticism on the practice to use monuments as symbol-bearing constructions and thus obscuring its authenticity as a historical document and its value as a work of art was launched for the first time in a consistent way by J. Weale in 1862. He advocates a qualitative approach of the monument that is at the same time scientific, sensible and sensitive. In a way his ideas are the beginning of a conservation-minded tendency in Belgium.

The intervention of the Committee throughout its history on the field of **physical planning** reveals blurredness as well. It missed the link after the first world-war with the developments that characterised social life in general, nor did it have any grasp on the evolution from 'City-Aesthetics' towards a more comprehensive 'Town Planning'. The few cases concerning urbanistic problems it was involved in, only revealed its fixation on the adequate décor. The limited power the Committee had acquired in 1912 was even more pushed back by the 1931 Decree. The Committee was furthermore hardly involved in the preliminary works concerning the reconstruction and planning during the second world-war. The post-war period cannot boast of any changes in its power or policy, this is quite significant on its own.

The policy concerning the **sites** can be sketched as such: the protection of especially large sites before the second world-war followed by the protection of few and smaller sites after the war. One of the most striking deficiencies of the policy was its lack of insight and especially of impact on the concrete and dynamic aspects inherent to sites.

The Conservation of Monuments and Sites has been determined in the sixties by a number of facts that go beyond the Committees immediate range of action: there was the 'Town Planning' Act of 1962 and the 'Charter of Venice' in 1964. The disintegration of the Unitarian Belgian Committee into a Dutch and a French speaking section meant the start of an independent course on both sides. This is however another story. The data mentioned above are here taken as the time-limit of this programmatic and sometimes **intuitive inquiry** into the history of the Royal Committee for Monuments and Sites.

This survey has concentrated on detecting and analysing the weaknesses in the policy of conservation. A discipline should indeed be able to look back on its history in a critical way; the Conservation of monuments and sites should be the first to integrate its own past into its actual memory. Otherwise the **daily and heroic struggle** for monuments and sites obscures the link between a lack of explicitly stating one's own aspirations and an often recurring feeling of frustration and displeasure that goes with it.

The study of the history of conservation as part of social-economic, cultural and historical forces is indispensable for solving this obscurity. In analysing the origin and motivation which underly specific interventions, this historiography can build in the experiences that might help to gradually constitute a frame of reference and lead to a sharpened consciousness.

Reconstruction or the moment of truth

Wars, like catastrophes, appear to be privileged historical moments evoking forces in man which seem not to exist in normal circumstances. They cause the contents of opposed ideologies to be reduced to one ideology, the one of life, of survival of a human order.

History as a whole is a **history of catastrophes** in which the old is dissolved and replaced by the new. But only recently did the catastrophe as a specific historical phenomenon become the subject of study. Late modern historiography, with its interest in 'histoire de longue durée', has reconsidered the influence of this events on the course of history. Its 'tools' are rooted in the science of archeology, the primary interest of which is not in the event but in those things that remain and the place where they remain. Archeology is in search for the smallest traces of human presence, of ever recurring and slowly developing actions within hardly perceptibly changing structures. In this perspective catastrophes are so to speak extra-historical events.

The 'histoire de longue durée' concept can also be related to the 'modern project', the roots of which lie in the 18th-century 'Enlightenment'-idea and the rationalist approach to reality imbedded in it. The tension between reason and history, ideal and practice, the foreign and the familiar, the intellectual and the popular, generates the problem of reconstruction.

History reveals many a case of purposive destruction in view of systematic reconstruction: **the past has to be destroyed** in order to install the new.

Nero destroyed part of Rome, baron Haussmann turned Paris upside down in order to recreate it into a functional and controllable city.

The fire of London in 1666 is one of the best known examples of an unplanned catastrophe. Its reconstruction combined reason and history, as it aimed at the geometrical planning of a given, historical, unique and living reality. In a similar way the 19th-century metropolises alter the lay-out of the town without however radically affecting its historical nucleus.

The new science of Town Planning — which has its roots in 18th-century rationalistic thinking — still aims at adapting the existing urban fabric and at controlling its wild growth. The growing unilateral, functional and hygienistic approach means the neglect of the historical town.

That is precisely what evoked a growing wave of protest towards the end of the 19th century by a movement naming the monument from the past and their characteristic and artistic surroundings 'the eternal property of the entire nation'. Old and new ought to be reconciled and reconsidered at an equal level, old buildings should get new functions.

The problem of reconstruction reemerges explicitly in this context: must the progress of science, industry and commerce occur at the cost of history and art? Must memory and peculiarity be sacrificed to the rationalistic functionalism of modern life?

The discussions about reconstruction after the first world-war are a kind of echo of these started in the last quarter of the 19th century about the dubious qualities of the modern. The modern at that time was however still a variant of the old.

One of the essential theses of **the modern project** is that structure and form are immediately derivable from a universal and scientifically determinable life pattern of primary needs. As such, following this so-called scientific analysis one would automatically arrive at a harmoniously planned society, with the help of advanced technology.

The shift is double, in the direction of formal fixation and wholesome technocracy. This functionalism however is thus being elevated to form, to a work of art. Garnier's plan for an industrial city out of the beginning of the 19th century, is such a work of art combining town planning, architecture, social organisation and technical infrastructure as being one, all-embracing discipline.

The utopian thinking in this case becomes a realistic plan with roots in reality but which puts forward its own rationality, far from any historical, cultural or intellectual tradition.

It bears an exclusive dilemma: 'architecture or history', 'reason or decay', 'totalitarianism or madness'.

The modernist views war almost as a ritual destruction of the old that prevented the new to come into being. Belgium and its wholesale destruction becomes the 'clinical case'.

The modern designers are obviously conscious of the irreplaceability of the historical site. Yet, the historical site does not function as the starting point, but is being isolated, as an attraction, a 'curious' remainder of the past. The past thus becomes integrated and only materially recuperated in the comprehensive structure of the new.

Le Corbusier uses the term **religion of the donkey's path** with reference to the planning of cities in the past thus referring to its expediency — the donkey choosing the path of the slightest effort — and its arbitrariness. Sitte's careful research and study of the artistic principles which guided the laying out of a town are radically put aside.

The modern town only has straight ways along which man makes straight for his aim. There are no more streets, no squares, no exterior nor interior, no front, no town. The coherence and vocabulary of Garnier's plan have for the greater part been abandoned.

Reconstruction means **the moment of truth** for the advocates of the modern project. The modernistic viewpoint however is not the most adequate for analysing the phenomenon of reconstruction. The reality of the Belgian reconstruction cannot be described in exclusive categories or oppositions. It is not sufficient to label so-called regionalistic forms as reactionary out of a blind belief in progress. Few exceptions left aside, the reconstruction mostly experiments creatively with the given typology and with tradition instead of copying or reconstructing in an archeological way. In doing so this regionalistic approach was only capable of saving a number of fundamental characteristics of the human environment, town or village. Reconstruction postulates the preservation of public space as essential. This comprises the lay-out but equally its determination by architecture.

Another aspect of the regional style or 'Heimatstil' is its **banality**. The shock that goes with a catastrophe arises the awareness of what is the essential, namely having a house, a home, a town. They can not be replaced. The only thing that can be reconstructed is the image that remains. The choice for the regional style for reconstruction makes the link. The commonplace and the banal are included because they are rooted in a world of experiences and in history.

One of the paradoxes of modernistic thinking and planning is that it takes as one of its starting-points the banal, the day to day experiences of life in an attempt to uplift it to 'les joies essentielles' by reducing its tiresome, routine aspects. The house as a machine to live in, the town as an instrument, a tool, to use the words of Le Corbusier.

Modernists and traditionalists have not come to any real communication at the moment of reconstruction. Modernism condemned regionalism as retrograde and considered itself to be the **architecture of the future** the theorisation of which took place in the Interbellum.

Gradually however the narrower functionalism lost its critical function. In its attempt to identify with the bourgeois culture, it had become bourgeois itself. At about the forties, when the heyday of modern architecture was over, modernism did get a legitimization and a profile in architectural history vz. in Pevsner's 'Pioneers of modern design' and in Giedion's 'Space, Time and Architecture'. Modernism was canonized and became a doctrine.

The wholesale reconstruction after the second world-war, ultimately bringing about the long-expected breakthrough of modernistic architecture and planning, caused besides the generalisation and popularisation of the criticism of this approach which started from within the movement shortly before the war. The modernistic doctrine was contested more and more as being oppressive.

The concrete, human world of experiences is taken again into account by the members of 'Team Ten'-e.g. the Smithsons and Aldo van Eyck - a group which thus undermined the modernistic doctrine from within. For them not the abstract time is determinative but the event, not space but the place, not the indefinite but the limited, the place of encounter, the encounter also of old and new. The historical town is no relic, but a living constituent of the human environment. Criticism on modernism had become so radical that one could speak of **the end of architecture**.

Out of the remnants of modernism a new movement is growing in the sixties, later to be called postmodernism. Not only the form of function is at stake but merely the function of form. A publication and an exhibition 'Bouwen in België' (1971) rendered an archeological approach of the architectural situation in Belgium. This made an 'open' interrogation possible of the meaning of the 'reconstruction-incident' of the twenties.

The presence of the past can be stated and is stated. Acknowledging the urban fabric in its particular configurations is acknowledging history as a receptacle containing the material that has to be worked with. History is not a limited and planned entity, no doctrine, no legitimization. History is a prismatic mirror through which one's existence and past can be regarded, interpreted, used in a thousand different ways, without therefore being arbitrary. Postmodernism no longer knows the comprehensive synthesis; its rationalism is an experimental one, with which to react very alertly, precisely and thus locally on an existing situation.

The concreteness of a similar approach allows architecture to regain its own place. It tries to procreate works that can enrich and enliven the **dialogue** with actual reality. This dialogue is fed by the (re)discovery of typology, topology, morphology of the concrete town, square, front, exterior and interior, and the coherence of all this, which constitutes the 'genius loci', the spirit of the place. The parallelism and cohesion between the reconstruction after the first world-war as a negation of modernistic pretences on the one hand, and postmodernism as transcendence of them on the other hand, should not obscure the fundamental difference. In the reconstruction, postmodern insight has demonstrated the creative aspect of the reactionary. But most tendencies in postmodernism are not reactionary. It points out a vivid interest for and communication with the existing, that thus keeps on developing. The dynamism of transformation, shift and regeneration gets stressed, far from any restorative idea or normative ideal.

The specific circumstances of reconstruction partly justify the primary endeavour to preserve and restore the past, but it lacks experimental character. The modernistic approach and the actual reconstructioners share the reducing of history to a scheme, though a different scheme. In both cases, one has to do with a world determined beforehand, a world in which surprise about the existence of things and their eternal novelty has disappeared.

INVENTARIS VAN HET ORGELPATRIMONIUM

IN DE REEKS :

HET HISTORISCH ORGEL IN VLAANDEREN

ZIJN REEDS VERSCHENEN :

DEEL I	: G. Potvlieghe	"Het Historisch Orgel in Vlaanderen,, Provincie Oost-Vlaanderen (uitgeput)
DEEL II A	: A. Fauconnier P. Roose	"Het Historisch Orgel in Vlaanderen,, Provincie Brabant, Arrondissement Halle-Vilvoorde (prijs : 500,- fr.)
DEEL II B	: A. Fauconnier P. Roose	"Het Historisch Orgel in Vlaanderen,, Provincie Brabant, Arrondissement Leuven (prijs : 400,- fr.)
DEEL III A	: A. Fauconnier P. Roose	"Het Historisch Orgel in Vlaanderen,, Provincie Antwerpen, Arrondissement Antwerpen (prijs : 600,- fr.)

Te bestellen bij het
Fonds Monumenten & Landschappen
Belliardstraat 14-18
1040 Brussel
Rekening nummer : 000-2001776-84

BLINDELINGS IN EIGEN OMGEVING ?

HET KAN OOK ANDERS ! De „RMLZ-DOCUMENTATIEMAPPEN LANDSCHAPSONDERZOEK” bieden inzicht in het Vlaamse landschap (en soms erbuiten).

In de recente nummers :

DE DEMERVALLEI TUSSEN AARSCHOT EN WERCHTER in Nr. 12 (dec. 1984). DE WOLFSPUTTEN TE DILBEEK • DE „STEENBERGSE BOSSEN” TE ZOTTEGEM • HET ZAMMELSBROEK TE GEEL in Nr. 11 (mei 1984). HET KALENDIJKGEBIED TE DENDERMONDE • HET BOS VAN RIHOULT-CLAIRMARAIS (FRANS VLAANDEREN) • DE VOORTBERG EN DE DEMERBEEMDEN TE SCHERPENHEUVEL-ZICHEM in Nr. 10 (dec. 1983). met samenvattingen in het Nederlands, Frans en Engels.

- **Geen tijdschrift, maar een lopende publikatiereeks - 2 tot 4 nummers per jaar**
- **Geen veelkleurige glitter, maar een verzorgde offset met talrijke kaarten en diagrammen - formaat 29,7 x 21 - ± 75 bladzijden**

Prijs per nummer: 100 Bfr. • Voor de lopende reeks (Nrs. 10, 11, 12 & 13): 300 Bfr. - over te schrijven of te storten op rekening 000-2001776-84 *Fonds v. Monumenten- & Landschapszorg*

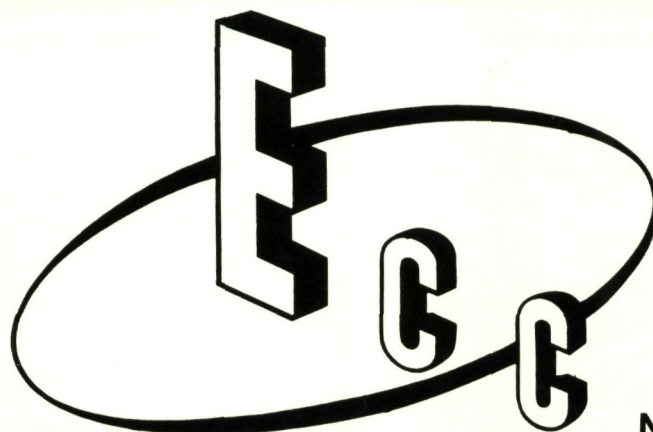
Voor meer informatie, schrijf of bel naar: —

MINISTERIE VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP
ADMINISTRATIE voor RUIMTELIJKE ORDENING & LEEFMILIEU
BESTUUR MONUMENTEN & LANDSCHAPPEN

Belliardstraat 14 - 1040 Brussel — Tel. 02 / 513 99 20

— vragen naar L. Tack —

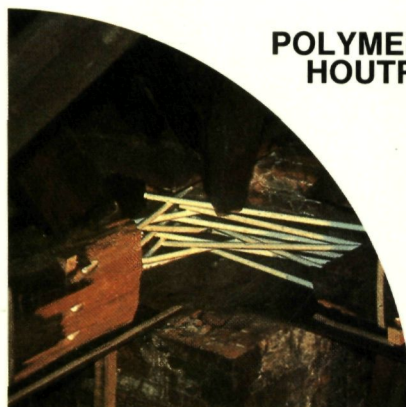

N.V.

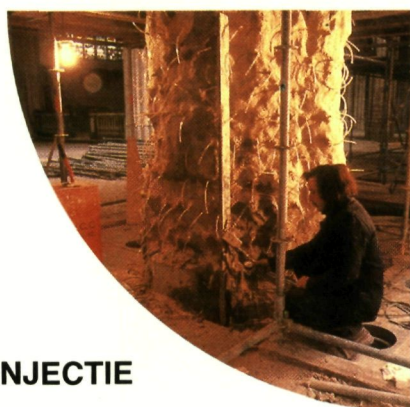
CEMENTINJECTIE

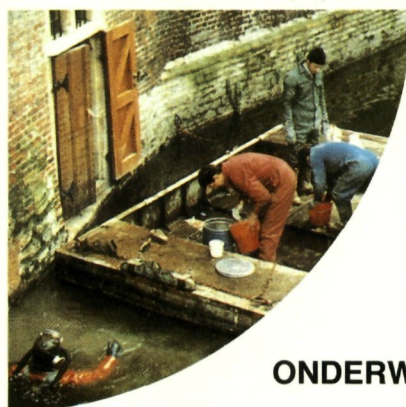
POLYMEERCHEMISCHE
HOUTRESTAURATIE

EPOXYINJECTIE

ONDERWATERINJECTIE

Slopen hoeft niet : **N.V. E.C.C.** restaureert
oude metselwerken, houten balken, natuursteen, beton,
enz...

Ook uitwendig gelijmde wapeningen en verlijmingen.

Lost extreme problemen probleemloos op.

En brengt tevens het herstelde op zijn oorspronkelijke
sterkte terug. Zonder hak- en breekwerk. Snel en zeker.

**NEEM LIEVER DE TELEFOON EN
BEL N.V. E.C.C. 03-828.94.95 (5 L.)**

N.V. E.C.C.

Terbekehofdreef 50-52 - 2610 Antwerpen
Tel. 03/828.94.95 (5 l.) - Telex 73332 ECC